ODRŽIVOST EMIGRACIJA IZ BOSNE I HERCEGOVINE

ANTO DOMAZET
VJEKOSLAV DOMLJAN
ALMIR PEŠTEK
FARUK HADŽIĆ

FRIEDRICH EBERT STIFTUNG

ODRŽIVOST EMIGRACIJA IZ BOSNE I HERCEGOVINE

Prof. dr. Anto Domazet

Prof. dr. Vjekoslav Domljan

Prof. dr. Almir Peštek

Mr. Faruk Hadžić

FRIEDRICH EBERT STIFTUNG

SARAJEVO, 2020.

Naziv publikacije: Održivost emigracija iz Bosne i Hercegovine

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung BiH
Kupreška 20
71000 Sarajevo

Autori/Istraživački tim: prof. dr. Anto Domazet, autor i redaktor
prof. dr. Vjekoslav Domjan, autor
prof. dr. Almir Peštek, autor
mr. Faruk Hadžić, autor

Za izdavača: Dr. Peter Hurrelbrink

Lektorica i korektor: Šejla Hukara

DTP: Amra Pašanović

Štampa: Amos Graf Sarajevo

Tiraž: 500 komada

Ova publikacija je štampana na papiru koji omogućava održivost šumske privrede.

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka

Bosne i Hercegovine, Sarajevo

314.743(497.6)

Održivost emigracija iz Bosne i Hercegovine / Anto Domazet ... [et al.]. - Sarajevo :

Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020. - IX, 223 str. : graf. prikazi, tabele ; 25 cm

Bilješke uz tekst. - Bibliografija: str. 207-212.

ISBN 978-9926-8476-8-5

1. Domazet, Anto

COBISS.BH-ID 40093958

SADRŽAJ

LISTA TABELA

LISTA SLIKA

LISTA BOKSOVA

SKRAĆENICE

ANU BiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
BDP	Bruto domaći proizvod
BDV	Bruto dodana vrijednost
BHAS	Agencija za statistiku BiH
BiH	Bosna i Hercegovina
BND	Bruto nacionalni dohodak
CBBIH	Centralna banka Bosne i Hercegovine
EFTA	Evropski sporazum o slobodnoj trgovini
ESOP	Program dioničarstva za zaposlene
EU	Evropska unija
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
FES	Fondacija Friedrich Ebert Stiftung u BiH
FIPA	Agencija za promociju stranih direktnih investicija BiH
FZS	Federalni zavod za statistiku FBiH
GIZ	Njemačko društvo za međunarodnu suradnju
IDAs	Međunarodne razvojne agencije
IMF	Međunarodni monetarni fond
IKT	Informacijsko-komunikacijske tehnologije
IOM	Međunarodna organizacija za migracije
JIE	Jugoistočna Evropa
MHRR	Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH

NATO	Sjevernoatlantski savez
OECD	Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj
PIO	Penzijsko-invalidsko osiguranje
PU FBiH	Poreska uprava FBiH
RS	Republika Srpska
SAD	Sjedinjene Američke Države
SIDA	Švedska agencija za međunarodni razvoj
UN	Ujedinjeni narodi
UNDP	Program Ujedinjenih naroda za razvoj
USAID	Agencija za međunarodni razvoj SAD-a
ZO	Zdravstveno osiguranje
WB	Zapadni Balkan (Western Balkan)

UVOD

Masovne emigracije iz Bosne i Hercegovine već ugrožavaju ekonomski i socijalni prosperitet bosanskohercegovačkog društva. Beskorisni su i tehnološki napredak i ekonomski rast i socijalni progres i integriranje u EU i NATO, ako se ne osigura fizička supstanca i socijalna kohezija tog društva. Učiniti emigracije održivim imperativ je razvoja Bosne i Hercegovine. Da bi se to postiglo, pitanja migracija, a posebno emigracija, moraju biti u osnovi svih razvojnih i socijalnih politika u zemlji.

Održivost migracija podrazumijeva proaktivne demografske, tehnološke, ekonomske, socijalne i regionalne politike, koje će osigurati da BiH bude privlačno mjesto za život njenih stanovnika, a onda i svih drugih talentiranih i kreativnih ljudi.

Za razliku od dosadašnjih istraživanja migracija, a posebno emigracija iz BiH, ovo istraživanje fokusira se na problem održivosti emigracija iz Bosne i Hercegovine. U tom smislu, ova studija jedan je od rijetkih poduhvata koji je usmjeren na holistički pristup održivosti migracija u bosanskohercegovačkom društvu.

Već po toj određenosti poduhvat je izložen brojnim ograničenjima i rizicima. Najvažniji su oni koji se tiču raskoraka između ograničenih resursa istraživanja i ambicioznih ciljeva istraživanja. Važno je imati u vidu da ova naučnoistraživačka studija ima i pretenzije da potakne inovativne načine rješavanja pitanja upravljanja održivosti emigracija u BiH

U tom smislu ona ima intenciju da kao think-tank način promišljanja ovog pitanja pokrene proces kreiranja sveobuhvatnih javnih politika, usmjerenih na postizanje održivosti emigracija u Bosni i Hercegovini.

Održivost ima svoje političke, socijalne i ekonomske aspekte i može se definirati kao koncept javnog djelovanja vlasti u BiH koji bi omogućio doprinos migracija socijalnom i ekonomskom razvoju zemlje.

Takav produbljeni i inovirani pristup migracijama polazi od ciljeva da se:

- godišnje iseljavanje svede na 0,7% do 1% populacije BiH,
- generiraju dinamičniji povraci emigranata u BiH, sa novim stečenim znanjima i vještinama i povećaju novčane doznake dijaspore,
- intenziviraju investicije i transfer znanja i tehnologija dijaspore u BiH i
- razvijaju trgovina i turizam sa dijasporom kao glavnim akterom investiranja.

Tako fokusirano istraživanje u uvjetima izostanka konzistentnih javnih razvojnih i sektorskih politika (demografske, socijalne, industrijske, energetske, regionalne, politike obrazovanja, zdravstva, okoliša i razvoja ljudskog kapitala) moralo se oslanjati na niz pretpostavljenih razvojnih intencija (provedba ciljeva održivog razvoja prema Agendi UN-a 2030, programi reformi u entitetima BiH, strategije razvoja entiteta i drugo).

U cjelini, ovo istraživanje ima za cilj da razvije svijest o potrebi aktivnog djelovanja na postizanju održivosti emigracija, umjesto lamentiranja nad masovnim emigracijama i apokaliptičnog predskazivanja ukupnog sloma društva i države. Cilj je da se umjesto pojedinačnih neharmoniziranih aktivnosti vezanih za investicije dijaspore osigura holistički pristup fenomenu održivosti emigracija iz BiH.

Migracije imaju dugu povijest, a danas, u eri globalizacije, digitalizacije, transparentnosti i dostupnosti informacija i uklanjanju barijera za mobilnost ljudi, postaju fenomen koji izravno utječe na razvoj, ali istovremeno reflektira obilježja razvoja skoro svake zemlje u svijetu. Visok intenzitet emigracija iz BiH, sa udjelom dijaspore od oko 50% u ukupnoj populaciji zemlje, ukazuje na neodrživ razvoj, koji ne omogućava zadovoljavanje potreba i aspiracija ljudi i potiče ih da budućnost traže u odlascima. To je dominantan razlog iseljavanja, ali djeluju i faktori privlačnosti razvijenih zemalja za bolji život i ostvarenja pojedinaca i porodica.

Ako su emigracije ljudi iz BiH rezultat neodrživog razvoja, hoće li masovne migracije stvoriti nove pritiske kojima se ugrožava ionako krhak razvoj BiH?

Percepcija stanja u javnosti BiH jeste da je aktualni intenzitet migracija destruktivan po održivost socijalno-ekonomskog razvoja, da će privreda ostati bez radne snage, da neće biti novca za zdravstvo, obrazovanje, penzije i socijalnu zaštitu, da će škole ostati bez đaka, univerziteti bez studenata, da prijeti ekstremna depopulacija i starenje koje zahtijeva dodatna sredstva za socijalnu skrb starih.

Migracije danas u BiH odražavaju stavove mladih ljudi da ova zemlja ne čini ništa za njihovu dobrobit i da jednostavno moraju tražiti bolji život za sebe i svoje porodice tamo gdje ljude tretiraju humanije i kao ekonomska i društvena bića. To je holistički pristup nezadovoljstvu ljudi, koji ne može promijeniti jedna palijativna mjera, recimo povećanje plaće. Tako duboko nezadovoljstvo traži promjenu društvenog sistema u kome ljudi žive.

Budući da takve temeljite promjene ne možemo očekivati u kratkom periodu, možemo u nekom srednjoročnom periodu razmatrati one mjere koje se odnose na uži podsistem migracija.

Tekuće desetljeće je period u kome se u svijetu provode ciljevi održivog razvoja prema Agendi UN-a 2030 s ciljem podizanja održivog pametnog rasta, zasnovanog na inovacijama i tehnološkom razvoju, jednakosti, eliminaciji siromaštva, kriminala i korupcije, borbi protiv klimatskih promjena, za održavanje okoliša, podizanje humanog kapitala i na bržem razvoju socijalnog sektora i bolje javne uprave.

U Bosni i Hercegovini je u toku priprema okvira za provođenje ciljeva održivog razvoja do 2030, čija će opredjeljenja biti ugrađena u strategije razvoja entiteta BiH 2021–2027. godine, a dalje u strategije kantona i gradova i općina.

Održivi razvoj BiH temeljit će se na reformama koje sadržajno trebaju osigurati bolji život u BiH, a usmjeravajuće su harmonizirane sa procesom pristupanja BiH euroatlantskim integracijama (EU i NATO).

Iz ovog konteksta održivost migracija možemo definirati kao upravljački proces kojim se postiže doprinos migracija ostvarenju održivih ciljeva razvoja BiH na bazi smanjivanja obima i tempa emigracija, povećanja povrataka i uspješne reintegracije povratnika, rastućeg nivoa novčanih doznaka i investicija dijaspore u BiH i njenog doprinosa razvoju trgovine i održivog turizma.

Osnovna svrha ove studije je da pruži uvid u mogućnosti postizanja održivosti migracija u Bosni i Hercegovini u kontekstu razvoja zemlje u narednoj deceniji. Glavni cilj istraživanja je predložiti aktivne mjere poboljšanja migracije kao ozbiljnog socijalnog i ekonomskog izazova temeljem gledišta potencijalnih i aktivnih migranata iz BiH. Poseban cilj istraživanja je pripremiti papir za raspravu za donositelje političkih odluka, kao i šire javnosti zainteresirane za ovo pitanje (opće javnosti, mladih, poslovne zajednice, nevladinih organizacija, akademske zajednice, internacionalne zajednice i sl.).

Istraživačka pitanja iz domena ove studije su:

- Kakav je značaj emigracija za socijalni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine;
- Kakve su percepcije naše dijaspore i osoba sa emigrantskim aspiracijama o razlozima emigriranja, integriranju pojedinaca i porodica u novim sredinama, oblicima ekonomskih i emocionalnih veza sa domovinom, mogućnostima povratka i načinima suradnje vlada u BiH sa dijasporom;
- Kakve su posljedice masovnih emigracija iz BiH po ekonomski i socijalni sektor u BiH;
- Kakve su mogućnosti da se spontane i nekontrolirane emigracije prevedu u održive emigracije;

- Koji su elementi i osnove za kreiranje i provedbu javnih politika iz oblasti održivih migracija.

Za potrebe projekta provedeno je istraživanje, usmjereno ka dvije ciljne grupe: 1) osobe rođene u BiH, ali sada borave u inostranstvu – trajno ili privremeno i 2) osobe koje su rođene i žive u BiH, ali namjeravaju trajno ili privremeno napustiti BiH.

Istraživanje je provedeno putem online ankete i strukturiranog upitnika, baziranog na radovima autora: Halilović et al. (2018), Peračković (2005), Brezis (2016), Župarić-Iljić (2016), Gross i Schmitt (2006), Hagen-Zanker (2008) i drugih tokom septembra i oktobra 2019. godine.

Prednosti online ankete ogledaju se u širokoj geografskoj pokrivenosti, velikom obuhvatu, brzom lociranju i dostupnosti ispitanika, anonimnosti ispitanika, brzini implementacije, objedinjavanju postupaka prikupljanja, unošenja, kontrole i ispravke podataka, te racionalizaciji troškova (Ang, 2014; Malhotra et al., 2010; Saunders et al., 2007).

Anketa je kreirana na Google Docs platformi i distribuirana je putem e-maila i Facebooka. S obzirom na to da neprobabilistička online anketa umanjuje mogućnost generalizacije rezultata na cijelu populaciju, za potrebe ovog istraživanja korištena je i e-mail anketa.

Anketa je putem e-maila, sa molbom za dalju distribuciju i dijeljenje, plasirana ka: ambasadama BiH, poslovnim, kulturno-umjetničkim, vjerskim i drugim udruženjima koja okupljaju osobe iz BiH u inostranstvu, identificirane preko online pretraživanja web-stranica i društvenih medija, web-portala za dijasporu Ministarstva civilnih poslova BiH i adresara organizacija dijaspore Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH.

Također, anketa je plasirana ka predstavnicima općinskih službi za rad sa dijasporom, navedenih u adresaru Ministarstva civilnih poslova BiH i čitaocima portala za dijasporu Moja BiH dnevnih novina Oslobođenje.

Nakon anketiranja dobivena su 1.162 ispravno popunjena upitnika osoba koje su napustile BiH i 1.531 upitnik osoba iz BiH sa emigrantskim aspiracijama.

Pored toga, 5. novembra 2019. godine održana je panel-diskusija na temu migracija, koju je pokrenuo istraživački tim i 40-ak učesnika koji se na posredan ili neposredan način bave emigracijama.

U studiji se alternativno koriste izrazi migracija, emigracija i imigracija. Pojam migracije koristi se kao sintetizirani izraz prekogranične mobilnosti radne snage. Pojam emigracije znači iseljavanje, a pojam imigracije useljavanje migracijske populacije.

Studija je strukturirana tako da se, nakon uvoda, u prvom poglavlju daje prikaz tokova i značaja migracija, u drugom poglavlju daju se rezultati ankete o stavovima ispitanika prema migracijama, a u trećem poglavlju daje se kontekst, SWOT analiza, scenarij rezultata politika održivih migracija i prijedlog modela pametnih migracija u BiH. Na kraju slijede zaključci i preporuke.

Autorski tim bio je angažiran na cjelokupnoj studiji, ali su određeni članovi dali veći doprinos u pripremi pojedinih poglavlja. Ključni doprinos u pisanju prvog poglavlja dao je prof. dr. Vjekoslav Domljan, uz suradnju sa prof. dr. Antom Domazetom.

Isključiv doprinos pisanju drugog poglavlja dao je prof. dr. Almir Peštek, uz angažman redaktora na sažimanju teksta. Redakciju teksta, te pisanje trećeg i četvrtog dijela studije obavio je prof. dr. Anto Domazet, u suradnji sa mr. Farukom Hadžićem.

1. TOKOVI I ZNAČAJ MIGRACIJA

U skorije vrijeme migracije[1] su uveliko političko pitanje, pri čemu se rasprave svode na dva glavna pristupa. Prema nacionalistima, migracije su prijetnja kulturi, plaćama, socijalnim transferima, čak i životu domaćeg stanovišta, iako je očigledno da naprimjer praksa Singapura (kod kojeg je 45% stanovništva imigrantsko) ili Australije (kod koje je 29% stanovništva imigrantsko) to jasno opovrgavaju.[2] Stoga, liberali te nacionaliste koji grade „svijet zidova" umjesto „svijeta mostova" nazivaju i rasistima i čak traže, poput nekoliko američkih demokratskih političara, potpuno ukidanje Ureda za useljeništvo i carine SAD-a (Immigration and Customs Enforcement, ICE) (The Economist, 2019).

Pragmatičan pristup migracijama je promatranje migracija putem cost-benefit analize, tj. sagledavanja šta su i koliki su troškovi i koristi migracija i kako ti troškovi/koristi mogu biti pravično raspoređeni. Korištenjem takvog pristupa vidi se da se globalni BDP može čak udvostručiti migracijama i da nema boljeg načina da se to učini – kako objašnjava M. Clemens u svojoj budućoj studiji „Svijet zidova" (The Economist, 2019).

Promatrano sa stanovišta raspodjele koristi od migracija, najveći dobitnici su migranti, čija se plaća povećava 3-6 puta (World Bank, 2019). Dobitnici su i zemlje emigracije jer dobivaju doznake i znanje koje donose povratne migracije, što obično nadmašuje troškove odliva mozgova. Zemlje imigracije također su na velikom dobitku jer dobivaju radnu snagu za

[1] Pod migracijom se podrazumijeva dvosmjerno kretanje građana: (i) iz zemlje porijekla ka zemlji imigracije i (ii) iz zemalja imigracije nazad u zemlju porijekla, tj. povratne migracije. To dvosmjerno kretanje može se odvijati jednokratno i višekratno. Kad se radi o višekratnoj, tj. kružnoj (ponavljajućoj) migraciji, obično se dešava radi zaposlenja, koje ponekad može biti i istodobno u dvije zemlje.
Pod dijasporom se podrazumijevaju emigranti i njihovi potomci koji održavaju veze sa zemljom emigracije ili zemljom predaka.

[2] I praksa gradova to opovrgava, npr. Toronta, Sidneja, Njujorka i Londona, kod kojih je 46, 45, 38 i 38 posto stanovništva rođeno u drugim zemljama (The Economist, 2019).

obavljanje određenih poslova, poduzetniju[3] i inovativniju od domaće radne snage (dva puta je poduzetnija i tri puta više patenata je prijavila od domaće radne snage), te uspješniju vanjsku trgovinu i vanjske investicije. Populisti često navode da imigranti doprinose smanjenju plaća domaćeg stanovništva kod iste vrste poslova, no efekat je toliko mali da ekonomisti nisu sigurni da li uopće postoji. Najveći trošak za imigrantsku zemlju je onaj koji je i najteže mjeriti – kulturni utjecaj. Potom slijede izdaci na socijalne podrške emigrantima, koji su važni za srednji rok (The Economist, 2019).

Iako se za BiH može kazati da je izrazita zemlja emigracije, imamo u vidu i moguća i poželjna buduća kretanja, tj. povratne i kružne migracije. Aktualna BH emigracija obuhvata najproduktivniji dio populacije (u najboljim godinama i s najboljim kvalifikacijama), koji uključuje cijele porodice. Motivi emigriranja glede BiH vezani su za: (i) ekonomske i socijalne faktore istiskivanja (push faktori) iz BiH, te (ii) ekonomske i socijalne faktore privlačenja zemalja prijema (pull faktori). Motivi su vezani za razlike u visini plaće,[4] kvalitet života i prilika za osobni razvoj i razvoj porodice.

---

[3] Imigranti ili njihova djeca utemeljila su 45% kompanija s Fortunine liste od 500 kompanija; Silikonska dolina ili londonski City teško bi funkcionirali bez imigrantske radne snage; 40% američkih nobelovaca od 2000. godine su imigranti (The Economist, 2019).

[4] U specijalnom prilogu posvećenom migracijama, u uvodniku londonskog Economista (16. 11. 2019) piše: „Zamislite da vam je ponuđen posao koji vam pruža tri puta veću plaću od sadašnje. No, najprije morate platiti da prođete kroz zaključana vrata, ali neko ko je unutra ne želi da otključa vrata i pusti vas unutra. Nije bitno je li to pošteno ili nije – bitno je da ima ključ i da ne želi otključati vrata. Ako mu date dio svoje uvećane plaće, obojica ćete biti na dobitku. Ovo nije loša analogija s globalnom imigracijskom politikom (…) Kad bi svakome ko želi emigrirati to bilo omogućeno (a to iznosi 750 mil. ljudi, odnosno 15% odraslih svijeta, prema Gallupovoj anketi – op. p.), svijet bi, po izvjesnim procjenama, bio dva puta bogatiji (…) No, današnje antiimigrantske politike to čine nemogućim. Daleko od otvaranja vrata, mnoge zapadne vlade dvostruko zaključavaju vrata.“ Prema računici Svjetske banke (2019), prosječno povećanje dohotka za mladog nekvalificiranog radnika koji emigrira u SAD iznosi oko 14.000 dolara godišnje. Ako bi se broj imigranata u zemljama s visokim dohotkom udvostručio pomjeranjem 100 mil. mladih radnika iz zemalja u razvoju, godišnje povećanje dohotka iznosilo bi 1.4 triliona dolara, što je neuporedivo više od ukidanja barijera slobodnom protoku roba i kapitala.

Iako bi BiH mogla utjecati na faktore istiskivanja ljudi stvaranjem radnih mjesta i bolje plaćenih poslova, teško može utjecati na faktore privlačenja na kratak rok. BiH zaostaje u razvoju 30-40 godina iza EU, pa bez snažnog ubrzanja ekonomskog i socijalnog razvoja ne može biti ni smanjenja razvojnog jaza, te tim putem i slabljenja faktora privlačenja.

Posebno treba imati u vidu da je Bosna i Hercegovina, kako ističe EU, na „zapadnobalkanskoj ruti“, na kojoj se broj ilegalnih migranata prepolovio u 2018. u odnosu na 2017. godinu, dok se 2019. godine taj broj povećao, dostižući 6.600 neregularnih dolazaka tokom 2019. godine, pri čemu migranti iz Afganistana čine polovicu migranata. Tokom 2019. godine tjedni broj tih dolazaka u BiH iznosi 900 osoba. Pri tome, Granična policija BiH je samo u 2019. onemogućila oko 14.000 nelegalnih ulazaka u BiH (EU, 2019).

Daljnje izlaganje u okviru ovog poglavlja obuhvaća teme koje su vezane, prvo, za glavni cilj ovog istraživanja – predložiti studijsku osnovu za javne politike unapređenja održivosti migracija i, drugo, predložiti set mjera aktivnih politika za unapređenje održivosti migracija stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Ispunjavanjem ovih ciljeva omogućila bi se šira društvena rasprava, uz sudjelovanje donositelja političkih odluka, kao i šire javnosti zainteresirane za ovo pitanje (mladih, nevladinih organizacija, akademske zajednice, poslovne zajednice, internacionalne zajednice i sl.).

1.1. Tokovi migracija (godišnji i stanje) po glavnim useljeničkim zemljama

U ovom poglavlju prikazujemo opseg i posljedice migracije u demografskom, ekonomskom i socijalnom pogledu. Akcent je na obimu i strukturi migracije po useljeničkim zemljama, odnosno na pitanjima koliko ljudi odlazi i gdje; koliko je ukupno ljudi otišlo i dinamika odlaska po

godinama; ko su ljudi koji odlaze i koje i kolike migracije se mogu očekivati u budućnosti.[5]

1.1.1. Globalni trendovi

Veličina globalne internacionalne migracije 2017. godine iznosila je 258 miliona, odnosno 3,4% globalne populacije (v. tabelu 1).

Transportne i komunikacijske prepreke su posljednjih 50 godina manje, no administrativne prepreke su veće, pa nije došlo do bitnijih promjena tokova migracija.

Tokom posljednje tri dekade migracije bilježe porast – s 2,9% na 3,4% globalne populacije, pri čemu je 90% migracija uvjetovano ekonomskim razlozima. U projiciranju globalnih demografskih tokova „internacionalna migracija je varijabla koja ispoljava najveću oscilatornost i koju je nateže projicirati s izvjesnom točnošću" (IOM, 2017: 2).

Tabela 1. Stanovništvo i migracija – globalni tokovi; 1990–2017 (u milionima osoba)

R.b.	Kategorija	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.	2015.	2017.
1.	Stanovništvo svijeta	5.327,2	5.744,2	6.143,4	6.541,9	6.956,8	7.379,8	7.547,9
2.	Migracija	152,5	160,7	172604	190532	220,0	247,6	257,7
3.	Omjer (3/2, u %)	2.86	2.80	2.81	2.91	3.16	3.35	3.41

Izvori: Izračun autora na temelju (1) United Nations (2019) i (2) United Nations (2017)

Na temelju podataka za 188 zemalja (v. tabelu 2), vidljivo je da veličina migracije u prosjeku iznosi 12,8% stanovništva zemlje.

[5] Kad govorimo o podacima i trendovima vezanim za internacionalne migrante – govorimo o stanju, a kad govorimo o podacima i trendovima vezanim za internacionalne migracije – govorimo o tokovima (IOM, 2017).

Postoje zemlje kod kojih skoro nema dijaspore, bolje kazano, za koje ne postoje pouzdani pokazatelji o emigracijama, kao i zemlje koje imaju dijasporu jednaku veličini stanovništva zemlje (Dominika).

Tabela 2. Globalni profil dijaspore, 2017.

Broj zemalja	Prosjek	Standardna devijacija	Minimum	Maksimum
188	0.1281	0.1641	0.0005	1.0003

Izvor: Izračun autora na temelju United Nations (2017)

Glavna ishodišta migracija (v. tabelu 3) su Evropa, Azija i Sjeverna Amerika. Na njih otpada oko 84% globalne migracije.

Tabela 3. Stanje tokova migracija 1990–2017. (u milionima osoba)

Kontinent	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.	2015.	2017.
Svijet	152,5	160,7	172,6	190,5	220,0	247,6	257,7
Afrika	15,7	16,4	14,8	15,5	17,1	23,4	24,7
Azija	48,1	46,4	49,2	53,2	65,9	76,6	79,5
Evropa	49,2	52,9	56,3	63,2	70,7	74,5	77,9
L. Amerika	7,2	6,7	6,6	7,2	8,2	9,3	9,5
S. Amerika	27,6	33,3	40,3	45,4	51,0	55,8	57,7
Oceanija	4,7	5,0	5,4	6,2	7,1	8,0	8,4

Izvor: United Nations (2017)

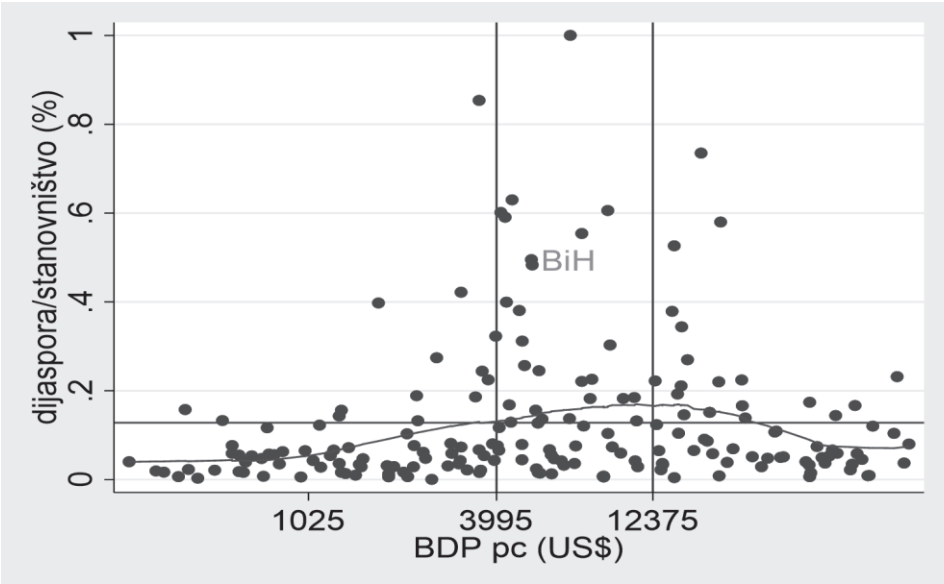
Temeljem tabele 3 može se zaključiti da je do 2010. godine glavno ishodište migracija bila Evropa, a poslije 2015. godine Azija.

Kad se migracija promatra sa stanovišta dohodnih skupina zemalja, uobičajeno se smatra da su zemlje niskog dohotka glavno ishodište migracije. No, to nije tačno, kako pokazuje slika 1.

Na temelju slike 1 može se zaključiti da je dijaspora relativno najveća kod zemalja sa srednjim dohotkom, tj. skupine zemalja s BPD-om p. c. u rasponu od 1,025 do 12,375 US $. Prost prosjek migracije zemalja s niskim

dohotkom iznosi 4,8%, zemalja s visokim dohotkom 12,3%, a zemalja sa srednjim dohotkom 15,1%.

Slika 1. Dijaspora i dohodak, 2017.

Izvor: Obrada autora na temelju World Bank (2019) za BDP p. c. i stanovništvo, UN DESA (2017) za dijasporu

Promatrano sa stanovništva dohodnih skupina zemalja, zemlje prema kojima se kreću emigranti su one visokog dohotka (64%) i srednjeg dohotka (32%), dok u zemlje niskog dohotka odlazi svega 4%.

Može se zaključiti da su migracije fenomen vezan za zemlje srednjeg dohotka (emigracija) i zemlje visokog dohotka (imigracija) i zanemarivo malo za zemlje niskog dohotka.

Imajući u vidu da je BiH zemlja višeg srednjeg dohotka, treba naglasiti da je u sklopu zemalja sa srednjim dohotkom emigracija znatno veća kod zemalja s višim srednjim dohotkom (19,8%) nego kod onih s nižim srednjim dohotkom (10,3%). Jednostavnije kazano, zemlje s višim srednjim dohotkom imaju dva puta veću stopu emigracije nego one s nižim srednjim dohotkom.

U vezi s tim, Clemens (2017, str. 4), na temelju vrlo opsežnog istraživanja, navodi: „To je i povijesno promatrano točno (...) Zemlje sa srednjim dohotkom imaju oko tri puta veću stopu emigracije (...) To je radikalno u opreci s poimanjem migracije kao posljedice ekonomskog sloma siromašnih zemalja. Zemlje srednjeg dohotka imaju stope migracije stotine procenata više u prosjeku, od stopa emigracije najsiromašnijih zemalja. Ove činjenice na prvi pogled govore protiv zdravog razuma, no ekonomski dokazi su jasni.“[6]

U slučaju Evrope, među zemljama s relativno najvećom migracijom (mjereno kao procent stanovništva) svega su dvije zemlje s nižim srednjim dohotkom (Kosovo i Ukrajina), dok je broj zemalja s višim srednjim dohotkom (Bosna i Hercegovina, Albanija, Sjeverna Makedonija, Crna Gora, Bugarska, Bjelorusija, Srbija) i visokim dohotkom (Malta, Hrvatska, Portugal, Litvanija, Latvija, Irska, Estonija, Cipar i Poljska) znatno veći (v. tabelu 4).

Tabela 4. Evropske zemlje prema veličini dijaspore, 2018. (% ukupnog stanovništva)

Zemlja	BDP p. c.	Stopa emigracije	Zemlja	BDP p. c.	Stopa emigracije
BiH	5.140	49,53	Latvija	14.790	19,26
Albanija	4.290	39,96	Bugarska	7.860	18,25
Kosovo	3.900	39,5*	Rumunija	9.990	18,27
Moldavija	2.590	27,43	Irska	53.410	16,68
Sjeverna Makedonija	4.890	25,68	Bjelorusija	5.300	15,63

[6] Clemens (2017: 4) navodi da „razdoblja najveće emigracije iz Švedske, Grčke, Koreje nisu bila kad su trpjele razvojni slom, nego kad su otpočinjale relativni uspon. Masovna emigracija iz Švedske podudara se s etapom uspona ekonomskog rasta oko 1870. godine, jer ona nije samo pružala radnicima više instrumenta i veću težnju za emigriranjem, nego je značila i povećanje broja radnika, pošto je stopa smrtnosti švedske djece jako opala. Masovan priliv švedskih migranata u Novi svijet nije bio znak da je Švedska zaglavila u siromaštvo, nego suprotno: odlasci su značili da je ekonomski razvoj nekad siromašne Švedske ostvario etapu uzleta.“

Zemlja	BDP p. c.	Stopa emigracije	Zemlja	BDP p. c.	Stopa emigracije
Malta	23.530	22,44	Estonija	18.670	15,14
Hrvatska	12.580	22,23	Kipar	24.140	13,88
Crna Gora	7.400	22,11	Srbija	5.550	13,62
Portugal	1.9930	22,01	Ukrajina	2.260	13,25
Litvanija	15.180	21,10	Poljska	12.710	12,38

*Izvor: Izračun autora na temelju World Bank (2019) za BDP p. c. i stanovništvo, UN DESA (2017) za dijasporu, *procjena autora*

Promatrano s geografskog stanovišta, može se zaključiti da su vodeće migracijske regije Evrope: Južna Evropa (BiH, Albanija, Kosovo, Hrvatska, Malta, Crna Gora, Portugal i Srbija), Istočna Evropa (Moldavija, Bugarska, Rumunija, Bjelorusija i Poljska) i Sjeverna Evropa (Litvanija, Latvija, Irska i Estonija). Dakle, epicentri evropskih emigracija su Balkan i Baltik.

1.1.2. Migracije iz Bosne i Hercegovine

BiH predstavlja uvjerljivo vodeću evropsku emigrantsku zemlju i spada među vodeće emigrantske zemlje svijeta, preciznije 11. je na globalnoj ljestvici. No, ako se izuzmu mikrodržave (države s manje od 0,2 mil. stanovnika, tj. Dominika, Sv. Vincent i Grenadin, Grenada, Samoa, Tonga i Antiga i Barbuda), BiH je na trećem mjestu, iza Palestine i Portorika.

Prema podacima za 2017. godinu, veličina BH dijaspore iznosi 1,7 mil., od čega 87,1% otpada na Evropu, 10,1% na Sjevernu Ameriku, 2,6% na Oceaniju te 0,23% na ostale regije svijeta. Oko 44% BH dijaspore otpada na dvije susjedne zemlje, Hrvatsku i Srbiju,[7] potom slijede Njemačka i Austrija na koje otpada 22,4%, dok na ostale zemlje emigracije otpada trećina ukupne veličine dijaspore (v. tabelu 5).

[7] Treba imati u vidu da oko 80% izbjeglica i 50% emigranta s niskim obrazovnim kvalifikacijama emigrira u susjedne zemlje, dok svega 20% visokoobrazovanih to čini (The Economist, 2019). U slučaju BiH situacija je znatno jasnija – nema jezičnih barijera, što je posebno značajno za emigrante nižeg obrazovnog profila.

Tabela 5. Distribucija BH dijaspore po zemljama; 2017. (u hiljadama)

Zemlja emigracije	Veličina	Udio (u %)	Zemlja emigracije	Veličina	Udio (u %)
Hrvatska	394,1	23,75	Australija	43,5	2.62
Srbija	333,7	20,10	Kanada	41,7	2.51
Njemačka	200,5	12,08	Crna Gora	29,5	1.77
Austrija	170,9	10,29	Danska	21,5	1.29
SAD	125,4	7,56	Norveška	14,4	0.87
Slovenija	103,7	6,25	Francuska	14,2	0.85
Švicarska	59,7	3,60	Italija	11,3	0.68
Švedska	58,4	3,52	Ostale zemlje	37,5	2.26
Ukupno emigracija BiH				*1.659,9*	*100,0*

Izvor: Izračun autora na temelju UN-DESA, 2017; N. B.: boldirano velikim slovima – primarne destinacije „uže dijaspore“, dok ostale boldirane zemlje označavaju zemlje sekundarne destinacije „uže dijaspore“

Na zemlje jugosfere (Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Makedonija) otpada 0,87 mil. (52,4%), a na zemlje izvan jugosfere 0,79 mil. (47,6%). Stoga se može govoriti o BH dijaspori u užem smislu (dijaspora izvan jugosfere) i širem smislu (dijaspora koja obuhvaća i jugosferu).

Ako bismo pod dijasporom podrazumijevali samo onu u užem smislu („prava dijaspora“), odnos veličine dijaspore (0,79 mil.) i veličine populacije (3,35 mil.) iznosio bi 23,6%, pa BiH ne bi bila vodeća evropska emigrantska zemalja, nego 6-8. evropska emigrantska zemlja, slična po rangu Malti, Portugalu i Litvaniji.

No, u slučaju BiH posebno je pitanje veličine stanovništva. Prema UN-DESA (2017), veličina BiH stanovništva u 2017. god. je 3.351.527 osoba, dok prema procjeni Agencije za statistiku BiH iznosi 2.734.000 (BHAS, 2017). Ako ovu drugu brojku prihvaćamo kao korektnu, stopa dijaspore iznosi 60,7%, što BiH smješta na peto mjesto globalne ljestvice zemalja po relativnoj veličini dijaspore.

Kako pokazuje iskustvo zemalja koje su posljednje primljene u EU (Bugarska, Rumunija i Hrvatska[8]), emigracija se snažno povećala po ulasku u EU, dok je imigracija ostala na istoj razini; pri tome je emigracija iz Hrvatske bila usmjerena prema trima zemljama: Njemačka, Austrija i Irska (Draženović, Kunovac, Pripužić, 2018), što je od relevantnog značaja za EU put BiH. Interesantni su podaci o dinamici emigracija po glavnim zemljama destinacija iz EU i EFTA-e (tabela 6). Vidi se da tu nema Srbije i Turske kao važnih zemalja prijema migracija iz BiH.

Tabela 6. Broj izdatih boravišnih dozvola po prvi put građanima BiH (EU + EFTA)

Zemlja	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Njemačka	1.279	1.462	3.450	4.036	5.347	5.257	9.461	12.461	16.523
Slovenija	2.328	3.446	3.581	3.064	4.369	4.861	6.330	10.414	15.714
Hrvatska	n. a.	n. a.	n. a.	1.284	1.002	866	2.382	5.526	12.996
Austrija	1.703	2.459	3.077	3.603	4.057	4.520	4.060	3.350	3.504
Švedska	674	719	869	780	762	768	809	1.085	1.094
Italija	3.226	1.908	1.920	1.689	1.402	1.556	1.040	952	976
Švicarska	n. a.	n. a.	681	702	621	609	668	624	n. a.
Češka	123	70	359	217	179	479	590	528	513
Slovačka	6	18	37	36	27	46	43	126	465
Francuska	356	334	326	417	400	357	377	369	337
Ostale zemlje	1.486	1.471	1.440	1.557	1.388	1.526	1.574	1.909	1.985
Total	11.181	11.887	15.740	17.385	19.554	20.845	27.334	37.344	54.107
Stock radnih dozvola - hilj.	326,4	323,4	326,8	334,5	336,7	351,2	362,1	383,9	413,5
Prirast - hilj.	- 5,5	- 3,0	3,4	7,7	2,2	14,5	10,9	21,8	29,6

Izvor: Eurostat (ažurirano 10. 9. 2019) u Čičić et al. 2019, str. 40–41.; Eurostat, pristup 3. 2. 2020.

Uočava se da broj izdanih boravišnih dozvola raste od 2014. godine geometrijskom progresijom kao rezultat liberalizacije tržišta rada u tri ključne zemlje EU: Njemačkoj, Sloveniji i Hrvatskoj.

[8] „Treba imati u vidu da petina onih koji rade u inozemstvu s vjerojatno iz Bosne i Hercegovine i da skoro svi Moldovljani koji rade na Zapadu imaju rumunska dokumenta" (the Economist, 22 August, 2020)

Također se uočava da broj izdanih radnih dozvola ima sasvim druge veličine i dinamiku, s obzirom na to da su radne dozvole samo dio ukupno izdanih dozvola iz prethodne tabele, a što se potvrđuje narednom tabelom. Tako je obim izdanih dozvola u periodu 2010–2018. godine iznosio 215,4 hiljada, a broj osoba sa radnim dozvolama povećan je samo za 87,1 hiljadu. Ta veličina emigracija treba biti u opticaju kada se govori o utjecaju emigracija na tržište rada.

Tabela 7. Broj izdatih boravišnih dozvola prema razlozima boravka, 2018. godina

Zemlja prijema	Porodični	Obrazovanje	Rad	Ostalo	Ukupno	Rad (%)
Njemačka	8.481	911	6.335	796	16.523	38,3
Slovenija	3.362	531	11.811	10	15.714	75,2
Hrvatska	524	36	12.334	102	12.996	94,9
Austrija	1.976	548	405	575	3.504	11,6
Švedska	680	19	335	59	1.094	30,6
Italija	539	55	266	116	976	27,3
Švicarska	495	25	n. a.	36	n. a.	n. a.
Češka	49	66	377	21	513	73,5
Slovačka	11	6	446	2	465	95,9
Francuska	131	26	29	151	337	8,6
Ostale zemlje	703	173	891	219	1.985	44,9
Total EU + EFTA	16.951	2.396	33.229	2.087	54.107	61,4

Izvor: Eurostat (ažurirano 10. 9. 2019.) u Čičić et al. 2019, str. 44.

Hrvatska, Slovenija, Slovačka i Češka su zemlje u kojima su boravišne dozvole primarno izdavane za upošljavanje radnika iz BiH. Njemačka, kao najvažnija zemlja imigracija za BH državljane, oko 60% boravišnih dozvola je izdala zbog porodičnih razloga i obrazovanja BH državljana, kao i Austrija, kod koje je taj postotak još viši i iznosi 71,4%. Slična situacija je i sa drugim navedenim zemljama. To znači da zemlje sa brojnom BH dijasporom izdaju boravišne dozvole zbog porodičnih razloga i da u budućnosti treba očekivati nastavak tog trenda.

1.2. Pregled literature i internacionalnih iskustava u upravljanju migracijama

Neoklasična teorija u baznom pristupu objašnjenju migracija polazi od toga da su migracije rezultat razlika u plaćama, odnosno geografskih razlika u ponudi i potražnji rada, koje rezultiraju razlikama u plaći između zemalja bogatih radom i zemalja bogatih kapitalom. Pri punoj zaposlenosti predviđa se linearna relacija između razlika u plaćama i tokova migracija (Kurekova, 2011).

Na kritikama neoklasične teorije migracija (ignorira tržišne nesavršenosti, efekte zemlje porijekla i zemlje prijema migracija i zanemaruje značaj politika koje se promatraju samo kao faktori distorzije i dodatni migracijski troškovi) izraslo je više teorija ili koncepata migracija, čiji pregled se daje u narednoj tabeli.

Tabela 8. Pregled teorija migracija

Teorija	Varijable	Kritika
Neoklasična teorija migracija (mikro i makro razina)	Razlike u dohotku i plaćama Vjerovatnoća zapošljavanja	Zanemaruje faktore politika/Podrazumijeva linearnost u migracijama/Ignorira tržišne nesavršenosti/Društvo i migrante tretira kao homogene skupove/Statični pristup
Teorija migracija bazirana na ljudskom kapitalu	Plaće i ekonomske koristi kao rezultat individualnih obilježja	Suviše optimističan pogled/Migracije nisu uvijek dobrovoljno maksimiziranje dobitaka
Nova ekonomska teorija migracija (mikro i mezzo razina)	Distribucija plaća i dohotka (relativno siromaštvo) Institucionalni promašaji – tržište kredita i tržište rada	Kritika neoklasicizma, ne nova teorija Ograničena primjena – teško izolirati učinak tržišne nesavršenosti, rizike migracija i varijable zaposlenosti

Teorija	Varijable	Kritika
Teorija svjetskog sistema (historijsko-strukturalni pristup) – makro razina	Strukturalne promjene koje potječe tok kapitala	Primjenjiva samo za globalni nivo Nemoguće testirati/*ex ante* formulirana
Teorija dualnog tržišta rada (makro i mezzo razina)	Tržišta rada i njihova podjela, FDI, državne imigracijske politike i mjere zapošljavanja	Uvažava pristrasnosti države/Isključuje *push faktore*/Prenaglašava prakse formalnog zapošljavanja/Ne uvažava različite stope migracija/Arbitrarno razlikovanje primarnog i sekundarnog sektora
Push-pull okvir (mikro/mezzo/makro razina)	*Push faktori*/potisak na migracije; *pull faktori*/privlačnost zemalja imigracija	*Push* i *pull faktori* odraz promjena u društvu (ekonomske, sociološke, političke) Okvir neadekvatan za određivanje faktora migracija
Teorija umrežavanja (mezzo razina)	Umrežavanje dijaspore	Prije konceptualni okvir nego teorija Isključujuće mreže ograničavaju migracije
Teorija sistema migracija (mikro razina)	Prostor razvoja	Čisto opisno/Nije moguće objasniti pad migracija u vremenskoj dimenziji
Transnacionalne migracije (transnacionalna razina)	Transnacionalni socijalni prostor	Upitna inovativnost koncepta/Ova paradigma selektira istraživanja na zavisne varijable

Izvor: Adaptacija autora prema Kurekova, L. (2011)

Studije migracija su nedovoljno teorijski fundirane. Djelimično je razlog tome bliskost migracija sa politikama. To je nesretna okolnost jer bi bolje razumijevanje migracija predstavljalo osnovu za bolje istraživanje socijalnih promjena.

Utemeljena na konceptu sposobnosti ljudi za migracije, mobilnost se definira kao sloboda ljudi da biraju gdje će živjeti, uključujući opciju da ostanu umjesto davanja više ili manje rutinskog, pasivnog i predvidivog odgovora o statičnim push i pull faktorima kao razlozima migracija.

Takva alternativna konceptualizacija stvara znatan prostor za integriranje postojećih teorija i razvijanje bogatijeg razumijevanja mobilnosti ljudi, priznajući istovremenu moć društvenih snaga (agenata) da prouzrokuju strukturalne promjene koje omogućavaju proces migracija (De Haas, 2014).

Primjena konceptualizacije razvoja, utemeljenog na sposobnostima ljudi, stvara prostor za potpuno uključivanje faktora migracija kao što su obrazovanje, zdravlje, socijalna sigurnost, različite nejednakosti (dohodovne, spolne, etničke) i osobne i političke slobode kao determinante migracija. To također stvara prostor za širenje pogleda na generiranje resursa slobode i blagostanje uključivanjem ne samo ekonomskih, nego i ljudskih i socijalnih resursa ili kapitala (De Haas, 2011). Iz ovoga se može razumjeti da emigrantske aspiracije imaju multifaktorsku strukturu koju čine različite sposobnosti potencijalnih migranata.

Glede politike dijaspore, dva su oprečna pristupa kreatora politike: prema jednom, dijaspora je aktiva i partner, a prema drugom, gubitak, čak i prijetnja. Na ove pristupe dalje se nadovezuju gledišta o tome je li moguće utjecati na dijasporu određenim politikama (Newland and Plaza, 2013).

Dok neki kreatori politika i dalje gledaju na dijasporu kao gubitak, sve više ih uviđa da angažirana dijaspora može biti dobitak, koji može čak nadmašiti veličinu gubitka ljudskog kapitala zbog emigracije obrazovanih i talentiranih osoba (Newland and Plaza, 2013).

No, prilično su raširena gledišta da je teško ugraditi problematiku dijaspore u političku intervenciju. Temelje se na činjenici da su u ogromnom broju slučajeva uspostavljene mreže veza i odnosa između dijaspore i zemlje porijekla rezultat djelovanja pojedinca i grupa koje djeluju na vlastiti poticaj, a ne rezultat politika odnosnih zemalja. Političke intervencije koje usmjeravaju resurse dijaspore na „produktivnije“ upotrebe od uobičajene podrške rodbini uveliko su neuspješne.

Naravno, ovo ne znači da ne treba poduzimati političke intervencije, nego da ih treba fokusirati na odstranjivanje prepreka i stvaranje prilika (a ne na izravno menadžiranje resursima dijaspore) olakšavajući time pripadnicima dijaspore angažiranje u ekonomski produktivnim aktivnostima (Newland and Plaza, 2013).

Globalno promatrano, zemlje emigracije (kao i imigracije) sporo uključuju dijasporu u razvojne programe kao svoje razvojne partnere (Newland and Plaza, 2013).

Neke zemlje imigracije (Njemačka, Francuska, Italija, Španija, Kanada i SAD, kao i EU) sve su više zainteresirane za rad s dijasporom koja boravi u njihovim zemljama i posvećuju izvjesne resurse razvoju zemalja porijekla dijaspore (Newland and Plaza, 2013).

Dosadašnje provođenje programa posvećenih povratnim migracijama nije se pokazalo uspješnim (Newland and Plaza, 2013), mada postoje izvjesni primjeri uspješnih programa, npr. malezijski program povratka eksperata, temeljen na poreskim poticajima uspješnim emigrantima/povratnicima (World Bank, 2019).

U suočavanju s posljedicama demografskog pada i migracija nakon globalne ekonomske krize svaka od baltičkih država reagirala je na situaciju ponešto drugačije, i s različitim stupnjevima uzbune, promovirajući različite pristupe imigraciji, potječući povratke migracije i primjenjujući politike suradnje s dijasporom.

Estonija se fokusirala na brendiranje, kao metropole digitalne inovacije, sloganom „Nova digitalna nacija“ zbog ponude usluga elektronskog reguliranja boravka kao jednog od načina za poticanje imigracija ili povratka migracija. Od 1. siječnja 2019. Latvija je postala jedna od nekolicine zemalja koja je provodila zasebni zakon o dijaspori kako bi potaknula angažman široke mreže članova dijaspore: čak i oni pojedinci koji osjećaju neki afinitet prema Latviji, a nisu nužno njeni državljani, smatraju se dijelom dijaspore. Litvanija aktivno potječe, kroz posebno posvećenu web-platformu, i različite programe, povratak članova

dijaspore. Ti su pristupi, između ostalog, postigli različite rezultate – i doživjeli različite percepcije javnosti. Tako je Estonija 2018. uspjela preokrenuti tok migracija ostvarivši „suficit" od 6.000 osoba koje su se vratile iz migracije ili su imigrirale iz drugih zemalja (Birka, 2019).

Posebno treba voditi računa da politike, specijalno usmjerene na dijasporu i koje nisu dio politike koji se odnosi na cjelokupnu populaciju zemlje, mogu izazivati nezadovoljstvo. No, s druge strane, politike usmjerene na zaštitu dijaspore, tj. njenog jezika i kulture, nailaze na podršku (Newland and Plaza, 2013).

Postoje gledište da velika i iznenadna emigracija visokoobrazovnih kadrova šteti razvoju zemalja porijekla, pošto erodira veličinu njenog ljudskog kapitala p. c, te dovodi i do prijedloga da se uspostave plafoni u imigrantskim zemljama i tako podrži razvoj zemalja u razvoju (Collier, 2013).

S druge strane, postoje gledišta prema kojima bi – čak i u slučaju da svi emigranti, uključujući i one odrasle u zemljama emigracije, budu vraćeni u zemlju porijekla – došlo do smanjenja jaza u vještinama zemalja imigracije i emigracije samo za desetinu te se, u vezi s tim, ističe da je jaz između odnosnih zemalja determiniran dugoročnim faktorima razvoja znatno više no emigracijom (Clemens, 2017).

U ekonomskoj literaturi nema dokaza da su politike usmjerene na ograničavanje emigracije obrazovnih radnika kao što su „limitiranja" prijema emigranata ili porezi igdje popravile ljudski kapital, isporuku usluga ili razvojne učinke.[9]

Ima mnogo nalaza da je emigracija obrazovanih radnika povezana sa slabim razvojnim rezultatima, no vrlo je teško empirijski razlučiti ovu

[9] Prema ocjeni WB-a (2019), politika ograničavanja emigracije mora se suočiti s nekim važnim poteškoćama: (i) visokoobrazovani radnici su manje produktivni u zemlji porijekla u odnosu na produktivnost u zemlji emigracije; pri tome se njihove vještine u zemlji porijekla ne usavršavaju u stepenu u kojem bi se usavršavale u zemlji emigracije i (ii) ograničavanje emigracije je teško postići u praksi jer zemlje imigracije teško mogu spriječiti ulazak, a zemlje imigracije izlazak radnika.

korelaciju od činjenice da su obrazovani skloni napuštati mjesta koja su siromašna, nestabilna, opasna i nezdrava.

U literaturi o razvoju nema nijedne rigorozne evaluacija politike, usmjerene na ograničavanje emigracije obrazovanih, koja bi pokazala da je došlo do koristi od takvih politika. Jedan od razloga za nepojavljivanje tih koristi mogao bi biti uvjeti koji dovode do emigracije obrazovanih utječu i na smanjenje produktivnosti obrazovanih u zemlji emigracije. To su uvjeti koji se odnose na slabo upravljanje, sukobe i strukturno siromaštvo i koji, u najboljem, mogu biti samo oslabljeni ograničavanjem emigracije (Clemens, 2017) – za šta je BiH dobar primjer.

S druge strane, treba imati u vidu da obrazovana emigracija doprinosi unapređenje trgovine i investiranja u zemlju porijekla, posebno slanjem doznaka koje ne samo da podižu niske stope štednje i investicija, nego i pomažu finansiranju velikih deficita tekuće bilance, čime se neutralizira negativan efekt zbog emigriranja.

Treba imati u vidu i da bi napori na ograničavanje emigracije obrazovnih mogli biti u sukobu s članom 13. Deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija, koji navodi da svi ljudi imaju neotuđivo pravo napustiti svaku zemlju, u bilo koje vrijeme i zbog bilo kojeg razloga (Clemens, 2017).

Rastući značaj emigracije mladih ukazuje na pitanje da li oni preferiraju emigriranje nakon što završe univerzitetske studije u svojoj zemlji, što stvara efekt odliva mozgova, ili odmah nakon završenog srednjeg obrazovanja, a onda ostaju u inozemstvu nakon diplomiranja. Istraživanja pokazuju da, dok je studiranje bilo povezano sa visokim troškovima koje nisu mogli priuštiti studenti iz nerazvijenih zemalja, izbor je bio studirati u vlastitoj zemlji, pa emigrirati nakon studija. Kada su prilike za studiranje u razvijenim zemljama poboljšane, izbor je najčešće emigrirati prije studija.

Tome treba dodati i pitanje kvaliteta studija. Kvalitetniji univerziteti i bolje prilike za karijeru sa diplomama elitnih univerziteta stimuliraju emigracije zbog studiranja.

Naspram ovih gledišta, utemeljenih na ekonometrijskim istraživanjima, postoje i oprečna teorijska gledišta, bazirana na analogiji kretanja ljudi s kretanjem kapitala.

Naime, nobelovac Robert Lucas dokazuje u svom radu „Zašto kapital ne teče iz bogatih u siromašne zemlje?" paradoks da, suprotno očekivanjima, umjesto što će kapital ići od bogatih ka siromašnim zemljama, on ide od siromašnih ka bogatim ili, u najboljem slučaju, od bogatih ka bogatim zemljama. Objašnjenje se nalazi u tome da u siromašnim zemljama nema raspoloživog ljudskog kapitala za prijem investicija, da nisu razvijene institucije pravne države, da postoje tržišne nesavršenosti, kao što je asimetrija tržišnih informacija, i da postoji strah od nacionalizacije privatnih investicija (Lucas, 1990). Primjenjujući ovaj paradoks na migracije, može se utvrditi da ljudski kapital u masovnim razmjerama, bez ikakve naknade i sa vrlo sumnjivim budućim prinosima po zemlju emigracije, odlazi u bogate zemlje.

Politike i strategije održivosti migracija teško da mogu kompenzirati vrijednosti odliva ljudskog kapitala koji se dešavaju u sadašnjem vremenu, sa prilivima od efekata migracije po zemlju emigracije koji se dešavaju u budućem vremenu i izloženi su visokim tržišnim i političkim rizicima.

Nije održivo smatrati priliv tog besplatnog ljudskog kapitala tržišnim dobitkom zemalja imigracija. Prije bi to trebalo smatrati potrebom da se partnerstvom sa zemljama imigracija, odnosno u slučaju BiH, partnerstvom sa Evropskom unijom, osiguraju adekvatni instrumenti razvojnih poticaja za postizanje održivosti migracija i za osiguranje demografskih, socijalnih i ekonomskih kapaciteta za reproduciranje visokovrijednosnog ljudskog kapitala, kako za potrebe BiH tako i za potrebe zemalja imigracije.

Parafrazirajući Lucasa, mogli bismo reći da ljudski kapital ne teče iz siromašnih u bogate zemlje, već iz zemalja s nekvalitetnim obrazovanjem onima s kvalitetnim obrazovanjem (Brezis, 2016). Ove stavove potvrđuje i situacija u BiH. Zbog lošeg kvaliteta univerzitetskih studija mnogi studenti

iz BiH odlaze vani, prvenstveno u Austriju (Beč i Salzburg), Hrvatsku (Zagreb i Split), Srbiju (Beograd) (Krasteva, 2018).

Ako, pak, BiH, kao i druge zemlje porijekla, ne mogu spriječiti emigriranje, šta mogu učiniti? Dva su, kako istraživanja potvrđuju, obećavajuća pravca djelovanja za zemlje porijekla: (i) trebaju se povezati s dijasporom i maksimizirati svoje eksternalije i (ii) ohrabrivati povratnu migraciju (World Bank, 2019).

Dijaspora može, a mnogi slučajevi to potvrđuju, igrati važnu ulogu u ekonomskom razvoju zemlje emigracije, osiguravajući joj velike direktne i indirektne koristi (Newland and Plaza, 2013; Clemens, 2017). Konačno, istraživanja pokazuju da najbolje rezultate daje indirektna politika dijaspore, usmjerena na otklanjanju prepreka i stvaranju prilika, a ne direktna politika, usmjerena na upravljanje resursima dijaspore.

Globalno promatrano, ne postoji nijedna organizacija koja bi pružala pomoć zemljama emigracije i imigracije u povezivanju potencijalnih migranata (onih koji trebaju posao) i potencijalnih poslodavaca (onih koji trebaju radnike).

Center for Global Development (CGD) počeo je razvijati organizaciju takve vrste, nazvanu Partnerstva za mobilnost radne snage (Labour Mobility Partnerships – LaMP). Njen cilj je olakšati privremeno zapošljavanje u inozemstvu, čime bi se postiglo dugoročno stvaranje milijardi dolara dohotka, jer bi se slobodnim protokom ljudi povećao BDP svijeta dva puta, a zemalja u razvoju četiri puta (Dempster, 2019).

Pored LaMP-a, postoje i modeli koji se mogu ugovarati bilateralno, uz podršku Evropske komisije ili specijalnog fonda UN mreže migracija (UN Migration Network).

Posebnu pažnju zaslužuje ovaj specijalni fond, utemeljen 2019. godine, koji je start-up fond za sigurne, uređene i regularne migracije, prvi finansijski instrument te vrste koji podržava internacionalnu suradnju u oblasti migracija.

Migraciju treba promatrati povijesno, kroz vrijeme. Migracije su dinamične, a uzroci i posljedice migracije su povezane. Migracijski trendovi i karakteristike migranata mogu se mijenjati ovisno o stadiju migracija. Trenutni migranti mogu utjecati na strukturalno okruženje, npr. utjecajima na ekonomski razvoj u državi porijekla. Zbog dinamične prirode migracija, pitanje zašto ljudi migriraju i dalje će biti živo i zanimljiva tema u godinama koje dolaze (Hagen-Zanker, 2008, str. 21).

1.3. Ekonomski i socijalni potencijali dijaspore

Politika dijaspore treba se usmjeriti na otklanjanje prepreka i stvaranje prilika i izbjegavati uplitanje u sredstva dijaspore. U slučaju vođenja takve indirektne politike migracije može doći do win-win-win situacije, kako pokazuje tabela 9.

Tabela 9. Trostruko dobitna situacija migracija

Migranti	Zemlja imigracije	Zemlja porijekla
Bolja zarada	Povećanje radne snage	Personalne doznake
Stjecanje znanja, iskustava i osobnih poznanstava, što povećava njihov ljudski i socijalni kapital i upošljivost	Povećanje ljudskog kapitala	Transfer znanja i vještina
Dobrobiti integriranja u društvo zemlje imigracije	Povećanje dinamike i raznovrsnosti poduzetništva i inovatorstva	Investicije
Perspektive za porodicu i djecu	Povećanje obima vanjske trgovine	Povećanje obima vanjske trgovine
Prilike za bavljenje poduzetništvom	Osiguranje konkurentnih članova svojih globalnih lanaca vrijednosti	Osiguranje doznaka za finansiranje deficita tekućeg računa

Izvor: Elaboracija autora

U nastavku se daje prikaz potencijala dijaspore BiH.

1.3.1. Novčane doznake dijaspore

Kada je riječ o novčanim doznakama BH dijaspore, Halilović et al. (2017) navode da one opadaju (što nije u suglasnosti s podacima koje daju Centralna banka BiH i World Bank (v. tabelu 10) i da, unatoč tome, čine značajan dio mnogih porodičnih prihoda u BiH.

Prema gledištu Centralne banke BiH (CBBiH, 2019), ukupni prilivi po osnovu doznaka iz inozemstva u 2018. god. iznosili su 2,69 milijardi KM, što je u odnosu na prethodnu godinu povećanje priliva za 54,4 miliona KM (2,0%). Trend povećanja priliva po osnovu doznaka nastavljen je i u 2019. godini, a ti stabilni prilivi uzrokovani su oporavkom ekonomija iz kojih BiH ima najveći priliv radničkih doznaka. Penzije kao drugi najznačajniji priliv na računu sekundarnog dohotka iznose 1,19 milijardi KM, te je priliv i po ovom osnovu povećan za 3,2%.

Dakle, iako BiH ima značajan trgovinski deficit, suficit na računu sekundarnog dohotka i usluga pokriva gotovo 80% trgovinskog deficita.

Boks 1: Kako Centralna banka BiH i Svjetska banka računaju doznake

Prema *Priručniku o platnoj bilanci* MMF-a (IMF, 2009), kojega se pridržava World Bank pri davanju podataka o doznakama, osobne doznake obuhvaćaju osobne transfere i naknade zaposlenima. U doznake bi trebala biti uključena i treća komponenta, tj. „kapitalni transferi domaćinstava“, no nema podataka o njima za većinu zemalja, te je to razlogom njihove neuključenosti i u slučaju BiH.

Osobni transferi sastoje se od svih tekućih transfera u novcu ili naturi koje šalju rezidenti jedne zemlje rezidentima druge zemlje (ne samo članovima porodice, nego bilo kojem drugom pojedincu). Osobni transferi obuhvaćaju sve tekuće transfere rezidentnih i nerezidentnih pojedinaca.

Naknade zaposlenima odnose se na pogranične, sezonske ili druge kratkoročne ugovore radnika uposlenih u zemljama u kojima nisu rezidenti, te odnosne naknade rezidenata uposlenih u nerezidentnim tijelima (međunarodnim organizacijama, ambasadama, konzulatima).

Tabela 10. Novčane doznake BiH; 2015–2018. (u KM i US $)

R. br.	Stavka	2015.	2016.	2017.	2018.
1	Kompenzacije zaposlenima (+)	799.1	823.5	840.6	810.9
2	Osobni transferi (+)	2.378.5	2.438.9	2.645.5	2.699.8
3	Kompenzacije zaposlenima (-)	8.9	13.8	14.9	15.0
4	Osobni transferi (-)	89.3	93.2	95.0	123.5
5 (1–3)	Kompenzacije zaposlenima (So)	790.3	809.7	825.7	795.9
6 (2–4)	Doznake (CBBiH, KM)	2.289.2	2.345.7	2.550.4	2.576.4
7 (5 + 6)	Neto iznos (KM)	3.079.5	3.155.3	3.376.1	3372.3
8	Devizni kurs US $/KM (CBBiH)	1.8	1.8	1.7	1.7
9 (7/8)	Doznake (naš izračun, US $)	1.749.7	1.782.7	1.940.3	2031.5
10	Doznake (World Bank, US $)	1.745.6	1.785.5	1.953.1	2.118.1

Izvor: Izračun autora na temelju World Bank i Centralne banke BiH

Kad CB BiH prezentira podatak o doznakama, daje podatak o neto osobnim transferima (r. br. 6 tabele 10), a kad World Bank daje podatke o doznakama, daje podatak o saldu neto osobnih transfera i neto kompenzacijama zaposlenih (r. br. 10 tabele 10).

Jednostavno kazano, World Bank daje podatke sukladno najnovijem priručniku IMF-a, na koji se poziva i CB BiH, koja ga, kao što se vidi, ne provodi ga ispravno, kako pokazuje naš izračun – doznaka po metodologiji IMF-a i pristup World Bank koji se neznatno razlikuje od izračuna World Bank (redni broj 9. spram rednog broja 10 tabele 10) prvenstveno zbog utjecaja deviznog kursa na izračun.

Prema World Bank (2019), može se – na temelju raspoloživih podataka za 170 zemalja za 2018. godinu – ustanoviti da prosječna p. c. veličina personalnih doznaka i naknada zaposlenika zemalja iznosi 238 US $, a medijana 128 US $.

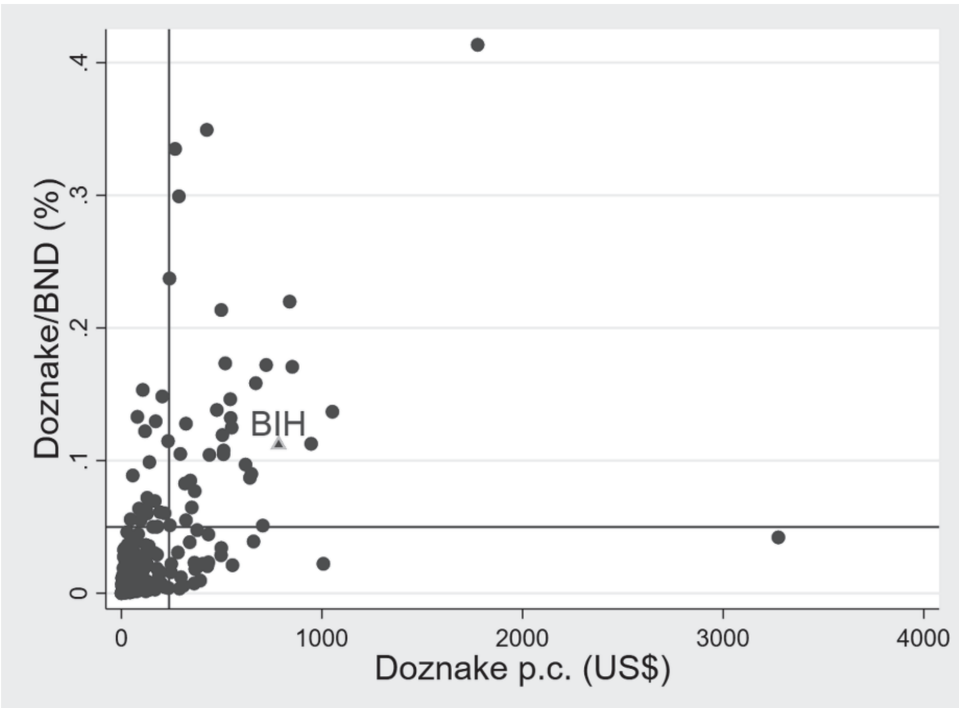
Doznake se koriste za potrošnju i razvoj: kupovinu potrošnih dobara, izgradnju i popravku kuća, kupovinu kućanskih aparata, finansiranje

zdravstvene i socijalne njege starijih, obrazovanje mlađih, vođenje malog biznisa i podržavanje lokalnih projekata, te za lokalnu komunalnu infrastrukturu (Halilović et al., 2017).

Globalni udio personalnih doznaka i naknada uposlenika u bruto nacionalnom dohotku (BND) iznosi u prosjeku 5,0%, dok medijana iznosi 2,3%.

Veličina personalnih doznaka i naknada zaposlenika u slučaju BiH znatno je iznad globalnog prosjeka, iskazano u per capita vidu ili kao omjer BND-a. Iskazane kao udio BND-a, iznose 11,2% a u p. c. vidu 784 US $ (v. sliku 2).

Slika 2. Personalne doznake po zemljama svijeta prema visini BND-a p. c., 2018.

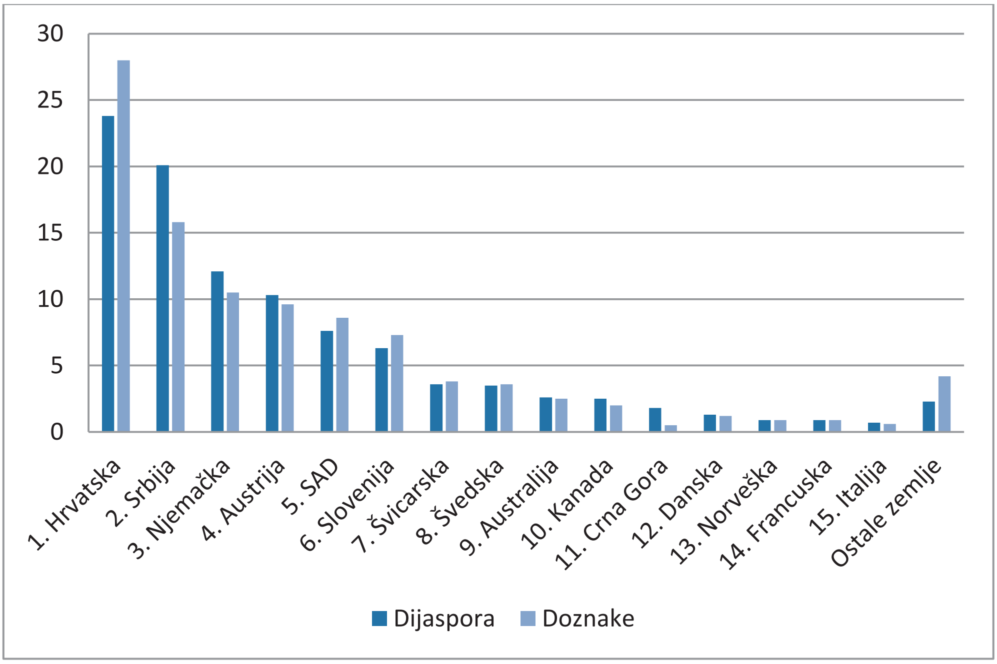
N. B. Crvene linije označavaju globalne prosjeke; Izvor: Naš izračun temeljem podataka World Bank (2019)

Nadalje, udio personalnih doznaka i naknada uposlenika u bruto nacionalnom dohotku (BND) iznosi u prosjeku 5,0%, dok medijana iznosi

2,3%. Veličina personalnih doznaka i naknada zaposlenika u slučaju BiH znatno je iznad globalnog prosjeka, iskazano u per capita vidu ili kao omjer BND-a. Iskazane kao udio BND-a, iznose 11,2% a u p. c. vidu 784 US $ (v. sliku 3).

Šta zapravo kriju doznake,[10] pitanje je na koje barem djelimičan odgovor može dati distribucija doznaka po zemljama odašiljanja (v. sliku 3 i tabelu 11).

Slika 3. Distribucija BH dijaspore i doznaka po zemlji odašiljanja, 2017. (u %)

Izvor: Izračun autora na temelju World Bank (2019)

Glavnina veličine dijaspore i doznaka otpada na Hrvatsku i Srbiju. Na te dvije zemlje otpada 44% dijaspore i 44% doznaka (v. tabelu 11).

[10] Ako su BiH doznake p. c. tri puta više od globalnog prosjeka, može se postaviti pitanje šta se zapravo krije iza tih doznaka, tim prije što ankete pokazuju da dijaspora šalje doznake uveliko neformalno. Da li su te doznake u cijelosti sekundarni dohodak (transfer novca rodbini i prijateljima) ili je to primarni dohodak ostvaren u neformalnoj ekonomiji, dok ostatak predstavljaju doznake (sekundarni dohodak)? Razmatranje ovog pitanja iziskuje posebno istraživanje, koje prelazi okvire ovoga rada.

Tabela 11. Distribucija BH dijaspore i njenih doznaka, 2017. (u %)

Zemlja	Dijaspora	Doznake	Zemlja	Dijaspora	Doznake
1. Hrvatska	23,8	28,0	9. Australija	2,6	2,5
2. Srbija	20,1	15,8	10. Kanada	2,5	2,0
3. Njemačka	12,1	10,5	11. Crna Gora	1,8	0,5
4. Austrija	10,3	9,6	12. Danska	1,3	1,2
5. SAD	7,6	8,6	13. Norveška	0,9	0,9
6. Slovenija	6,3	7,3	14. Francuska	0,9	0,9
7. Švicarska	3,6	3,8	15. Italija	0,7	0,6
8. Švedska	3,5	3,6	Ostale zemlje	2,3	4,2

Izvor: Izračun autora na temelju UN-DESA (2017) i World Bank (2019)

1.3.2. Umrežavanje dijaspore

Kombinacija mobilnih telefona, interneta i društvenih medija, ukratko digitalna povezanost je, kako smatra EU, od suštinskog značaja za promjenu pravila igre migracije (EPSC, 2017; Gelb and Krishnan, 2018).

Umrežavanje pomaže jačanju veza članova dijaspore s rodbinom, prijateljima, kolegama, itd., u zemlji porijekla, što tokove migracije čini održivim. Ono, npr., pomaže da se novopridošli članovi zajednice bolje snađu u zemlji imigracije, tj. nađu posao i stan.

No, BH dijaspora se žali na činjenicu da je njena veza s BiH jednostrana, tj. da postoji samo sa strane dijaspore te da BiH, neuobičajeno za svoju regiju, nema posebnu državnu instituciju za pitanja dijaspore, mada Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH svoj posao obavlja kvalitetno, te da se u BiH dijaspora „ne uzima ozbiljno“, čak pejorativno naziva „dijasporci“ i da nije zadovoljna službenim terminom „iseljeništvo“ jer on ne uzima u obzir dijasporu rođenu izvan BiH[11] (Halilović et al., 2018).

[11] Joseph Nye, profesor na Harvard University, smatra da je najoskudniji resurs u informacijskom dobu vjerodostojnost (credibility). Upravo je to glavni kamen spoticanja u odnosima BH dijaspore i BH vlasti. Naime, dijaspora ima raznovrsne resurse (znanje,

Stoga je nužno, kako neka istraživanja pokazuju, poboljšati komunikacije s dijasporom preko TV ili radio programa (slično onome što je postojalo u bivšoj Jugoslaviji) ili preko mrežnih stranica, magazina i sličnih medija (Halilović et al., 2018). Tim prije dijaspora često stječe poznanstva u zemlji imigracije, koja može koristiti za transfer tehnologija, znanja, institucija, vrijednosti i sl., u zemlju emigracije (Newland and Plaza, 2013).

1.3.3. Generiranje vanjske trgovine

Postoje jasne i čvrste veze između dijaspore i povećanja trgovine. Članovi dijaspore stvaraju veze između proizvođača i potrošača zemalja emigracije i imigracije. Dijaspora često kupuje proizvode u zemlji porijekla i predstavlja ih tržištu zemlje imigracije (Newland and Plaza, 2013).

Kod 10-procentnog porasta migracije iz emigrantske zemlje u imigrantsku zemlju koja proizvodi i izvozi određeni proizvod, mogućnost da emigrantska zemlja počne „s ledine" proizvoditi i izvoziti taj proizvod u narednih 10 godina povećava se za 1,6%. Migracija, dakle, stvara nove vrste biznisa. Ona je dio sofistikacije emigrantske zemlje (Clemens, 2017).

„Skoro svako mjesto u Australiji u kojem su BH migranti zasnovali svoje zajednice ima prodavnice koje prodaju proizvode uvezene iz BiH. Neke od tih prodavnica su u vlasništvu BiH migranata, dok su druge poznate kao 'balkanski supermarketi' jer uz proizvode iz BiH također prodaju razne proizvode napravljene u bivšoj Jugoslaviji i drugim zemljama" (Halilović et al., 2018: 85).

1.3.4. Investicije dijaspore

Nema pouzdanih podataka o visini ulaganja u razvoj biznisa u BiH. USAID-ov projekt „Jačanje uloge dijaspore u ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine" rezultirao je uspostavom portala diasporainvest.ba koji pruža sve potrebne informacije potencijalnim investitorima iz dijaspore o načinu korištenja poticajnih sredstava za start-up i male firme i obrte u

vještine, kapital, veze i poznanstva i sl.), ali ne ulaže ih u BiH zbog nedostatka povjerenja u BH vlasti.

BiH. Nekoliko uspješnih priča pokazuje da projekt napreduje i ostvaruje svoje ciljeve povećanja i unapređenja investicija dijaspore u BiH.

Slične je namjene i projekt „Uvrštavanje koncepta migracija i razvoja u relevantne politike i planove – Dijaspora za razvoj“ koji provodi Švicarska agencija za razvoj u suradnji sa Ministarstvom za ljudska prava i UNDP Razvojnim fondom. U projekt je uključeno 17 općina/gradova iz čitave BiH, a cilj je povezivati BH dijasporu u Švicarskoj i ojačati potencijale dijaspore da dugoročno doprinese privrednom, socijalnom, kulturnom i demokratskom razvoju BiH.

Dijaspora provodi investicije na dva načina. Prvo, preko poduzetništva dijaspore, tj. investicija koje prate povraci. Drugo, stranim direktnim investiranjem, u kome dijaspora zadržava svoj boravak u zemlji emigracije, a investicija u BiH egzistira kao privredno društvo pod kontrolom stranog vlasnika (Boly et al., 2013).

U našoj anketi, 20,1% ispitanika iz dijaspore izjasnilo se da je spremno investirati u BiH, a 20,5% njih da su zainteresirani za razvijanje poslovnih odnosa sa firmama iz BiH.

U anketi iz 2018. godine 595 ispitanika od 937 uključenih odgovorilo je na pitanje šta bi ih potaklo da više ulažu u BiH. Od toga, oko 30% ih je odgovorilo da bi se prije odlučili na investiranje kada bi imali pouzdanog partnera u BiH, 22% je tražilo da imaju tačne i jasne informacije o ulaganjima na lokalnom nivou, dok je 18% navelo ostalo. Broj ispitanika koji su odgovorili na preostale tri opcije, koje su uključivale postojanje kvalificirane radne snage, mogućnosti za trgovinu i marketing, podsticaje za ulaganja i dostupne fondove, podjednako je raspoređen. Kada se svi odgovori uzmu u obzir, obrazac odgovora ukazuje da dijasporu iz BiH interesira ulaganje u BiH, ali prethodno moraju postojati određeni mehanizmi (MHRR, 2018).

Većina finansijskih inicijativa emigrantskih zemalja, usmjerenih na privlačenje sredstava dijaspore, relativno je malog opsega i ima neizvjesne rezultate. No, izvjesno je da predstavnici dijaspore često investiraju u

zemlju emigracije i pritom još utječu na investitore zemlje imigracije i drugih zemalja da investiraju u zemlju emigracije. Ali, vrlo je vrlo teško ocijeniti pod kojim uvjetima se vrše investicije, da li inicijative remete djelovanje tržišta i da li osobe koje nisu pripadnici dijaspore koriste članove dijaspore za slanje novca u zemlju porijekla radi pranja novca ili izbjegavanja plaćanja poreza (round-tripping) (Newland and Plaza, 2013).

Uloga dijaspore posebno je važna kod zemalja proisteklih iz rata, poput BiH, koje trebaju uložiti dodatne napore da zadobiju povjerenje ino investitora. Nedvojbeno je da snažnija uloga investitora iz dijaspore jača reputaciju emigrantske zemlje, naročito sa stanovišta jačanja povjerenja u kvalitet radne snage i poslovnu klimu (Newland and Plaza, 2013).

Manji dio dijaspore ima finansijske resurse za poduzimanje izravnih inozemnih investicija. No, mnogi članovi dijaspore voljni su uložiti u izvjesne finansijske instrumente, npr. u kupovinu dionica nekog fonda, kupovinu obveznice, deponirati u banku zemlje porijekla.

Primjerice, Senegal je utemeljio investicijski fond za svoju dijasporu, koji je finansirao 804 projekta vrijedna 40 mil. US $ (Newland and Plaza, 2013). BiH ima vrlo neatraktivan finansijski sistem – nerazvijene su finansijske institucije, finansijski mehanizmi i finansijski instrumenti. Dovoljno je napomenuti da postoji potpuna dominacija banaka – zakonom o bankama određeno je da samo banke mogu primati depozite i odobravati kredite, čime je zabranjena pojava bilo kakve konkurencije u oblasti kreditno-depozitnih institucija. Pritom regulatorno djelovanje banaka plaća banke.

Niz zemalja, npr. Izrael, Indija, Etiopija i Kenija, emitirao je obveznice za dijasporu. World Bank je utemeljila poseban tim koji se bavi ovom vrstom obveznica i koji može pomoći zemljama poput BiH da emitiraju ove obveznice (Newland and Plaza, 2013).

Glede investiranja u BiH, BH dijaspora se žali na nedostatak informacija o investicijskim prilikama, institucijama i administrativnim procedurama, slabost bankarskog sistema i finansijske restrikcija na ulaganja. Unatoč tome, poduzimaju se investicije u nekretnine, ugostiteljstvo, turizam,

poljoprivredu, građevinarstvo, IT, obrazovanje i obuku i većina tih investicija ima lokalni i regionalni karakter, a ne etnički obrazac (Halilović et al., 2017).

1.3.5. Istraživanja, znanja, vještine, inovacije i tehnologije

Dijaspora često stječe vrijedne vještine i iskustva koja transferira u zemlju emigracije (Newland and Plaza, 2013), a modaliteti tog transfera prikazani su u tabeli 12.

Tabela 12. Uloga dijaspore u jačanju istraživačkih, inovacijskih i tehnoloških sposobnosti zemalja

R. br.	Modalitet	Opis	Primjena u BiH
1	Inovacije i tehnologija u zemlji imigracije	Migranti, posebno visokoobrazovani, imaju značajan utjecaj na istraživanja, inovacije i tehnologiju	-
2	Transfer tehnologije u zemlju emigracije	Putem svojih veza u zemljama imigracije i emigracije, emigranti mogu doprinositi transferu tehnologije	Transfer tehnologija kroz regionalne centre za transfer tehnologija i inovacija
3	Putovanja i procesi migracije	Napredne tehnologija imaju učinak na iskustva migranata i njihovu integraciju u zemlji emigracije, kao i održavanje veza s porodicom i zajednicama u zemlji emigracije	Razraditi programe kružnih migracija
4	Korištenje tehnologije za upravljanje migracijama	Tehnologija se koristi za administriranje emigracije i upravljanje javnih vlasti njome, reguliranje prelaska granice, prolazak i naseljavanje migranata	Transfer tehnologije iz razvijenih zemalja i obuka kadrova za upravljanje tom tehnologijom

Izvor: adaptirano prema Gelb and Krishnan (2018)

Kulturna i lingvistička dimenzija tehnološke promjene vrlo je relevantna s aspekta migracija. Naime, znanjska komponenta tehnologije ima, pored eksplicitnih (kodificiranih) elemenata, i prešutne (tacit) elemente, koji kad se prenose traže izravne interakcije i komunikacije osoba preko zajedničkih aktivnosti, odnosno formalne i/ili neformalne interakcije (Gelb and Krishnan (2018).

U slučaju mnogih zemalja dijaspora djeluje kao ekspertsko savjetodavno vijeće (brain trust), koje povezuje ključne komponente javnog i privatnog sektora s ekspertizom koja nedostaje zemlji porijekla, čime se kompenzira odliv educirane radne snage.

Primjer Čilea je relevantan za BiH. Čile je utemeljio ChileGlobal – The Talent Network for Innovation, koji promovira i pospješuje razvoj ključnih ekonomskih klastera u Čileu, jačajući njihove veze s Čileancima (i drugima) u inozemstvu koji rade na uvođenju inovativnih tehnologija. Čileanci u dijaspori posvećuju svoje vrijeme, iskustvo, kontakte, znanje i vještine da pomognu globalizirati svoje kompanije.

Posebno je interesantan primjer indijske dijaspore u oblasti informacijskih tehnologija. Indijski inženjeri i poduzetnici u Silicon Valley pomogli su Indiji da postane globalni tehnološki hub,[12] što bi moglo biti od koristi za utemeljenje IK centra u Sarajevu (v. boks 2)

Boks 2: Uloga indijske dijaspore Silikonske doline u IT industriji Indije

Indus Entrepreneur (TIE) je mreža poduzetničkog kapitala, začeta 1992. godine radi promoviranja osnivanja firmi u Indiji i SAD-u, posebno informacijskih tehnologija. Danas TIE ima 15.000 članova u 14 zemalja. Doprinijeli su stvaranju firmi vrijednih više od 200 milijardi US $, pružajući mentorstvo i kapital putem fondova riziko-kapitala, privatnog kapitala i biznis anđela.

Mnogi članovi TIE obrazovali su se u Indiji prije emigriranja u SAD, no mnogi od njih su se vratili, čak i ABI-ji (American-born Indians; Indijci rođeni u SAD-u). Tokovi migracije u oba pravca doprinijeli su IT klasterima u Hajderabadu i Bangeloru.

Izvor: adaptirano prema the Indus Entrepreneur (TIE)

[12] Također je interesantan primjer indijske dijaspore u oblasti bolničkog zdravstva, uključujući medicinski turizam. Indijski kardiolog Prathap C. Reddy vratio se u Indiju i otvorio bolnicu sa 150 kreveta 1983. godine, a njegova Apollo Hospitals Enterprise Limited, bazirana u Chennai, dobila je internacionalnu zdravstvenu akreditaciju i postala izlistana na više burzi.

BH dijaspora sudjeluje u transferu znanja i vještina s BiH na sljedeće načine: dovodi studente u studijske posjete BiH, organizira i sudjeluje na konferencijama u BiH, djeluje kao gostujući znanstvenik u BiH, pospješuje sklapanje ugovora o razmjeni BH univerziteta i univerziteta zemalja imigracije, pomaže BH studentima studirati u inozemstvu itd. (Halilović et al., 2018).

Naročito je važno razviti formalne procedure transfera akademskog znanja, praksi i vještina BH dijaspore, jer su pripadnici dijaspore frustrirani svojim individualnim naporima zbog logističkih poteškoća, nedostatka podrške institucionalnih partnera i jednostavno zbog nedostatka umreženosti. Te procedure pomogle bi u izgradnji povjerenja zbog svoje dugoročnije orijentacije i stvaranja odgovarajućih prilika za transfer znanja (Halilović et al., 2018).

Bosanskohercegovačka dijaspora žali se na komplicirane procedure upisivanja djece i omladine rođene u dijaspori u BH obrazovne institucije, kao i na problem priznavanja kvalifikacija dijaspore, stečenih u inozemstvu (Halilović et al., 2018).

Za BiH bi moglo biti relevantno iskustvo Perua za razvoj poduzetničkih vještina i poslovne infrastrukture. Peruansko-američki centar za razvoj poduzetništva (Peruvian-American Center for Entrepreneurial Development) pruža logistiku, infrastrukturu i obuku vlasnicima firmi tako što peruanska dijaspora u New Jerseyu pruža savjete firmama koje djeluju u Peruu. Konzorcij firmi, obrazovnih institucija i organizacija dijaspore u SAD-u i Peruu surađuje u realizaciji ovog projekta, koji, kako smatraju, pomaže poduzetnicima u obje zemlje (Newland and Plaza, 2013).

Iskustva koja su stečena u realizaciji globalnog projekta „Povezivanje dijaspore za razvoj“ (Connecting Diaspora for Development – CD4D) također mogu biti korisna za BiH (boks 3).

Boks 3. Povezivanje dijaspore za razvoj i transfer znanja

Znanje se smatra važnim pokretačem produktivnosti ili ekonomskog rasta i važnim alatom za razvoj. Istodobno, nedostatak specijaliziranih znanja i vještina predstavlja veliko ograničenje u kontekstu zemalja u razvoju. Dijaspora i emigrantsko stanovništvo sve se više prepoznaju kao izvori znanja i vještina koje bi se mogle koristiti kao alat za razvoj u zemljama porijekla. Ovisno o njihovom doprinosu, migranti mogu potaknuti poduzetništvo, inovacije i izgradnju kapaciteta. Za prijenos znanja mogu se koristiti različiti oblici povratka migranata u zemlju porijekla (bilo stalni, privremeni ili virtualni povratak). Prijenos znanja iz dijaspore može se odvijati na osobnoj, više neformalnoj razini u obliku socijalnih doznaka, odnosno razmjene ideja između doseljenika i pojedinca ili grupe pojedinaca u zemlji porijekla. Međutim, u pogledu izgradnje kapaciteta, mreže znanja iz dijaspore, politike angažiranja dijaspore i međunarodne organizacije igraju presudnu ulogu.

Kroz ove izravne i neizravne aktivnosti transfera znanja, stručnjaci iz dijaspore prenose eksplicitna i prešutna znanja. Istraživanje u okviru projekta „Povezivanje dijaspore za razvoj“ (Connecting Diaspora for Development – CD4D) pokazuje da ovaj prijenos znanja dovodi do različitih vrsta doprinosa u institucijama zemlje porijekla; međutim, čini se da se primjeri izgradnje kapaciteta uglavnom događaju na pojedinačnoj razini.

Kao što je već spomenuto, prilikom dizajniranja programa privremenog povratka pretpostavlja se da su stručnjaci za dijasporu upoznati s kulturom i jezikom zemlje porijekla. Iako to vrijedi za mnoge stručnjake za dijasporu unutar CD4D-a, naše istraživanje također pokazuje da domaće institucije u koje su smješteni stručnjaci za dijasporu često predstavljaju bitno novo okruženje za privremene povratnike, pa im je potrebno vrijeme prilagodbe.

U isto vrijeme, iako stručnjaci za dijasporu za CD4D mogu posjedovati jezično i kulturno znanje, što omogućuje prijenos znanja, ne možemo pretpostaviti da svi članovi dijaspore koji sudjeluju u CD4D-u imaju potrebno iskustvo u prijenosu znanja. Obavezni treninzi prije predavanja u prijenosu znanja mogli bi povećati učinkovitost programa privremenog povratka.

Važno pitanje privremenih programa povratka jeste u kojoj mjeri aktivnosti koje promoviraju vode promjenama koje su s vremenom održive. U slučaju CD4D-a, sudionici programa i korisnici podjednako smatraju vremenski okvir zadataka velikim ograničenjem. Jedna od preporuka koja je proizašla iz naše evaluacije CD4D-a je usredotočiti se na dugoročniji angažman, osiguravajući koordinaciju između zadataka i da se zadaci nadograđuju jedni na druge kako bi se postigao potrebni napredak.

Prema Mueller, 2019.

1.3.6. Utemeljenje trening centara izvrsnosti (transfer tehnologija i vještina)

Vješti i visokoobrazovani članovi dijaspore, primjerice tehničari i inženjeri, mogu doprinijeti inovativnosti i rastu zemlje porijekla ako transferiraju svoje znanje i vještine koje su stekli u inozemstvu.

Države emigracije i zemlje imigracije, npr. BiH i Njemačka, mogu razviti bilateralno partnerstvo u razvoju vještina. Potencijalni poslodavci iz Njemačke mogu na IK tehnopolisu finansirati obuku BH kadrova, od kojih će samo neki emigrirati. Njemački poslodavci bi također mogli organizirati kratkoročne akademske i znanstvene razmjene i programe suradnje u oblasti IK sektora, omogućavajući bilateralnu suradnju u oblasti inovacija i privremenu, a ne permanentnu migraciju istraživača i tehničara IK sektora. Dvije zemlje mogle bi razviti zajedničku akreditaciju programa obuke i ocjene kompetencija kako bi postigle što veći stepen transferabilnosti vještina (Clemens, 2017; Gelb and Krishnan, 2018).

Praksa koju slijede Njemačka i Kosovo primjer je primjene modela partnerstva za globalne vještine. Njemačka finansira obuku građevinskih radnika na Kosovu. Neki od tih obučenih će emigrirati u Njemačku („inozemna linija”), a neki ostati na Kosovu („tuzemna linija”).

Oni koji emigriraju mogu se, u pravilu, naći na njemačkom tržištu rada na tri načina: (i) izobražena migracija (priznaju se stečene vještine i osigurava dodana obuka u Njemačkoj), (ii) destinacijska obuka (osigurava se obuka u Njemačkoj) i (iii) obuka u emigrantskoj zemlji (emigranti pohađaju trening u svojoj zemlji prije emigriranja i te kvalifikacije im se priznaju u Njemačkoj). Odnosni projekt koji se provodi na Kosovu spada u ovu treću skupinu, koja nudi najveće koristi za zemlje emigracije i imigracije (Dempster, 2019).

Primjer ovakve prakse je projekt koji realiziraju Belgija i Maroko. Program se realizira u sklopu pokretnog partnerstva (Mobility Partnership Facility, MPF) koji finansira Evropska unija, a odnosi se na zemlje EU i partnerske zemlje koje su potpisale ovaj program (Armenija, Azerbajdžan, Bjelorusija,

Kape Verde, Gruzija, Jordan, Maroko, Moldavija i Tunis) ili Zajedničku agendu za migraciju i mobilnost (Etiopija, Indija i Nigerija).

Program iznosi 5,5 miliona eura i trajao je 35 mjeseci, počevši od 1. 1. 2016. godine. Odnosni projekt realizira Enabel, belgijska razvojna agencija, a osobe na obuci su mladi nezaposleni Marokanci koji su diplomirali u oblasti ključnih IK vještina. Neke od osoba na obuci će emigrirati u Belgiju, dok će ostali ostati raditi u Maroku (Dempster, 2019).

Centri za obuku bi se u BiH utemeljivali kao regionalni (kantonalni) centri. Utemeljitelji (dioničari) bi bili:

- javni sektor (federalna i kantonalna vlada),
- privatni sektor (firme internacionalno konkurentne zbog komparativne prednosti i/ili potencijalne ekonomije obima, oko kojih bi se grozdale kompanije u lanac vrijednosti ili pol razvoja) i
- internacionalni subjekti (javni i/ili privatni sektor druge/drugih zemalja).

Omjer dioničkih uloga mogao bi biti sljedeći: 50% nacionalni subjekti, a 50% internacionalni, pri čemu bi se udjeli dalje dijelili na javni i privatni sektor po 50%, a to bi se dalje – kad je riječ o domaćem javnom sektoru – dijelilo između federalnih i kantonalnih vlasti po 50%.

Naravno, ovo je gruba ilustracija koja, za potrebe pojedinih regija (kantona), može biti modificirana i prilagođena konkretnim okolnostima i mogućnostima regije.

Centar bi imao dvije linije obuke: tuzemnu i inozemnu. U slučaju tuzemne, obrazovali bi se kadrovi za potrebe tuzemnih kompanija za lanac vrijednosti/pol razvoja u kojem regija (kanton) ima internacionalnu komparativnu prednost i/ili potencijalnu ekonomiju obima.

U slučaju inozemne linije obuke, obrazovali bi se kadrovi za potrebe inozemnih privatnih i/ili javnih subjekta. U tom slučaju bi, pored redovne, slijedila i dopunska obuka, usmjerena na priznavanje kvalifikacija u

inozemstvu, kao i poznavanje stranog jezika i drugih specifičnih zahtjeva vezanih za odnosnu zemlju. Ako je obuka za potrebe inozemnog subjekta, to ne znači i automatski obuka emigranta, jer se inozemni subjekt može odlučiti otvoriti svoju poslovnu jedinicu u zemlji u kojoj se vrši obuka.

Kako primjer Heimerer instituta u Prištini pokazuje, cijena obuke za inozemstvo iznosila bi oko 6.500 KM, od čega oko polovice otpada na jezičnu obuku koju plaća inozemni partner, dok cijena obuke za tuzemstvo iznosi oko 3.200 KM. Iznos obuke za inozemstvo odgovara cijeni ilegalnog prebacivanja emigranata s Kosova u Njemačku (Clemens, Dempster and Gough, 2019).

1.4. Pristup održivosti migracija u BiH

Održivost migracija definira se kvalitativno određenim ciljevima u sljedećim oblastima:

- obnova demografske vitalnosti i zadržavanje godišnjih migracija na održivom nivou,
- podizanje nivoa doznaka dijaspore i poboljšanje njihove strukture u smislu povećanja doznaka za ekonomske aktivnosti i investicije u BiH,
- aktiviranje povrataka kroz definitivne povratke na dobrovoljnoj bazi i kroz kružne migracije,
- povećanje transfera vještina i znanja dijaspore u BiH i obima investicija,
- razvijanje projekata unapređenja vanjske trgovine i turizma ciljanog na dijasporu.

Pristup održivosti migracija u uskoj je vezi sa analizom emigracijskih aspiracija BH građana. Studija o emigracijama iz Bosne i Hercegovine, koju je 2019. objavila ANUBiH, daje zanimljivu analizu tih aspiracija preko tri grupe faktora (karakteristike pojedinaca i domaćinstava, socioekonomski

faktori u BiH i faktori postkonfliktnog društva u BiH) na uzorku od 2.028 ispitanika iz cijele BiH.

Primijenjeni model analize komparira utjecaj determinanti iz svake od tri navedene grupe faktora, poredeći percepciju ispitanika iz 2019. godine sa sličnim istraživanjem iz perioda 2006–2010. godine. Skoro da svi elementi individualnih karakteristika potencijalnih emigranata gube na značaju u odnosu na period prije deset godina, od toga da više nisu mladi dominantni u emigracijskim aspiracijama, nego im se približavaju i stariji; preko toga da se povećava broj osoba sa nižim obrazovanjem u odnosu na visokoobrazovane koji imaju emigrantske aspiracije; do toga da skoro jednake aspiracije pokazuju i zaposleni i nezaposleni, i oni sa višim i oni sa nižim dohotkom.

Nasuprot tome, percepcija negativne ekonomske situacije snažno pojačava svoj utjecaj na emigracijske aspiracije sa 3% u periodu 2006–2010. na 14% u 2019. godini, a percepcija negativne socijalne situacije sa 6% na 26% respektivno. U determinantama postkonfliktnog društva ističe se etnička netrpeljivost i za one koji su je iskusili postoji 18% veća vjerovatnoća da razmišljaju o iseljavanju.

Sa individualnih, fokus u emigracijskim intencijama pomjera se na faktore negativne percepcije socijalne i ekonomske situacije u zemlji i determinante postkonfliktnog društva. Iz toga proistječu preporuke da se za postizanje održivosti emigracija stabiliziraju ekonomske i političke prilike i osnažuju i unapređuju institucije države (Efendić, u: Čičić et al., 2006, str. 68–74).

Kad je internacionalna mobilnost radne snage moguća, radnici žele da se kreću od zemlje s niskim plaćama ka zemlji s visokim plaćama.

Radi pojednostavljenja, pretpostavljamo model po kojem dvije zemlje proizvode jednu vrstu robe s radom kao mobilnim i zemljom kao imobilnim faktorom. Pošto se proizvodi ista roba, nema razloga za vanjsku trgovinu, no ima za „trgovinu" uslugama rada koji se kreće za boljom naknadom.

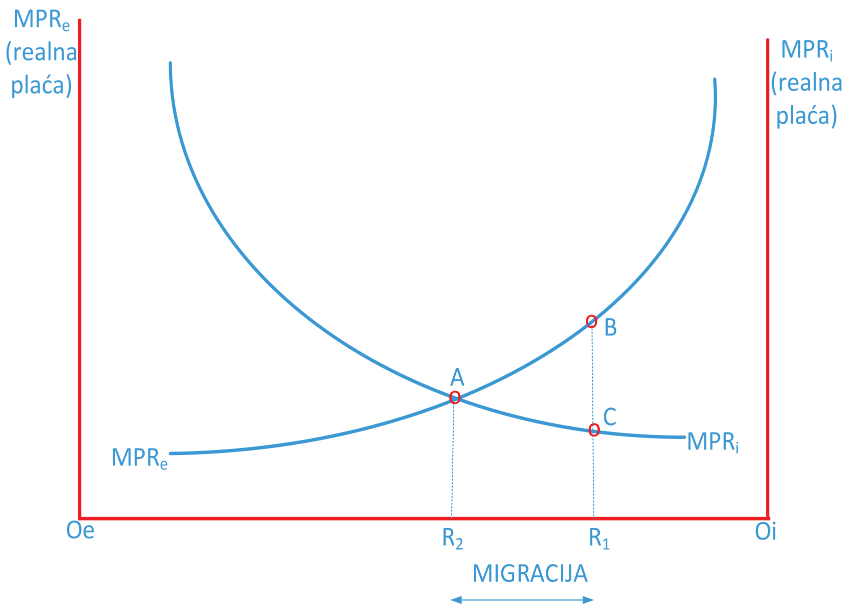
Iako daje pojednostavljen model emigracije radne snage, slika 4. nudi okvir za sagledavanje faktora istiskivanja (push factors) iz jedne i faktora privlačenja (pull factors) u druge zemlje.

Pretpostavljamo da je veličina zaposlenosti u imigrantskoj zemlji OiR1, a u emigrantskoj zemlji OeR1. Pri tim veličinama zaposlenosti i pri danoj tehnologiji[13] plaća u imigrantskoj zemlji (tačka B) veća je od plaća u emigrantskoj zemlji (tačka C).

Ako postoji mogućnost migracije, radnici emigrantske zemlje će se kretati ka imigrantskoj zemlji. To će u emigrantskoj zemlji voditi smanjivanju zaposlenosti i povećanju realne plaće te povećanju zaposlenosti i smanjivanju realne plaće u imigrantskoj zemlji.

Ukoliko ne bi postojale umjetne prepreke migraciji, u konačnici bi došlo do izjednačavanja realnih plaća. U toj situaciji distribucija radne snage će biti: OeR2 u emigrantskoj zemlji i OiR2 u imigrantskoj zemlji (tačka A).

Slika 4: Razlike u plaćama kao poticaj emigracija

Izvor: Adaptirano prema Todaro and Smith, 2015.

[13] U slučaju kad ne postoje migracije, razlike u plaćama mogu poticati od razlika u tehnologijama.

Brojni su i snažni faktori istiskivanja radne snage iz BiH, odnosno privlačenja u imigrantske zemlje, koji se mogu sažeti na sljedeći način:

- sve veće razlike u dohotku i životnom standardu doprinose emigriranju,
- sve veće razlike u političkim, ekonomskim, socijalnim, sigurnosnim i okolišnim uvjetima doprinose emigriranju,
- decenijama razvijane emigrantske veze doprinose emigriranju,
- sve veće razlike u koncipiranju učinkovitih politika (socijalna i zdravstvena zaštita, obrazovanje itd.) doprinose emigriranju,
- emigracija kao vid socijalnog osiguranja domaćinstava (osiguranje penzije, slanje potpora i sl.) sve više poprima na značaju i
- sve veće razlike u mogućnostima dobivanja dostojanstvenog posla.

Tabela 13. Faktori emigracija u BiH

Faktori istiskivanja	**Faktori privlačenja**
a) ekonomski • niske plaće • visoki doprinosi na plaće • visoka nezaposlenost i neaktivnost	a) ekonomski • visoke plaće • snažna potražnja radne snage • dinamičan ekonomski rast • tehnička opremljenost rada i zaštita na radu
b) politički • nejednakost • diskriminacija • represija • korupcija i kriminal	b) politički • prava i slobode • red i zakon • sudski aparat • vlasnička prava
c) socijalni • slaba zdravstvena zaštita • nepravična socijalna zaštita • siromaštvo i nejednakost	c) socijalni • porodica, prijatelji/mreže • zdravstvena zaštita • socijalna zaštita
d) ostali • neuglednost krajolika • loš obrazovni sistem • zastarjele tehnologije • nefunkcionalna infrastruktura	e) ostali • Ugodnost krajolika • Dobar obrazovni sistem • Razvijena tehnologija • Razvijena infrastruktura

Izvor: Adaptirano prema Simpson (2017)

Na temelju slike 4 i tabele 13 može se kazati da su ključni faktori emigracija (Simpson, 2017):

- Razlike u dohotku, zaposlenosti i životnom standardu,
- Razvijenost inozemnih mreža: porodica i prijatelji,
- Razlike u sistemu socijalne zaštite, poreza i sl.,
- Psihološki faktori (optimisti vs. pesimisti, (ne)sklonost riziku, (ne)ambicioznost i sl.).

U cjelini uzevši, povećanje odnosnih razlika potječe emigraciju, dok njihovo smanjivanje smanjuje migraciju (Simpson, 2017).

No, BiH nema strategije za snažnije povećanje ekonomskog rasta i životnog standarda, tako da se u doglednoj budućnosti ne može očekivati smanjenje jaza u dohotku i životnom standardu.

Što je brojnost emigranata iz zemlje emigracije u zemlji imigracije veća, veći je poticaj za emigriranje zbog veće mogućnosti korištenja jezika, stjecanja korisnih informacija, vrijednosti iste kulture, što snižava psihološke, socijalne i ekonomske troškove migracije (lakše pronalaženje odgovarajućeg posla, stana, škole i sl.). To je od posebne važnosti u prvim godinama emigracije, no kasnije, s boljim poznavanjem jezika i kulture zemlje imigracije, važnost mreže relativno opada. Općenito se smatra najvažnijim predskazivačem budućih migrantskih tokova (Simpson, 2017).

Potpore za nezaposlenost, dohodak, porezi i sl. često služe kao faktor privlačenja, „magneti blagostanja“, dok socijalni doprinosi, kao u slučaju BiH, mogu dodatno djelovati kao istiskivanja poduzetnika i radnika. Dobar pristup kvalitetnom zdravstvenom i obrazovnom sistemu može služiti kao dobar pull faktor, jer npr. roditelji žele dobro obrazovanje za svoju djecu, nekorumpiran zdravstveni sistem.

Emigriranje je jedna vrsta porodičnog osiguranja u smislu da član ili dva porodice odlaze u inozemstvo i osiguravaju dohodak ili dio dohotka za preostale članove porodice šaljući im doznake i, što je posebno važno u uvjetima slabljenja BH penzijskog sistema, osiguranje penzije.

Istraživanja pokazuju da optimisti, te ambiciozniji i riziku skloniji pojedinci emigriraju više nego pesimisti, neambiciozniji i riziku neskloniji pojedinci (Simpson, 2017).

Halilović et al. (2017) ustanovili su da su se promijenili ključni pokretači BH emigracije – dok su tokom 1990-ih dominirali push faktori, 2000-ih dominiraju pull faktori: sjedinjavanje porodice, brak, studiranje, poslovne prilike i sl.

Mladi i obrazovani ljudi ne napuštaju samo Bosnu i Hercegovinu, oni odlaze i iz drugih, čak i razvijenijih ili socijalno stabilnijih društava, ali s jednom veoma bitnom razlikom – iz Bosne i Hercegovine oni odlaze iz potrebe – jer ne mogu naći zaposlenje, zasnovati porodicu ili zadovoljiti svoje egzistencijalne potrebe, kao i usljed činjenice da vladajuće elite godinama održavaju konfliktno političko stanje i neprijatnu atmosferu nesigurnosti, straha i sl., dok mladi ljudi koji napuštaju razvijena društva prosto traže uslove koji će biti bolji od dobrih uslova kakve već imaju (FES, 2018, str. 11–12).

U nastojanju za podizanjem održivosti migracija ističe se uloga suradnje sa EU institucijama i glavnim destinacijama emigracije iz BiH. Tu suradnju prvenstveno treba usmjeriti ka intenziviranju cirkularnih migracija u oblasti medicine, energije, organske hrane i turizma. Za potrebe strukturalnih intervencija za transformaciju brain drain-a u brain gain potrebno je prilagoditi i način korištenja strukturalnih i kohezivnih fondova EU potrebama koje stvara visok obim integracija za zemlje Zapadnog Balkana (Vračić, 2018).

Potrebno je istaći da BiH nema puno mogućnosti da zaustavi emigracije ljudi i porodica iz BiH. Ali, ima mogućnosti da pospješuje novčane doznake iz dijaspore, povratak i transfer znanja i vještina, te investicijska ulaganja dijaspore u BiH i njen doprinos razvoju trgovine i turizma u BiH. Za takav preokret potrebno je promijeniti javni diskurs o migracijama.

Možda djeluje suviše kritički ocjena da je u tom diskursu jedino vidljiva uloga nevladinih organizacija, koje skreću pažnju javnosti na srazmjere

migracije i posljedice koje one imaju za društvo i ekonomiju. Institucije države i njihovi funkcioneri, političari uopće, morali bi da priznaju gorku realnost i započnu uporan rad na promjeni efekata migracija u korist BiH (Vračić, 2018).

Početne aktivnosti bilježe se angažmanom Ministarstva ljudskih prava i izbjeglica na usvajanju Politika suradnje sa dijasporom 2017. godine i mapiranju dijaspore BiH iz 2018. godine, te uspostavi suradnje sa USAID-om i Švicarskom agencijom za razvoj i UNDP-om na projektu „Uvrštavanje koncepta migracija i razvoja u relevantne politike i planove – Dijaspora za razvoj" sa nizom drugih projekata suradnje sa 17 lokalnih zajednica, koji imaju za cilj intenziviranje direktnih investicija („Diasporainvest"), transfer znanja i vještina (uspostave baze podataka i projekata za suradnju dijaspore i lokalnih zajednica i privrede).

U fazi usvajanja je Strategija suradnje sa dijasporom BiH kao multimodalni projekt koji će biti uvezan sa sličnom strategijom u FBiH i BD BiH, dok će RS separatno raditi odgovarajući dokument.

Naravno, ove aktivnosti su tek početak i bilježe kako ostvarenja tako i teškoće, koje se odnose na međusobnu neusklađenost i konkurenciju različitih projekata, nedostatak multisektorskog pristupa i nedovoljnu uključenost drugih institucija, osim Ministarstva ljudskih prava i izbjeglica BiH.[14]

---

[14] Projekti poput „Dijaspore za razvoj" mogu donijeti velike promjene u regiji. Samo BiH ima dva milijuna stanovnika u dijaspori od kojih su veliki broj visoko kvalificirani i obrazovani i koji žive i rade u zemljama s najboljim ekonomijama na planeti. Stoga, naš kolektivni ljudski kapital je ogroman. S obzirom na trusnu političku klimu u BiH, koja nema povjerenje investitora, projekti poput „Dijaspore za razvoj" postaju važni alternativni alati za pokretanje promjena. Omogućuju da se događaju inovacije, što zauzvrat omogućava da se priče o pozitivnom utjecaju javno dijele – i u dijaspori i kod kuće. Poanta je u dokazivanju kroz praktične ishode prijenosa znanja i / ili kapitalnih ulaganja da se uvjerenja da se u BiH ništa ne može promijeniti na bolje, može slomiti. Drugim riječima, takvi projekti mogu dokazati da u dijaspori ima ljudi koji su voljni uložiti svoje znanje, vrijeme i novac u BiH. To zauzvrat stvara javni interes koji, nadamo se, vodi pritisku na politički sustav da reagira i stvori potrebne okolnosti za velika ulaganja koja će

Kao dokaz tome služi podatak da u dokumentu Zajedničke socioekonomske reforme za period 2019–2022. nema ni riječi o problemu migracija, povrataka, dijaspore i samo se na nekoliko mjesta spominje problem iseljavanja mladih (Vlada FBiH, 2019).

Vlasti u BiH mogu učiniti puno toga na otklanjanju barijera i stvaranju prilika za participaciju dijaspore u ekonomskom razvoju zemlje, prije svega poduzimanjem određenih aktivnosti na ustanovljavanju kolika je i gdje je locirana dijaspora, razvijanjem čvršćih veza s organizacijama dijaspore, olakšavanjem uključivanja članova dijaspore u razvoj, učvršćivanjem njihovog osjećaja pripadnosti i izgradnjom institucija koje će olakšati razvoj odnosa s dijasporom (Newland and Plaza, 2013).

Vrlo je važno da nadležno tijelo (ministarstvo, odjel ili poseban ured) igra dvostruku ulogu: (i) olakšava dijaspori da pomogne razvoj domovine i (ii) opslužuje dijasporu. Oba cilja su kompatibilna (Newland and Plaza, 2013).

1.5. Povratne i kružne migracije

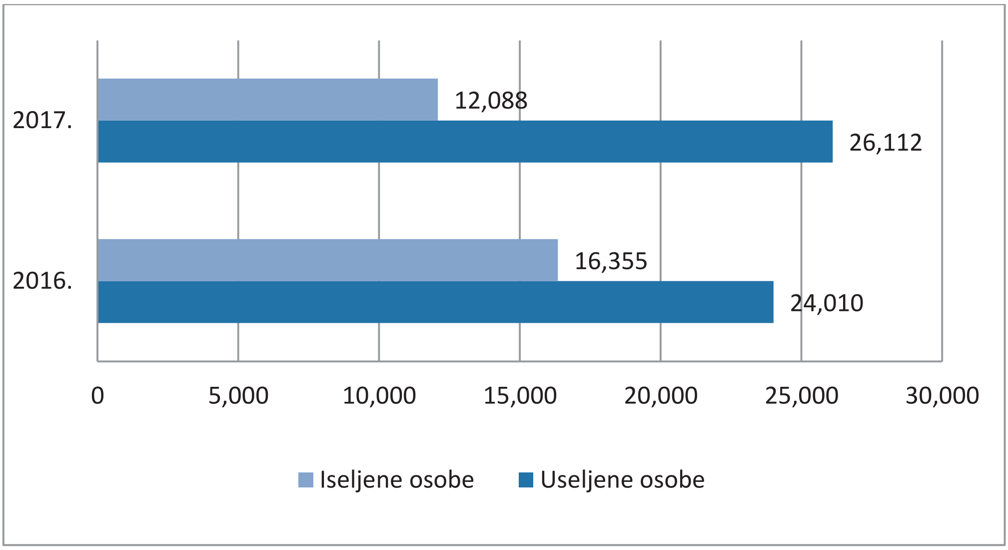
Povratne migracije (return migration), tj. povratak u domovinu nakon izvjesnog vremena provedenog u inozemstvu (često se smatra da je to razdoblje od barem dvije godine), treba smatrati dijelom migracijskog ciklusa, i to tako da se voljnost za povratak povezuje s razlozima za emigraciju i za iskustvo stečeno u zemlji emigracije. Ne treba ih smatrati krajem procesa migracije, nego prethodnikom kružne migracije (circular migration) (Kļave and Šūpule, 2019).

Kao ilustraciju postojanja i obima povratnih migracija u BiH mogu se navesti podaci Njemačkog saveznog ureda za migracije i izbjeglice u Izvještaju o migracijama 2016/2017. (vidi sliku 5).

---

najvećim dijelom koristiti našim mladima i budućim generacijama (Dr. Damir Mitrić, član UO NVO BiH Futures (BHFF-a), Australija i član projekta BiH Dijaspora).

Slika 5. Broj osoba rođenih u BiH koje su uselile u i iselile iz Njemačke 2016. i 2017.

Izvor: http://www.bamf.de

Slika 5 pokazuje da je 2016. godine u Njemačku iz BiH došlo 24.010 osoba, a vratilo se iz Njemačke 16.355 osoba sa neto efektom emigracija od 8.655 osoba, a da je 2017. godine u Njemačku otišlo 26.112 osoba, a vratilo se u BiH 12.088 osoba, sa neto efektom emigracija od 14.024 osobe (Emirhafizović u: Čičić et al., 2016, str. 34).

U ovim podacima nije poznato koliko je useljenih došlo u, a koliko iseljenih otišlo iz BiH. Inače, postojanje povratnih i kružnih, cirkularnih emigracija zaslužuje veću pažnju u istraživanjima i javnim politikama koje treba razviti na osnovu rezultata istraživanja. Sagledavanja pravog stanja stvari moglo bi svesti na realniji izraz obima i dinamike emigracija.

Napokon, ovo pitanje treba promatrati kao posebno važan aspekt održivosti emigracija.

Usko povezano sa ovim je pitanje izvještavanja o migracijama u javnim medijima. U mnogim medijima pojavljuju se proizvoljni podaci o emigracijama, koji se podvode pod procjene neimenovanih eksperata, negativnu selekciju vijesti i izostanak analitičkog pristupa informacijama. U nedostatku pouzdanih statističkih podataka o migracijama, takve

manifestacije medijskog izvještavanja čine ionako crnu sliku o migracijama u javnosti još crnjom. Sve to utječe na percepciju o besperspektivnosti situacije u vezi s migracijama i stvaranju raspoloženja da je odlazak jedino ispravno rješenje. Takva percepcija javnosti praktično ništa ne zahtijeva od politika i vlada i amnestira ih od ikakve odgovornosti, pod općim uvjerenjem da se ništa ne može uraditi (prema Emirhafizović: u Čičić, et al., 2019, str. 31–35).

Razlozi za povratne migracije su:

- Emocionalni razlozi (osjećaj pripadnosti, nostalgija, socijalne veze s rodbinom itd.),
- 2stvarenje zacrtanih planova u zemlji imigracije (zarađen kapital, stečeno obrazovanje, iskustvo, poznanstvo i sl.),
- Želja da se ostvare zacrtani ciljevi u zemlji emigracije (pokrene biznis itd.),
- Proživljavanje penzionerskog doba,
- Neostvarenje većeg dohotka u zemlji imigracije,
- Neintegriranost u društvo zemlje imigracije,
- Završetak jednog ciklusa migracije.

Neintegriranost emigranata u društvo zemalja imigracije zaslužuje kratko objašnjenje.

Problem ukorjenjivanja (ugrađivanja) emigranata u novu sredinu može se objasniti i modelom diferenciranog integriranja.

Istraživanje provedeno na uzorku poljskih emigranata u Londonu (UK) poslužilo je za formuliranje modela diferencirane ukorijenjenosti (integriranja). Ukorijenjenost se može definirati kao „društveni odnos koji potječe osjećaj ukorijenjenosti i integracija u lokalno okruženje". Radi se o diferenciranom ukorjenjivanju jer emigranti ne ostvaruju jednak intenzitet integriranja duž različitih dimenzija integriranja, kao što su posao, susjedstvo, porodica, prijatelji. Što je posebno važno, ukorjenjivanje ne napreduje vremenom, jer mnogi osobni događaji mogu čak i usporiti ili usmjeravati ukorjenjivanje u iskorjenjivanje (Ryan, 2018).

Praktične implikacije ovakvog modela su razumijevanje da postoje različite oblasti u kojima se integriranje ostvaruje na lakši ili teži način, ovisno i o individualnim karakteristikama emigranata i njihove porodične situacije. U kontekstu kružnih emigracija, može se istaći značaj faktora zemlje imigracije, zemlje emigracije i osobnih karakteristika emigranata na području integriranja u društvenu sredinu zemalja imigracija.

Ekonomske teorije povratne migracije temelje se na novoj ekonomici migracije rada (The new economics of labour migration – NELM), prema kojoj su povratne migracije dio migracijskog procesa jer su kao takve prethodno predviđene i planirane i čine sračunatu strategiju.

Uspješno migracijsko iskustvo postoji onda kad pojedinac dobije planirane finansijske ili simbolične resurse kao što su kapital, štednja, obrazovanje, iskustvo, znanje ili kontakti, te se potom vraća u domovinu.[15]

Strukturalistički pristup, koji se temelji na faktorima konteksta emigracijske i imigracijske zemlje, navodi sljedeće razloge povratka: (i) neuspjeh da se integrira u društvo zemlje emigracije, (ii) konzervativni povratak (planirani ciljevi pojedinca, odnosno porodica, ostvareni su i migrant se vraća u domovinu), (iii) povratak penzionera (emigrant se vraća u domovinu u kojoj želi provesti ostatak života) i (iv) inovativni povratak (pojedinci, odnosno porodice, vraćaju se jer su spremni koristiti stečene resurse, npr. kapital i znanje, te otpočeti novi biznis ili neki drugi plan u svojoj domovini) (Kļave and Šūpule, 2019).

1.6. Zaključci o stanju i tokovima, potencijalu i održivosti migracija

Migracije su globalni fenomen sa lokalnim implikacijama. Liberalizacijom mobilnosti ljudi, posebno u kontekstu proširenja evropske perspektive za

[15] Postoje i kritike teorije sa stanovišta da zanemaruju neekonomske faktore, kontekstualne faktore zemlje imigracije i emigracije itd. (Cassarino, 2004; Kļave and Šūpule, 2019).

građane zemalja Zapadnog Balkana, stvorile su se dodatne mogućnosti za emigracije u zemlje EU i druge evropske razvijene zemlje.

Bosna i Hercegovina je jedna od vodećih zemalja svijeta po udjelu emigracija u ukupnoj populaciji i broji oko 1,7 miliona osoba koncem 2019. godine. Kao faktori od utjecaja na iseljavanje mogu se navesti tri grupe: prvo, individualna obilježja emigranata i njihova percepcija života u zemlji i inozemstvu, faktori socijalne, ekonomske i političke situacije u zemlji i faktori postkonfliktnog društva, uključujući i posljedice ratnih sukoba u periodu 1992–1995. godine.

U novije vrijeme poprimaju značaj i faktori nezadovoljstva socijalnom, ekonomskom i političkom situacijom, što dovodi do neselektivnog iseljavanja.

Ukupna veličina BH dijaspore je oko 1,7 miliona osoba. U periodu 2010–2018. godine građanima BiH izdato je 215,4 hiljade boravišnih dozvola za razne namjene, u kojima dominiraju dozvole za članove porodice. Broj građana BiH sa radnim dozvolama u tom periodu povećao se za 87,1 hiljadu KM, i to je stvarni ekonomski efekt emigracija.

Dati prikazi teorija i empirijskih iskustava u suočavanju sa emigracijom pokazuju da emigracije ne moraju stvarati jedino negativne efekte, ako se ostvari strateški pristup dijaspori, usmjeren ka podizanju održivosti migracija. To treba činiti okvir za pristup građenju održivosti migracija, jer BiH je zemlja visoke dinamike aktualnih iseljavanja i zemlja sa velikom i ekonomski potentnom dijasporom.

Za takav pristup ključno je provođenje dubokih političkih, socijalnih i ekonomskih reformi, koje bi trebale stvoriti uvjete za ubrzanje euroatlantskih integracija (EU i NATO), viši kvalitet života, unapređenje poslovne okoline, odnosno ubrzanje ekonomskog rasta i zapošljavanja, te osiguranje društvene inkluzije i smanjivanje političkih neizvjesnosti oko budućnosti zemlje i perspektive života ljudi u BiH.

Ostvarenje tih ciljeva podrazumijeva aktivno uključivanje dijaspore u razvoj zemlje. Ukoliko se u tome uspije, i sam razvoj i poboljšanje života i uvjeta za biznis u zemlji smanjilo bi pritiske za emigracijom i povećalo interes za povratak, posebno na osnovu kružnih migracija i za veće doznake u zemlju, investicije i razvoj trgovine i turizma, te prijenos znanja i vještina dijaspore.

2. REZULTATI ANKETNOG ISTRAŽIVANJA EMIGRACIJA U BIH

Za potrebe projekta provedeno je istraživanje, usmjereno ka dvije ciljne grupe:

- osobe rođene u BiH, ali sada borave u inostranstvu – trajno ili privremeno i
- osobe koje su rođene i žive u BiH, koje imaju emigrantske aspiracije, tj. namjeravaju trajno ili privremeno napustiti BiH.

Istraživanje je provedeno putem online ankete i strukturiranog upitnika.

Anketa je kreirana na Google Docs platformi i distribuirana je putem e-maila i Facebooka.

Anketiranjem su dobivena 1.162 ispravno popunjena upitnika osoba koje su napustile BiH i 1.531 upitnik osoba iz BiH sa emigrantskim aspiracijama.

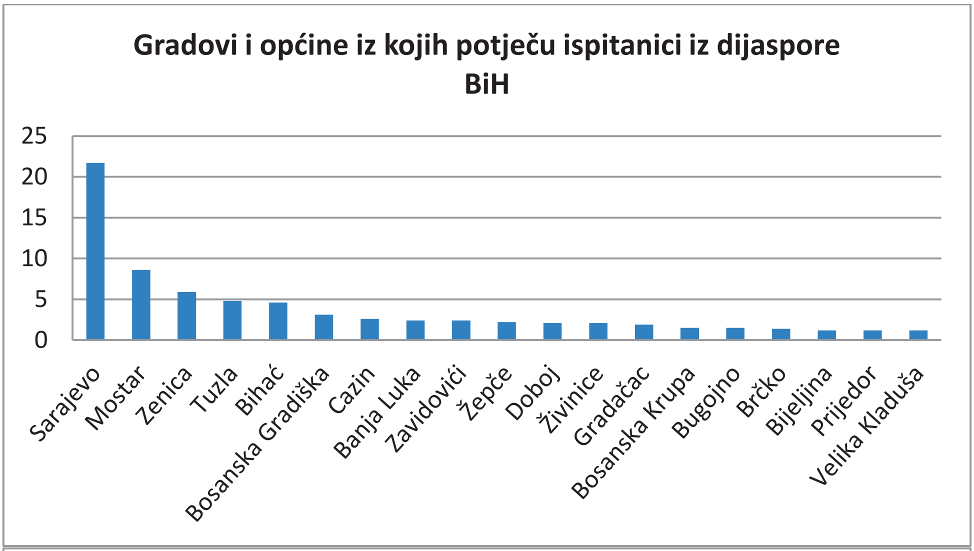
2.1. Sociodemografske karakteristike uzorka

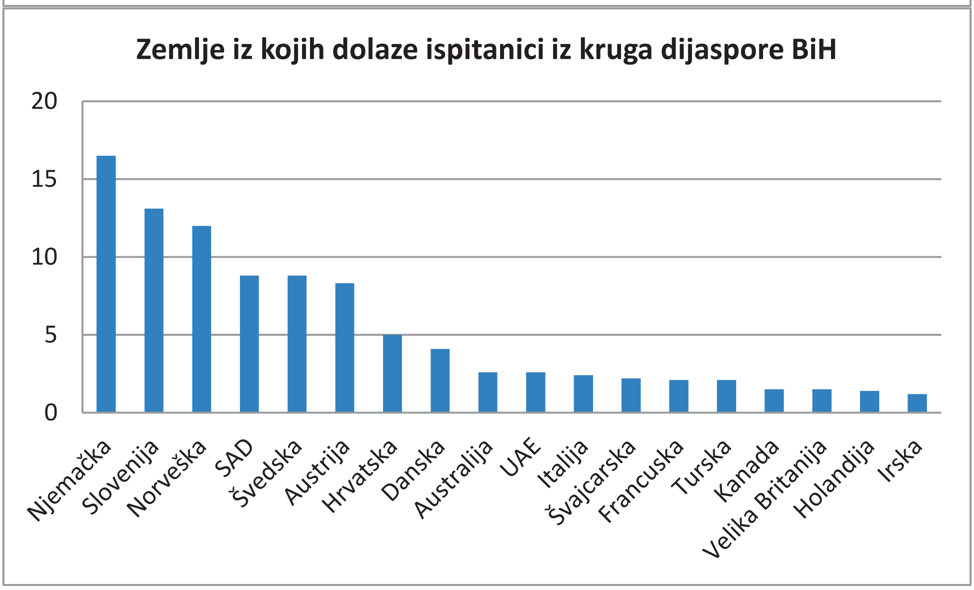
2.1.1. Ispitanici koji žive van BiH (dijaspora BiH)

U državama koje imaju udio u ukupnom broju ispitanika veći od 1% živi 96,2% ispitanika koji potječu iz dijaspore. Ispitanici žive u 30 država svijeta, a porijeklom su iz 83 opštine ili grada u BiH.

Iz gradova i općina koje imaju udio u ukupnom broju ispitanika veći od 1% potječe 72,4% ispitanika iz dijaspore. Detaljan prikaz daje se na slici 6.

Slika 6. Države, gradovi i općine iz kojih potječu ispitanici u anketi iz dijaspore (u %)

Izvor: Rezultati ankete

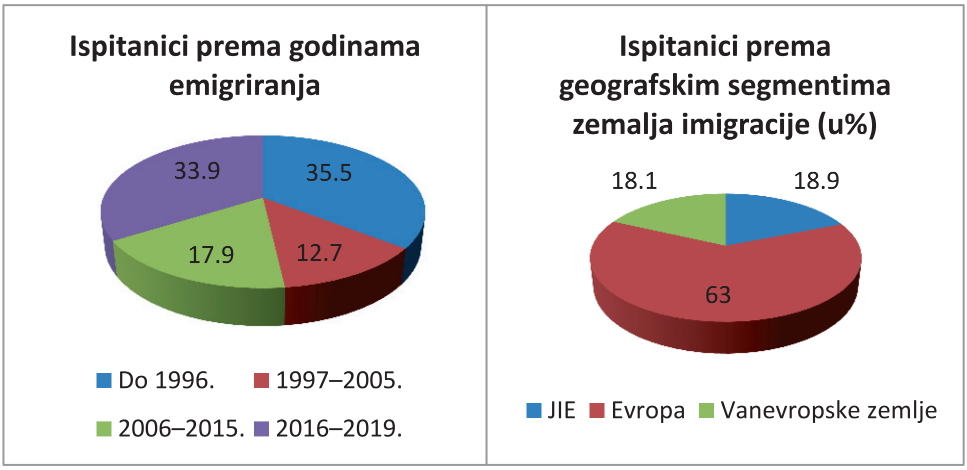
Slika pokazuje da je zastupljenost gradova ili općina u kojima su živjeli ispitanici iz dijaspore prije emigracije adekvatna ukupnom stanovništvu BiH.

S druge strane, od prvih deset zemalja po broju dijaspore, u istom rangu po udjelu ispitanika u anketi je samo šest zemalja (Njemačka, Slovenija, SAD, Švedska, Austrija, Hrvatska i Australija).

Inače, u anketi su bili aktivniji članovi dijaspore iz zemalja sa manjom dijasporom (Norveška, SAD, Švedska, Danska i druge) od dijaspore u zemljama sa većom dijasporom (Hrvatska i Austrija), a ispitanici iz Srbije, koja je inače druga po brojnosti dijaspora iz BiH, čine svega 0,9% i nisu prikazani na grafikonu. Ova okolnost nije utjecala na pouzdanost rezultata ankete.

Za potrebe ovog izvještaja, ispitanici su podijeljeni u tri geografski definirana segmenta (vidjeti sliku 7). Ova slika je dopunjena podacima o strukturi ispitanika prema periodu emigriranja.

Slika 7. Ispitanici prema godinama emigriranja i geografskim segmentima imigracija (u %)

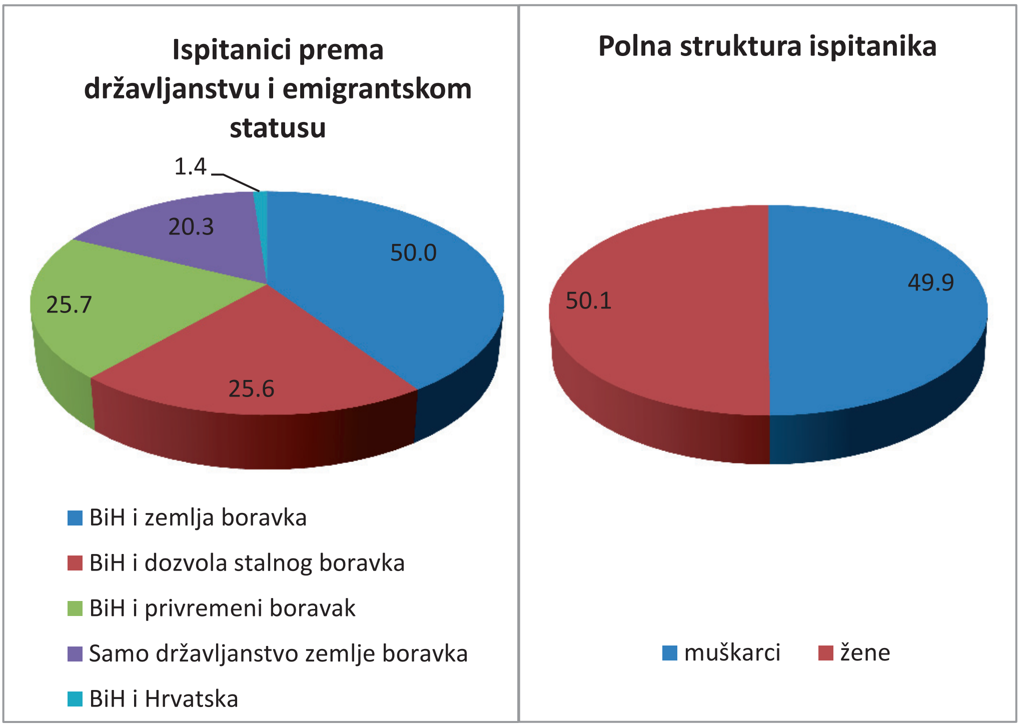
Izvor: Rezultati ankete

Ispitanici koji su emigrirali u posljednje četiri godine skoro su izjednačeni sa ispitanicima iz prvog vala emigracija do 1996. godine.

Geografski, dominiraju ispitanici iz evropskih zemalja, a zatim iz zemalja susjedstva (Hrvatska, Srbija i Slovenija), a onda iz vanevropskih zemalja (SAD i Australija).

Struktura ispitanika prema statusu u dijaspori i prema spolu prikazana je na slici 8.

Slika 8. Ispitanici prema državljanstvu i statusu u dijaspori i prema spolu (u %)

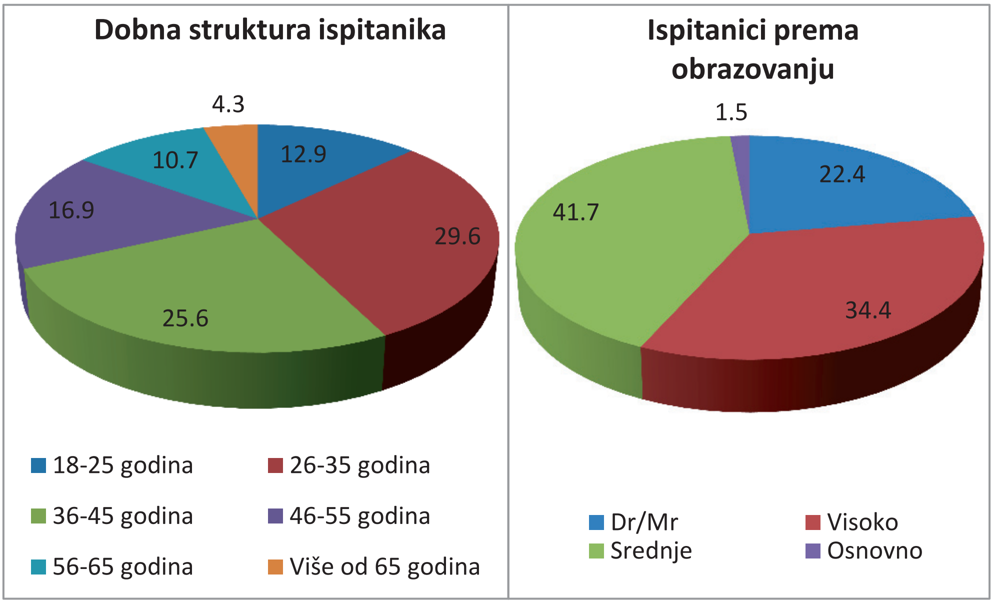
Izvor: Rezultati ankete

Dvojno državljanstvo BiH i zemlje boravka ima oko 50% ispitanika. Državljanstvo BiH i dozvolu za stalni boravak ima 25,7% ispitanika, a državljanstvo BiH i dozvolu za privremeni boravak 2,7% ispitanika. Samo državljanstvo zemlje boravka ima 20,3% ispitanika.

Dvojno državljanstvo BiH i Hrvatske ima 1,4% ispitanika koji sada žive u trećim zemljama. U uzorku je skoro izjednačen broj muškaraca (49,9%) i žena (50,1%).

Dobna i obrazovna struktura ispitanika prikazuje se na slici 9.

Slika 9. Dobna i obrazovna struktura ispitanika (u %)

Izvor: Rezultati ankete

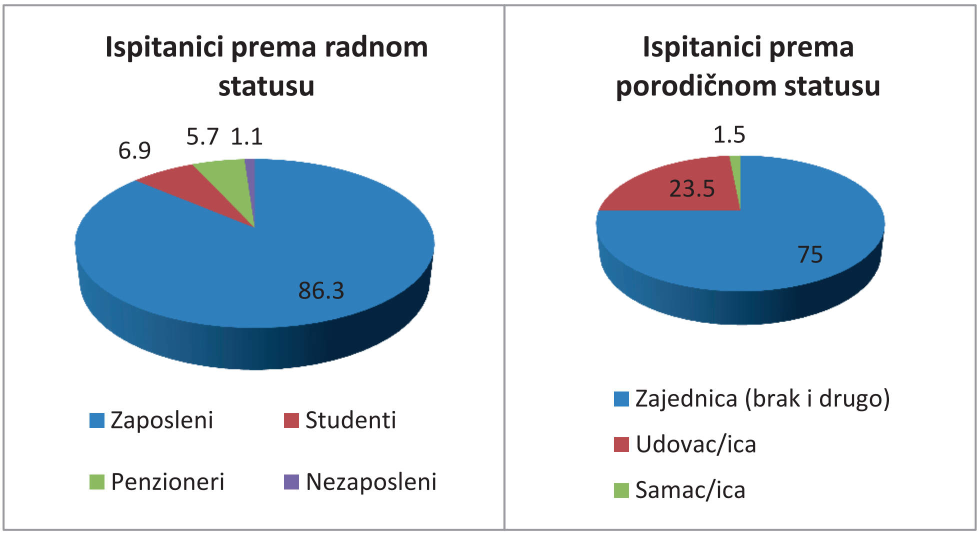
Dominantnu dobnu skupinu čine mladi do 35 godina i dobna skupina od 36 do 55 godina sa po 42,5% udjela u broju ispitanika. Skupina iznad 56 godina čini 15% ukupnog broja ispitanika.

Dominantnu skupinu ispitanika prema obrazovanju čine visokoobrazovani sa 56,8% udjela, u čemu magistri i doktori nauka čine 22,4%, dok ispitanici sa visokim obrazovanjem čine 34,4%.

Ispitanici sa srednjim obrazovanjem čine 41,7%, a sa osnovnim obrazovanjem preostalih 1,5%. Obrazovna struktura ispitanika daleko nadilazi strukturu ukupne populacije dijaspore BiH.

Prikaz strukture ispitanika prema radnom i porodičnom statusu daje slika 10.

Slika 10. Ispitanici prema radnom i porodičnom statusu (u %)

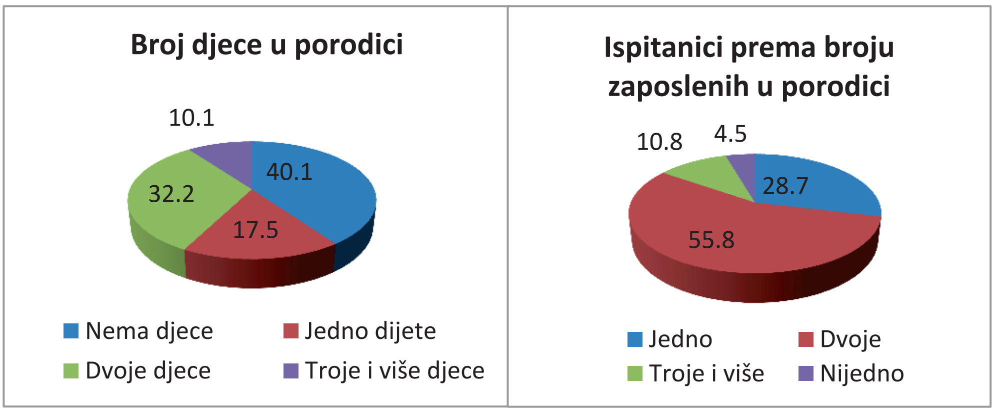

Izvor: Rezultati ankete

U radnom odnosu je 86,3% ispitanika, 6,9% njih su studenti, dok je 5,7% penzionera, a samo 1,1% su nezaposleni. Prema porodičnom statusu, 75% ispitanika živi u bračnoj zajednici, 23,5% je ostalo bez bračnog druga/drugarice i samo 1,5% njih su samci/samice.

Obilježja ispitanika prema broju djece i broju uposlenih u porodici prikazuje slika 11.

Slika 11. Ispitanici prema broju djece i broju zaposlenih u porodici (u %)

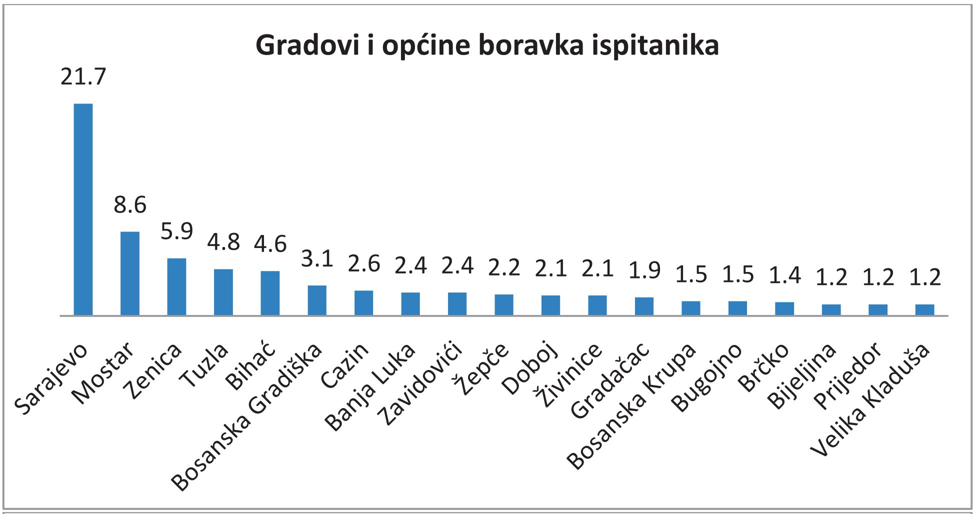
Izvor: Rezultati ankete

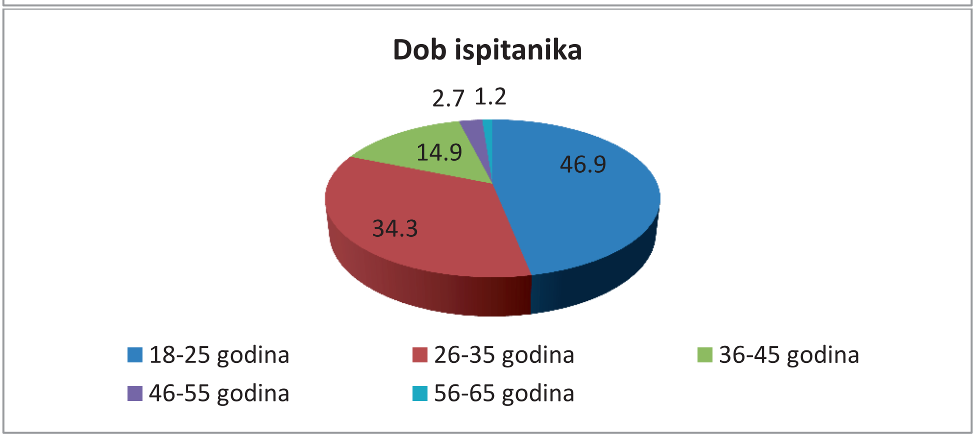
Najveći broj ispitanika nema u porodici nijedno dijete, njih 40,1%, sa jednim djetetom je njih 17,5%, sa dvoje djece 32,2% i sa troje ili više djece 10,1% ispitanika. Ispitanici iz porodica sa dvoje uposlenih čine 55,8%, sa jednim uposlenim 28,7%, sa troje zaposlenih čine 10,8% i bez ikoga zaposlenog u porodici je 4,5% ukupnog broja ispitanika.

2.1.2. Ispitanici sa emigrantskim aspiracijama

Struktura ispitanika prema mjestu u kome žive i prema dobi prikazana je na slici 12. Ispitanici žive u 91 opštini ili gradu u BiH.

Slika 12. Struktura ispitanika prema mjestu u kome žive, dobi i spolu (u %)

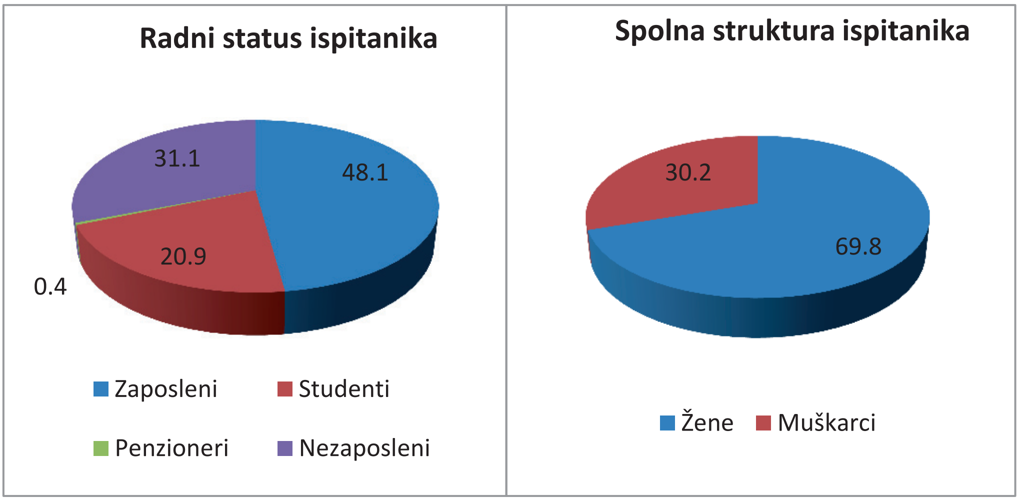

Izvor: Rezultati ankete

Gradovi ili općine sa udjelom ispitanika iznad 1% obuhvataju 72,4% ispitanika u provedenoj anketi. U načelu, može se istaći da je veći odziv na anketu bio u gradovima i općinama Federacije BiH, jer se uočava relativno mali udio ispitanika iz većih gradova Republike Srpske (Banjaluka, Bijeljina, Prijedor), a neki gradovi nisu uopće zastupljeni u prikazanoj tabeli.

Spolna struktura i radni status ispitanika dati su na slici 13.

Slika 13. Struktura ispitanika prema dobi i radnom statusu (u %)

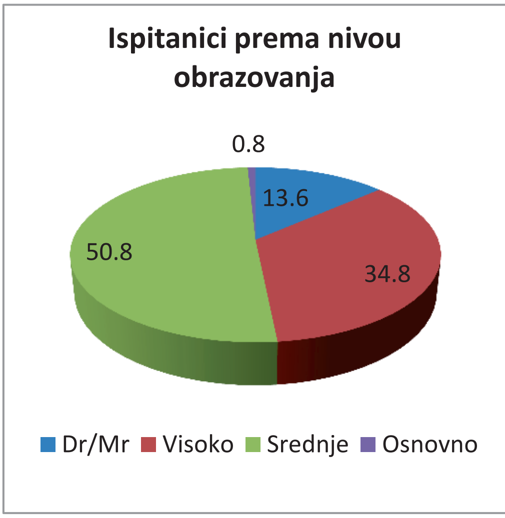
Izvor: Rezultati ankete

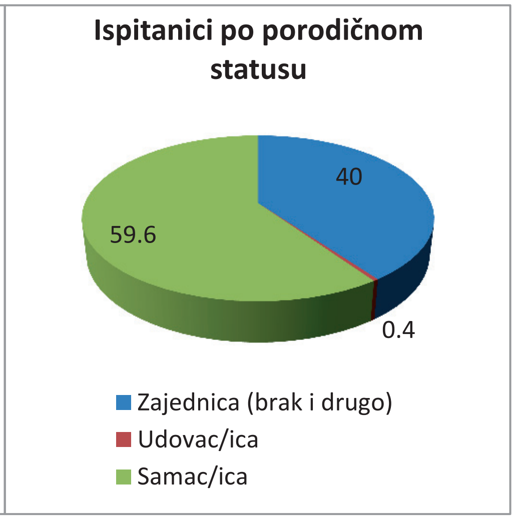
Kod ispitanika sa namjerom emigriranja dominiraju žene, za razliku od ispitanika iz dijaspore. Od ukupnog broja ispitanika koji imaju namjere emigrirati, 79,2 su aktivni (48,1% su zaposleni, a 31,1% su nezaposleni), a 20,8% neaktivni, sa udjelom studenata od 20,9%.[16]

[16] Nedostatak perspektive zapošljavanja smanjuje interes mladih za obrazovanjem.Veliki problem što mladi napuštaju obrazovanje je i nemogućnost dobijanja stipendija, ali isto tako smatraju i da im obrazovanje neće pomoći u pronalasku posla u struci. Samim tim ne vide smisao u svom školovanju te radije napuštaju škole i fakultete te traže zaposlenje. Težnja mladih da pronađu posao i osiguraju finansijska sredstva za život, utječe i na ostale sfere njihovog života, kao što su stambeno zbrinjavanje, brak, zasnivanje porodice itd. Odlazak mladih iz Bosne i Hercegovine i pronalazak boljih uslova za život, dovodi do predikcija da bi se moglo desiti da će Kanton Sarajevo imati nedovoljan broj stanovnika mlađe dobi u narednim godinama (Kanton Sarajevo, 2019, str. 28–29).

Struktura ispitanika prema obrazovnom stupnju i porodičnom statusu data je u slici 14.

Slika 14. Struktura ispitanika prema nivou obrazovanja i prema porodičnom statusu (u %)

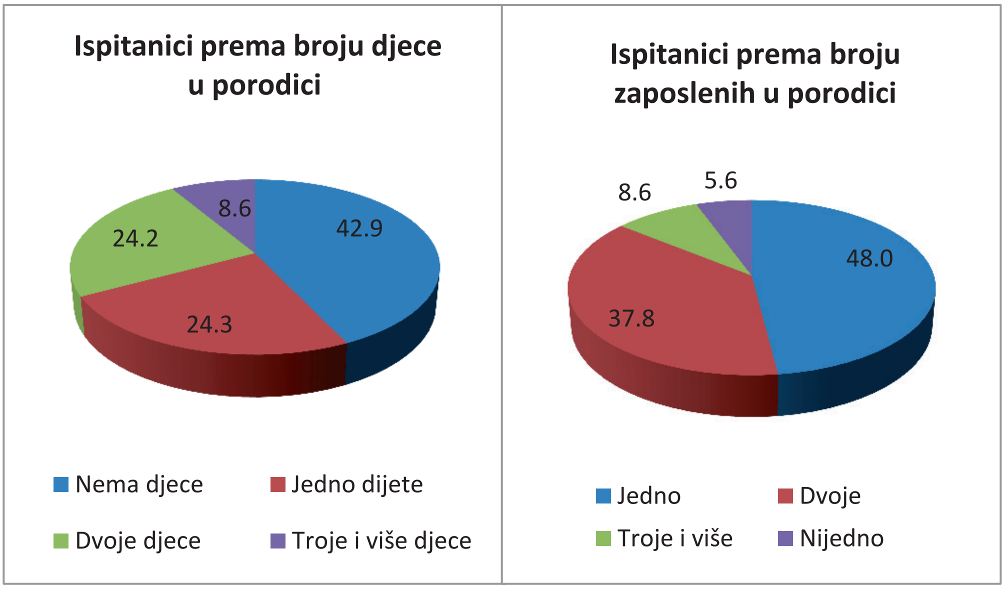
Izvor: Rezultati ankete

Struktura ispitanika sa emigrantskim aspiracijama prema nivou obrazovanja znatno se razlikuje od strukture ispitanika iz dijaspore. Suština te razlike je da je broj onih sa osnovnim obrazovanjem minoran, sa 0,9%, dok je znatno veći udio od 50,8% ispitanika sa srednjim obrazovanjem. Nešto je manji broj visokoobrazovanih ispitanika, a posebno velika je negativna razlika u udjelu ispitanika sa postdiplomskim nivoom obrazovanja drugog i trećeg stupnja.

Prema porodičnom statusu, dominiraju ispitanici u bračnoj ili drugoj zajednici sa 59,6%, iako je to manji udio nego kod ispitanika iz dijaspore. Visok je udio samaca/ica (40%), što je usko povezano sa dobnom strukturom ispitanika, u kojoj dominiraju mladi od 18 do 25 godina (46,9% ukupnog broja ispitanika). Minoran je broj udovaca/ica sa 0,4%.

Struktura ispitanika prema broju djece i broju zaposlenih u porodici data je na slici 15.

Slika 15. Ispitanici prema broju djece i broju zaposlenih u porodici (u %)

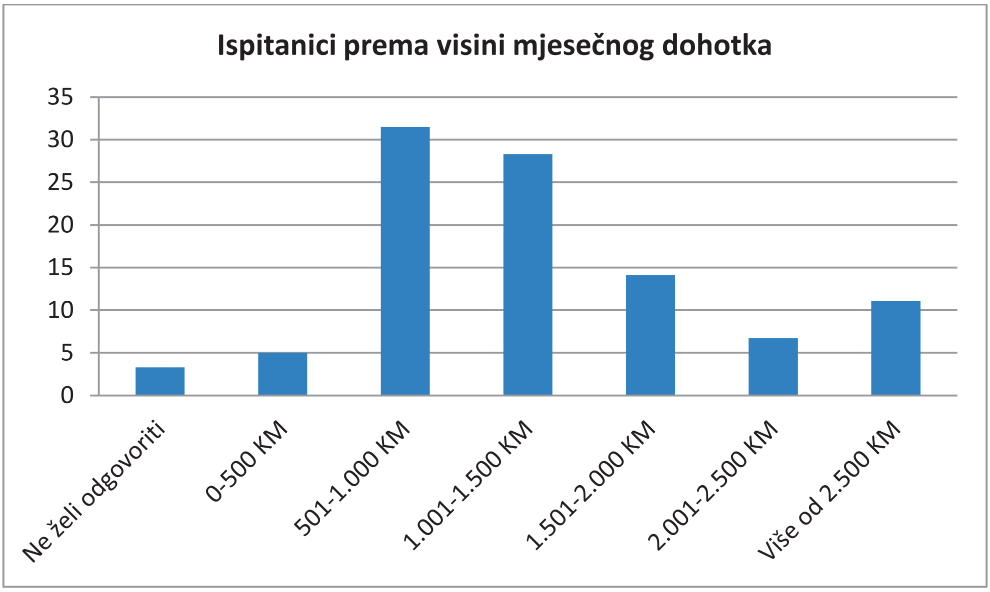
Izvor: Rezultati ankete

Najveći broj ispitanika, 42,9%, živi u porodici bez djece, sa jednim djetetom 24,3%, sa dvoje djece 24,2% i sa troje i više djece 8,6% porodice ispitanika.

Indikativno je da ispitanici u čijoj porodici nema uposlenih predstavljaju svega 5,6% ukupnog broja ispitanika. Sa jednim zaposlenim u porodici je 48%, sa dvoje zaposlenih 37,8% i sa troje zaposlenih 8,6% ispitanika. Ovi podaci potvrđuju tezu o emigrantskim aspiracijama i onih koji su zaposleni, odnosno tezu da nezaposlenost nije jedini razlog namjera za emigriranjem.

Struktura ispitanika prema visini ostvarenog mjesečnog dohotka pokazuje da među onima koji imaju emigrantske aspiracije postoji veoma široka disperzija dohodaka. Najveći broj ispitanika, njih 31,5%, ostvaruje dohodak od 500 do 1.000 KM, dok 28,3% njih ima dohodak od preko hiljadu do 1.500 KM i njih 14,1% dohodak od preko 1.500 do 2.000 KM. Interesantno je da je relativno visok udjel (11,1%) onih koji ostvaruju za BiH visoke dohotke – više od 2.500 KM (vidjeti sliku 16).

Slika 16. Ispitanici prema visini mjesečnog dohotka (u KM i u %)

Izvor: Rezultati ankete

2.2. Prikaz nalaza – stavovi dijaspore o ostanku ili povratku

U nastavku se daju odgovori ispitanika iz dijaspore o razlozima odlaska, ostanku ili povratku.

2.2.1. Razlozi odlaska

Ljudi se iseljavaju zbog socijalne nepravde, nedostatka posla i lošeg života

Razlozi navedeni u odgovorima anketiranih iz dijaspore ukazuju na splet političkih, ekonomskih i socijalnih razloga za odlazak (vidjeti narednu tabelu).

Ispitanici su mogli označiti više odgovora, stoga je zbir učešća odgovora veći od 100%.

Tabela 14. Najzastupljeniji odgovori o razlozima odlaska iz BiH – dijaspora BiH (u %)

Razlozi odlaska iz BiH	%	Razlozi odlaska iz BiH	%
Korupcija i nepotizam	40,0	Želja da ostvarim sebe i svoje ciljeve	24,6
Uvjeti rada u BiH (npr. prava radnika, niske plaće, neredovne plaće, itd.)	37,8	Školovanje	18,9
Ratna dejstva tokom 1990-ih godina	36,0	Želim steći nova iskustva	17,2
Bolji kvalitet života u inostranstvu	31,9	Strah od nemira i rata	16,1
Želja za boljom budućnošću za porodicu i djecu	31,0	Nemogućnost planiranja i zasnivanja porodice u BiH	15,6
Politička neizvjesnost u BiH	30,7	Diskriminacija zbog političkih uvjerenja	14,0
Odsustvo perspektive u BiH	30,0	Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti	13,5
Nekvalitetne javne usluge (zdravstvo i socijalna zaštita, obrazovanje i slično)	29,5	Dobio/dobila sam posao u inostranstvu	13,2
Želim ostvariti uspjeh i napredak	29,5	Nisam mogao/mogla dobiti posao u BiH	12,8
Osjećaj pravne nesigurnosti	26,7	Nisam mogao/mogla dobiti posao u BiH	10,9
Osjećaj lične nesigurnosti	26,3	Diskriminacija zbog religijske pripadnosti	10,6
Egzistencijalni razlozi	25,0	Spajanje porodice	9,5
Strah od neizvjesnosti u BiH	24,8	Stupanje u brak/zajednicu	8,1

Izvor: Rezultati ankete

Dominantni razlozi iseljavanja spadaju u grupu faktora istiskivanja. Također, djeluju u znatnom obimu faktori privlačnosti zemalja imigracije u pogledu kvaliteta života i prilika za uspjeh pojedinaca i čitavih porodica.

Emigracije iz BiH nisu samo rezultat traganja za poslom i nastojanja za osiguranjem egzistencije, odnosno nisu samo ekonomske migracije. One su uvjetovane spletom ekonomskih (nedostatak radnih mjesta, niske plaće, loša poslovna okolina za vršenje poslova), političkih (korupcija i nepotizam, kriminal, privilegije, pravna nesigurnost, izostanak vladavine prava, diskriminacije u ljudskim pravima, politička neizvjesnost,

neefikasna i nedostupna javna uprava) i socijalnih faktora (loš tretman rada i radnika, nerazvijene socijalne usluge – zdravstvo, obrazovanje, socijalni i penzijski sistem).

Sa izuzetkom utjecaja rata, koji određuje migracije u periodu 1992–1995, svi navedeni faktori konstantno djeluju sa većim ili manjim intenzitetom do sadašnjih dana. To pokazuje da su faktori poticanja migracija strukturalnog karaktera i da njihovo otklanjanje zahtijeva duboke reforme u društvu. Do njihovog iskorjenjivanja, ostaju trajni faktor prisiljavanja ljudi na iseljavanje iz BiH.

Iseljavanje danas: od egzistencijalnih ka faktorima blagostanja pojedinaca i porodica

U promatrana četiri perioda migracija uočava se transformacija razloga iseljavanja, i to od egzistencijalnih (push faktori) ka faktorima blagostanja pojedinaca i čitavih porodica (pull faktori) (vidjeti tabelu 15).

Tabela 15. Frekvencija odgovora o razlozima odlaska po periodima migracija (u %)

Razlozi odlaska	Periodi migracija			
	1990–96.	1997–05.	2006–15.	2016–19.
Rat 1992–1995.	88,3	-	-	-
Uvjeti rada u BiH (prava radnika, niske i neredovne plaće)	-	42,5	39,8	66,7
Korupcija i nepotizam	11,7	49,3	46,6	63,1
Politička i druga neizvjesnost u BiH	13,6	30,1	29,1	45,6
Bolji kvalitet života u inozemstvu	-	31,5	40,8	51,8
Želim ostvariti uspjeh i napredak	-	24,7	39,8	50,8
Odsustvo perspektive u BiH	-	35,6	36,9	49,2
Nekvalitetne javne usluge (zdravstvena i socijalna zaštita, lokalna uprava, obrazovanje)	-	32,9	35,0	49,2
Želja za boljom budućnošću za porodicu i djecu	9,7	31,5	39,8	48,7
Egzistencijalni razlozi	12,6	34,2	-	-
Osjećaj pravne i lične nesigurnosti	12,1	-	29,1	43,6
Želja da ostvarim sebe i svoje ciljeve	-	-	31,1	-

Razlozi odlaska	Periodi migracija			
	1990–96.	1997–05.	2006–15.	2016–19.
Školovanje	-	23,3	-	-
Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti	19,4	-	-	-
Diskriminacija po osnovu vjerske pripadnosti	15,0	-	-	-
Strah od nemira i rata	12,6	-	-	-

Izvor: Rezultati ankete

U kategorijama teorije hijerarhije potreba A. Maslowa radi se o transformaciji razloga za iseljavanje – od zadovoljavanja fizioloških i potreba za sigurnošću (prehrana, odjeća, stan, sigurnost), koji su dominirali u ratnom i u neposredno postratnom periodu, ka zadovoljavanju potreba za pripadanjem i ljubavlju, potreba za poštovanjem i samopoštovanjem i potreba za samoostvarenjem kroz dokazivanje svojih sposobnosti i talenta na nivou pojedinca i porodica (Kotler et al. 2001, str. 206).

Svojom konzervativnom strukturom društva i slabom ekonomijom BiH nije u stanju da zadovolji potrebe višeg reda za sve svoje građane, i to je razlog zašto konstantno djeluju faktori iseljavanja i zašto migracije postaje sve ozbiljniji problem za budućnost BiH, kao društva koje jeste iskorijenilo glad i reduciralo siromaštvo, ali ne može osigurati prosperitet i život kakav danas žele njeni građani.

Različiti oblici diskriminacije ljudi kao pritisak na iseljavanje iz BiH

Prije odlaska iz BiH diskriminaciju je osjećalo 51,6% ispitanika. Najčešći oblik diskriminacije je na osnovu nacionalne pripadnosti (20,2% ispitanika), političkog opredjeljenja (17,6%) i mogućnosti dobivanja ili pokretanja posla (16,9%).

Prikaz intenziteta diskriminacije po periodima iseljavanja ispitanika daje naredna tabela.

Tabela 16. Frekvencija odgovora o oblicima diskriminacija po periodima migracija (u %)

Osnova diskriminacije	Periodi migracija			
	1990–96.	1997–05.	2006–15.	2016–19.
Nacionalna pripadnost	33,2	17,6	8,7	13,7
Mogućnost dobivanja ili pokretanja posla	-	21,6	21,2	26,4
Materijalni status	5,9	12,2	19,2	28,4
Religijska opredijeljenost	21,0	12,2	4,8	8,6
Političko opredjeljenje	11,7	9,5	17,3	26,9
Životni stil	5,4	8,1	12,5	13,2
Društveni status	3,9	9,5	9,6	18,3
Pol	2,0	1,4	1,9	5,6
Rodni identitet	1,5	2,7	2,9	8,1
Nivo obrazovanja	1,0	2,7	2,9	8,1
Seksualno opredjeljenje	-	-	1,0	1,5
Invaliditet	-	-	-	0,3

Izvor: Rezultati ankete

Kada se analiziraju oblici diskriminacije po periodima iseljavanja migranata, vidi se da se tokom posljednjih godina povećava relativna važnost faktora kao što su materijalni status i mogućnost dobivanja i pokretanja posla, ali i političko opredjeljenje, društveni status i nivo obrazovanja.

Također, mada sa manjim intenzitetom, pojavljuju se rastući oblici diskriminacije po osnovu pola, rodnog identiteta i seksualnog opredjeljenja.

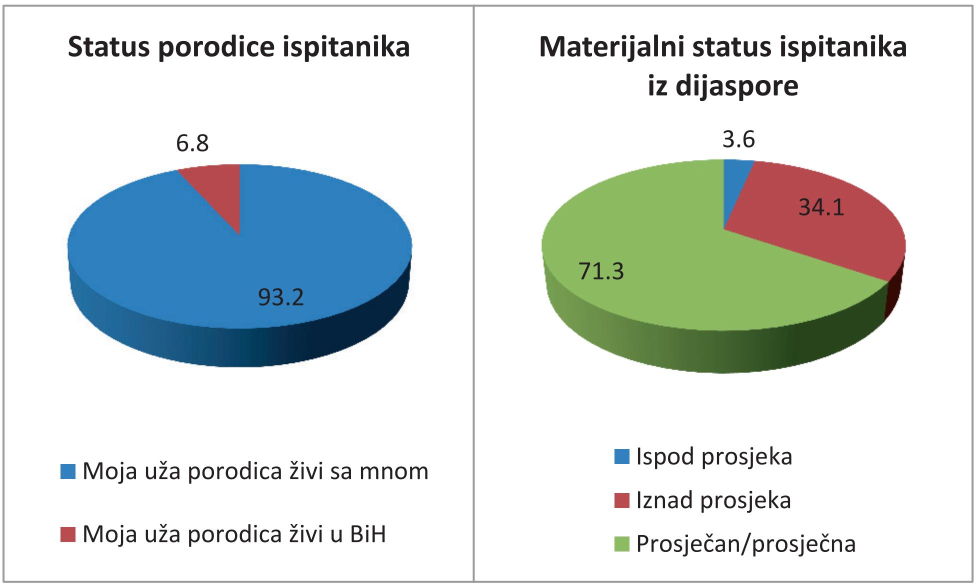
2.2.2. Status ispitanika prije i poslije odlaska iz BiH

Iseljavanje dominantno obuhvata porodice; materijalni status porodice dobar (slika 17).

Od ukupnog broja osoba koje žive u braku ili zajednici, čak kod 93,2% ispitanika uža porodica živi u inostranstvu, a kod samo 6,8% ispitanika porodica živi u BiH. Ovo ukazuje na činjenicu da su se u proteklim godinama iseljavale i nastavljaju iseljavati cijele porodice, što je u suprotnosti sa prirodom migracija prije 1990. godine. Ovo je značajan problem za BiH, sa dugoročnim posljedicama, jer se odlaskom cijelih porodica gubi supstanca u smislu aktivnog i reproduktivnog stanovništva.

U smislu materijalnog statusa u zemlji u kojoj žive, 71,3% ispitanika smatra se prosječnim, dok je 34,1% iznad prosjeka zemlje, a 3,6% smatra da je ispod prosjeka. Ne postoje razlike u ocjeni materijalnog statusa između ispitanika koji su se iselili u različitim periodima niti ispitanika koji žive u različitim zemljama.

Slika 17. Status porodice i materijalni status ispitanika iz dijaspore (u %)

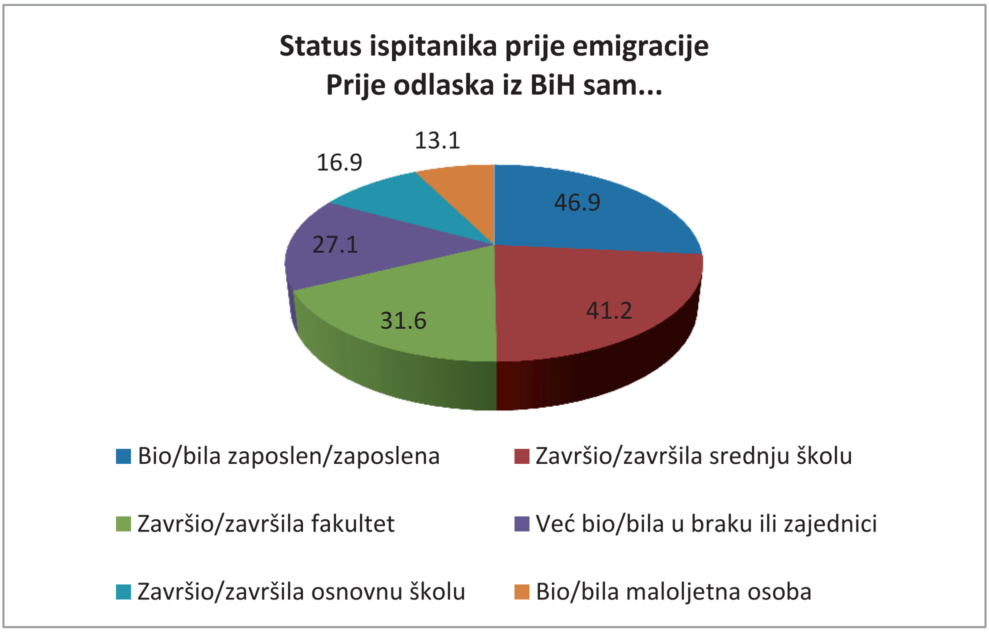

Izvor: Rezultati ankete

Iseljavaju stručni radnici koji su bili zaposleni u BiH

Prije odlaska iz BiH čak 46,9% osoba bilo je zaposleno, 31,6% završilo fakultet, srednju školu 31,6% i osnovnu školu 16,9% ispitanika. Samo njih 27,1% bilo je u vrijeme iseljavanja u braku ili zajednici (slika 18).

Slika 18. Status ispitanika prije emigracije (u %)

Izvor: Rezultati ankete

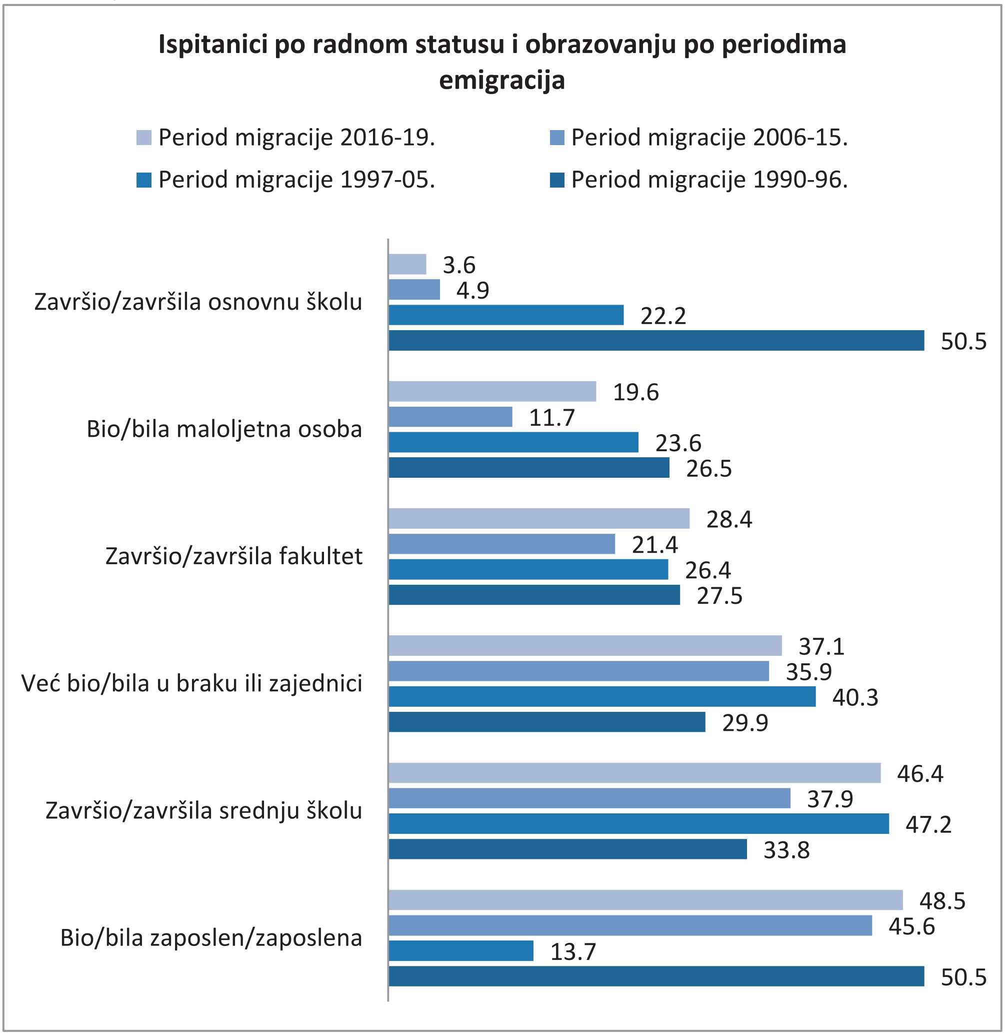
Ovo ukazuje da se iz BiH iseljavalo i iseljava aktivno i radno sposobno stanovništvo, koje ima već stečene kvalifikacije i znanja. Zemlje primateljice migracija na ovaj način bez značajnih ulaganja dobivaju kvalificiranu radnu snagu.

S druge strane, odlazak osoba koje su već bile zaposlene pojačava značaj i utjecaj push faktora za migracije, kako je već navedeno u prethodnom tekstu. Ovo ukazuje na nezadovoljstvo stanovnika trenutnom situacijom, ali i perspektivom u BiH.

Emigraciju BiH sve više čine visokoobrazovane i stručne osobe, ranije zaposlene

Na slici 19. su podaci o statusu osoba prije odlaska, a prema različitim periodima napuštanja BiH. Očito je da su BiH napustile i napuštaju osobe koje imaju posao i koje su već formirale porodice, što je u skladu s iznesenim nalazima u vezi s uvjetima rada, kvalitetom života i općom klimom u BiH.

Slika 19. Ispitanici po radnom statusu i obrazovanju po periodima emigracija (u %)

Izvor: Rezultati ankete

Kvalitet ljudskog kapitala koji iseljava konstantno je visok, i u nekim elementima se poboljšava, što stvara povoljne pretpostavke za uspjeh i integraciju u novo društvo.

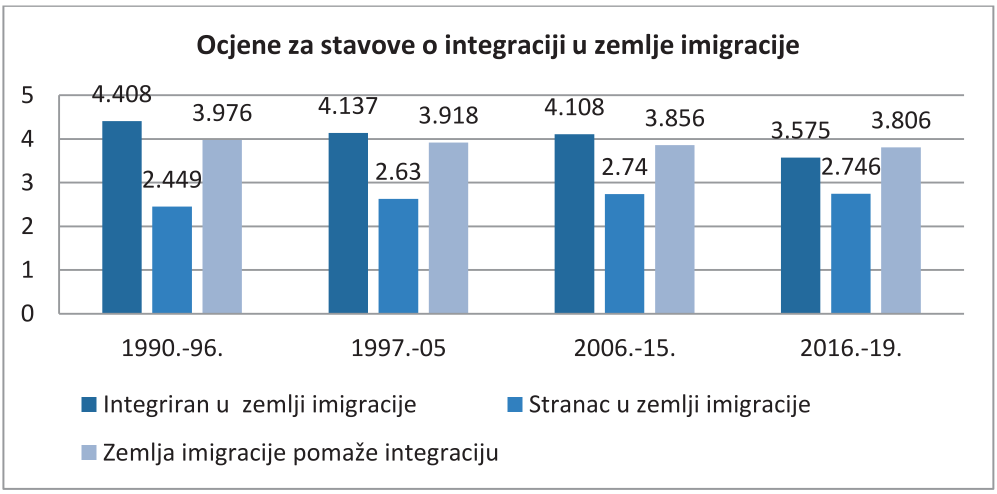
2.2.3. Integriranost dijaspore u zemljama boravka

Integracija u zemlje imigracije je veća što je period boravka duži

Osobe koje su se iselile iz BiH integrirale su se u društvo zemlje u kojoj žive i ne osjećaju se strancima. Na skali ocjena od 1 do 5, osjećaj integriranosti u novo društvo ispitanici ocjenjuju ocjenom 4,040, a osjećaj da su stranci ocjenom 2,625. Ovo je, između ostalog, i osjećaj da država pomaže integraciju useljenika u društvo, koji je ocjenjuju ocjenom 3,889, odnosno kao vrlo veliku podršku. Ako se analiziraju srednje vrijednosti prema periodima dolaska, vidi se da su ispitanici više integrirani ukoliko su duže u zemlji imigracije.

Slika 20. daje prikaz razlika između srednjih vrijednosti za stavove prema periodima napuštanja BiH. Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjeni – srednjoj vrijednosti stava o integraciji u društvo zemlje. Razlike u srednjim vrijednostima za ostale stavove rezultat su slučajnosti.

Slika 20. Stavovi ispitanika o integraciji u zemlje imigracije (na skali od 1 – niska do 5 – visoka)

Izvor: Rezultati ankete

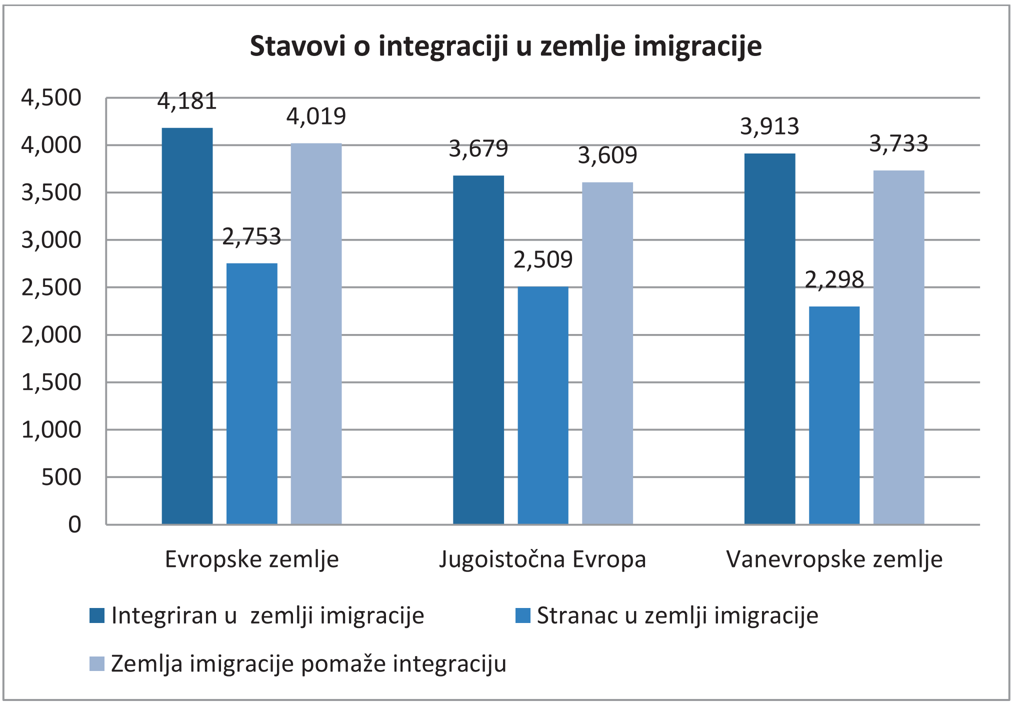
Iseljenici u zemljama susjedstva najmanje integrirani u društvo

Slika 21. daje prikaz razlika između srednjih vrijednosti za stavove prema regijama. Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjenama – srednjim vrijednostima za sve stavove. Razlike u srednjim vrijednostima za ove stavove nisu posljedica slučajnosti.

Najviše su integrirani naši iseljenici u evropskim, a zatim u vanevropskim zemljama. Nizak nivo integracija u zemljama Jugoistočne Evrope (Slovenija, Hrvatska i Srbija) pomalo je neočekivan s obzirom na kulturološke sličnosti između BiH i tih zemalja. Očigledno je ta niska ocjena integriranosti rezultat percepcije iseljenika da države susjedstva nedovoljno pomažu integraciju naših iseljenika.

Interesantno je da se u tim zemljama iseljenici osjećaju više strancima, nego u drugim evropskim zemljama.

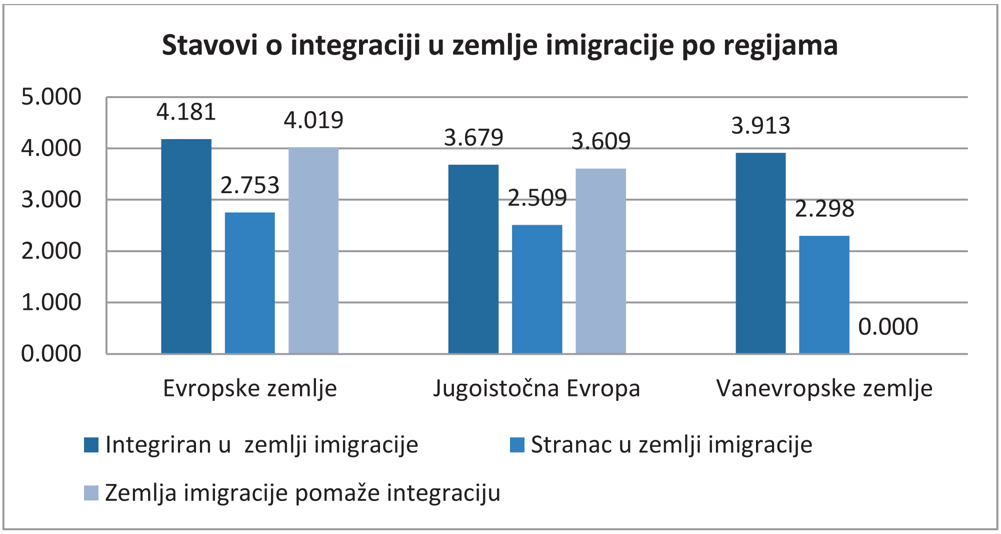
Slika 21. Stavovi o integraciji u zemlje imigracije (na skali ocjena 1 – niska i 5 – visoka)

Izvor: Rezultati ankete

Najviše su integrirani naši ispitanici u evropskim, a zatim u vanevropskim zemljama. Nizak nivo integracija u zemljama Jugoistočne Evrope (Slovenija, Hrvatska i Srbija) pomalo je neočekivan s obzirom na kulturološke sličnosti između BiH i tih zemalja (slika 22).

Slika 22. Stavovi o integraciji u zemlje imigracije po regijama (na skali ocjena 1 – niska, 5 – visoka)

Izvor: Rezultati ankete

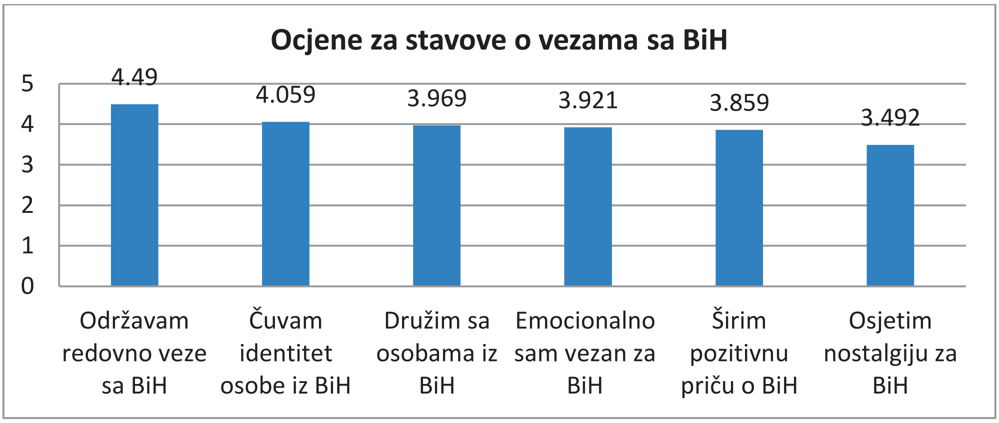
Očigledno je ta niska ocjena integriranosti rezultat percepcije iseljenika da države susjedstva nedovoljno pomažu integraciju naših iseljenika. Interesantno je da se u tim zemljama iseljenici osjećaju više strancima nego u drugim evropskim zemljama.

2.2.4. Veze dijaspore sa domovinom

Iseljenici ne gube veze sa domovinom

Osobe iz dijaspore održavaju veze sa porodicom i prijateljima u BiH (ocjena 4,490) i čuvaju kulturni identitet (ocjena 4,059). Nešto manje se druže (ocjena 3,969), emocionalno su povezane sa BiH (ocjena 3,921), šire pozitivnu priču o BiH (ocjena 3,859) i manje osjećaju nostalgiju za BiH (ocjena 3,492) (slika 23).

Slika 23. Ocjene za stavove o vezama dijaspore sa domovinom

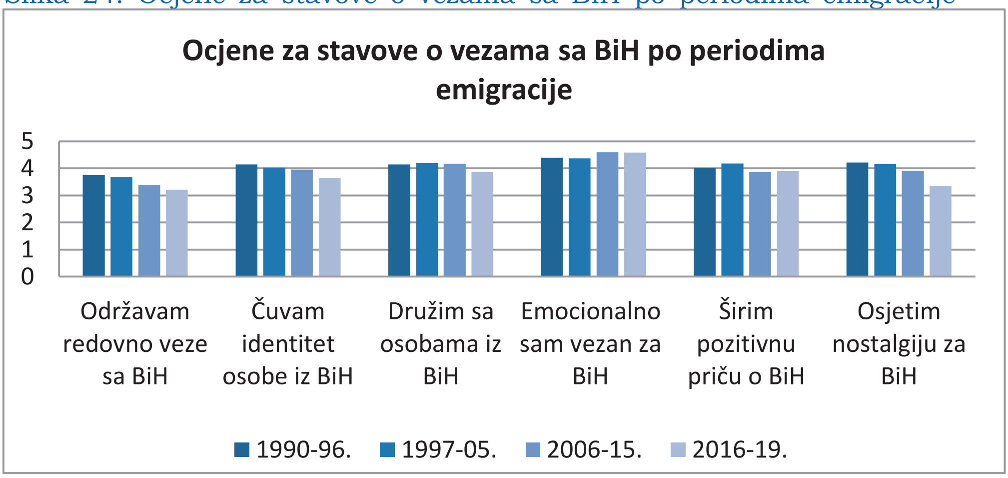
Izvor: Rezultati ankete

Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjenama – srednjim vrijednostima za sve stavove osim druženja sa osobama koje su se iselile iz BiH. Razlike u srednjim vrijednostima za ove stavove nisu posljedica slučajnosti.

Veze sa domovinom su jače što je period boravka u iseljeništvu duži

Noviji iseljenici imaju slabije emocionalne i druge veze sa domovinom. Razlozi su što je odlazak vezan za veće frustracije, a integriranost u novo društvo nailazi na teškoće (slika 24).

Slika 24. Ocjene za stavove o vezama sa BiH po periodima emigracije

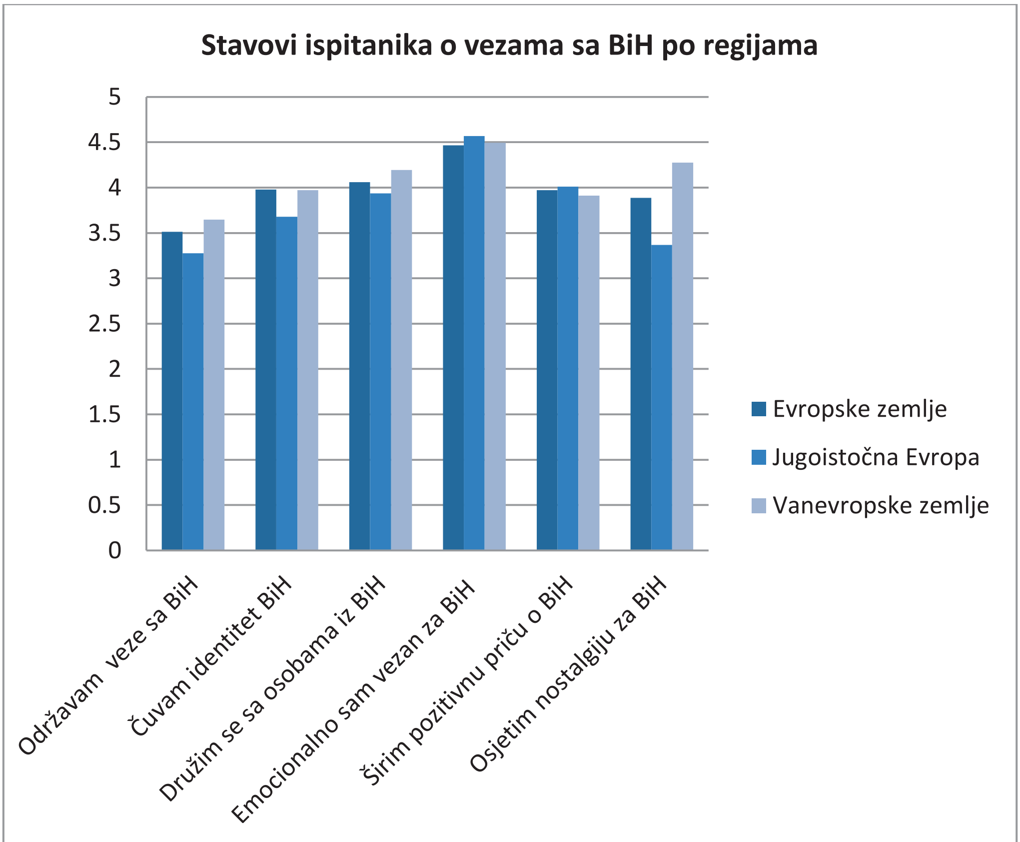
Izvor: Rezultati ankete

Nove generacije iseljenika manje su spremne da šire pozitivnu priču o BiH i manju pažnju poklanjaju očuvanju kulturnog identiteta, odnosno ukupno su manje emocionalno povezane sa domovinom. Manje se druže s drugim osobama koje su iselile iz BiH i osjećaju manju nostalgiju za BiH. Te generacije i dalje održavaju veze s rodbinom i prijateljima iz BiH.

Iseljenici u vanevropske zemlje imaju intenzivne veze sa domovinom

Iseljeništvo u vanevropskim zemljama ima najintenzivnije veze sa domovinom, iza njih slijedi iseljeništvo u evropskim, a onda u susjednim zemljama. Ovo obilježje treba dovesti u vezu sa činjenicom da je naše iseljeništvo u vanevropske zemlje sa najdužim stažom i da je najmanje opterećeno aktualnim frustracijama u vezi sa životom i stanjem u BiH.

Slika 25. Ocjena stavova o vezama sa BiH prema regijama

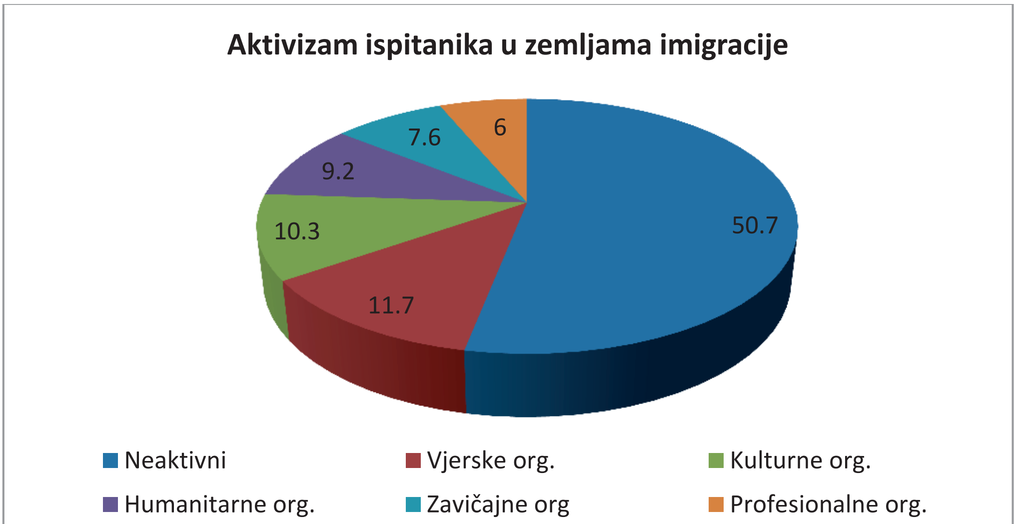

Izvor: Rezultati ankete

Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjeni – srednjoj vrijednosti za stav vezan za širenje pozitivne priče o BiH između različitih regija. Razlika u srednjim vrijednostima za ovaj stav nije posljedica slučajnosti.

Nizak društveni aktivizam iseljeništva u zemljama boravka (slika 26)

Slika 26. Aktivizam ispitanika u zemljama imigracija

Izvor: Rezultati ankete

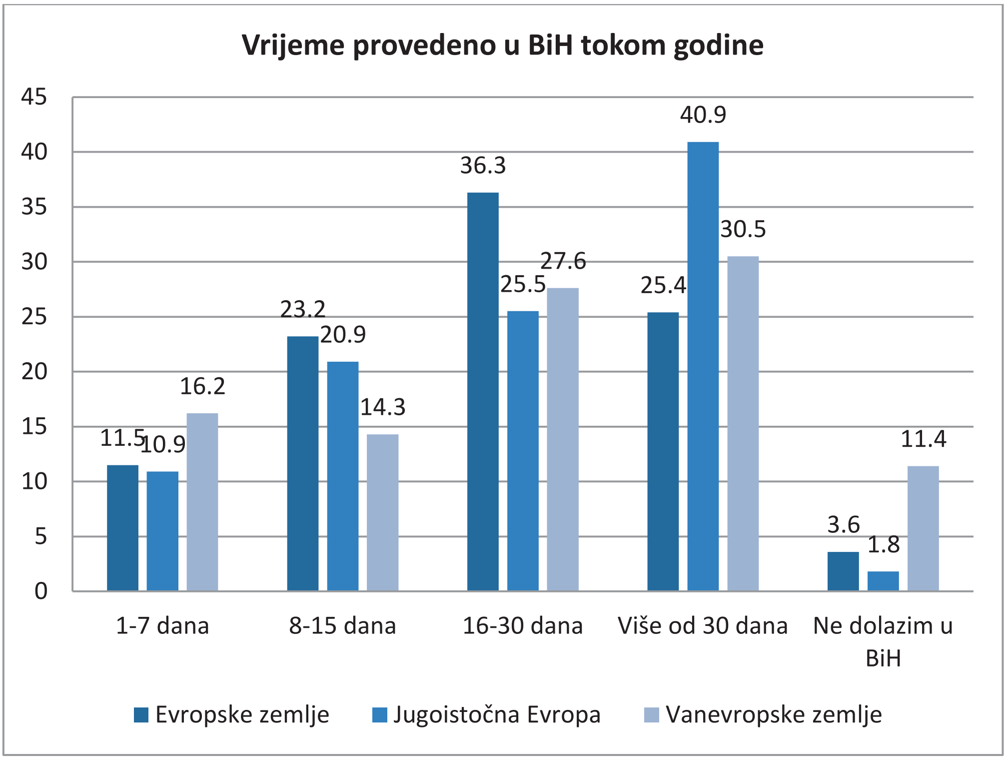
Pola ispitanika (50,7%) nisu članovi nijednog udruženja koje okuplja ljude iz BiH. Ostali su članovi vjerskih organizacija (11,7%), kulturnih ili umjetničkih organizacija (10,3%) i humanitarnih organizacija (9,2%), zavičajnih udruženja (7,6%) i profesionalnih udruženja (6,0%).

Iseljenici prosječno godišnje provode u domovini oko 30 dana

Samo 4,6% ispitanika ne dolazi u domovinu. Više od 30 dana provodi 29,3%, od 16 do 30 dana 32,7%, od 8 do 15 dana 21,2% i od 1 do 7 dana 12,2% ispitanika.

Uočavaju se razlike u posjetama dijaspore prema regiji iz koje dolaze (slika 27).

Slika 27. Vrijeme provedeno tokom godine u BiH prema regiji iz koje dolaze ispitanici (u %)

Izvor: Rezultati ankete

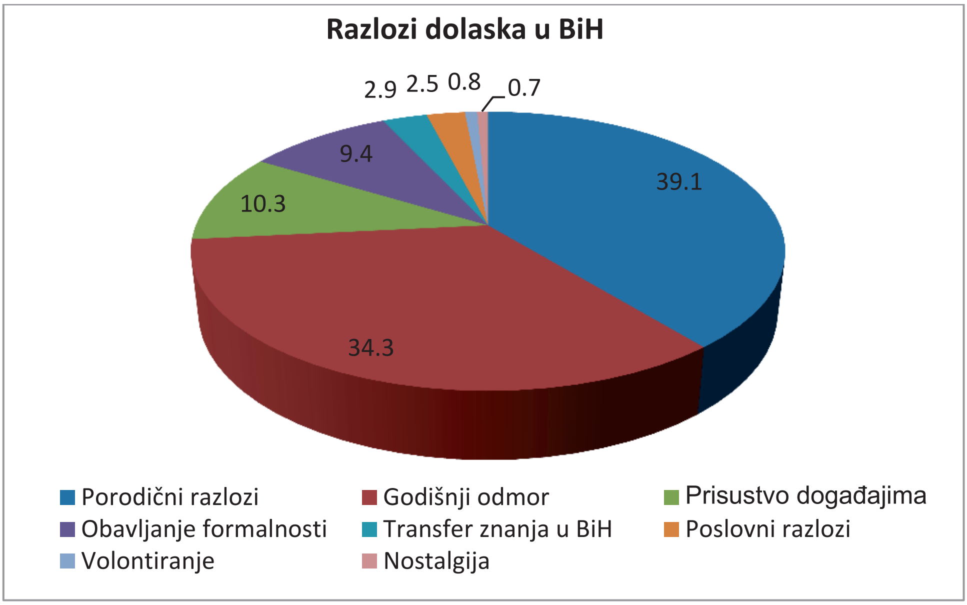
Postoje razlike u vremenu koje ispitanici iz različitih zemalja godišnje provode u BiH. Zbog lakše dostupnosti, ispitanici iz regije i evropskih zemalja u BiH provode više vremena.

Također, u kategoriji onih koji ne dolaze u BiH najveće je učešće ispitanika iz vanevropskih zemalja.

Porodični razlozi i godišnji odmori osnovni razlozi posjete domovini

Razlozi rekreativne i porodične prirode su najčešći razlozi dolaska (slika 28).

Slika 28. Razlozi dolaska u BiH (u %)

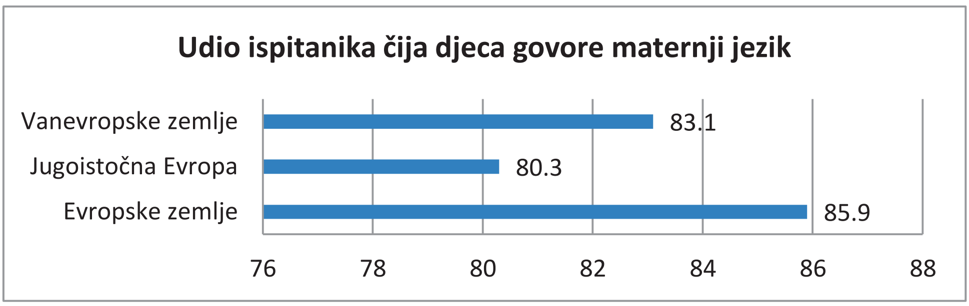

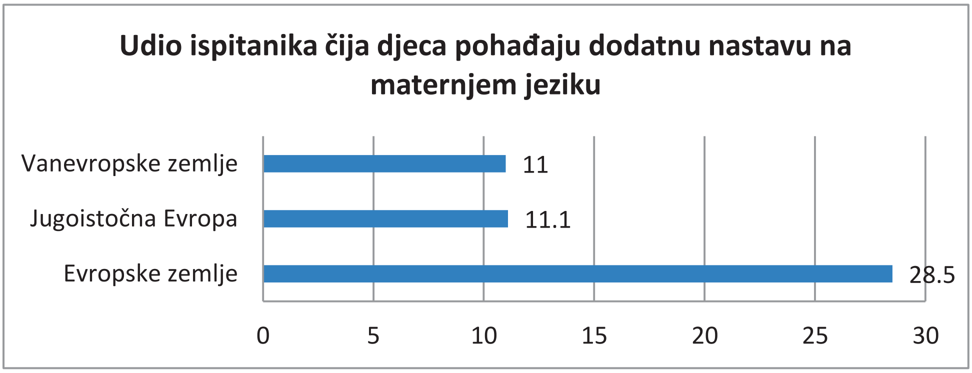
Izvor: Rezultati ankete

Porodični razlozi i poslovi (39,1%) i godišnji odmor (34,3%) dominantni su razlozi za dolazak ispitanika u BiH. Slijede razlozi prisustva događajima (10,3%) i obavljanja formalnosti (9,4%). Izuzetno je malo učešće odgovora vezanih za transfer znanja ka BiH (2,9%) i poslovne razloge (2,5%), a zanemarljivo je učešće volontiranja (0,8%) i nostalgije (0,8%).

Djeca iseljenika masovno govore maternji jezik, ali sve manje djece pohađa nastavu na maternjem jeziku (slika 29)

Slika 29. Udio ispitanika čija djeca govore i imaju dodatnu nastavu na maternjem jeziku (u %)

Izvor: Rezultati ankete

Djeca ispitanika uglavnom govore maternji jezik (84%). Ukoliko se analizira poznavanje maternjeg jezika po regijama, vidi se da nema značajnijih odstupanja između regija (evropske zemlje 85,9%, Jugoistočna Evropa 80,3% i vanevropske zemlje 83,1%).

Samo djeca 22% ispitanika pohađaju nastavu na maternjem jeziku. U evropskim zemljama (28,5%) taj postotak je veći nego u regiji i vanevropskim zemljama (po 11% za obje regije). U dugom roku ovo će biti veliki problem za BiH u smislu povezivanja osoba iz dijaspore i BiH, odnosno druge i ostalih generacija dijaspore.

2.2.5. Ostvarenje očekivanja u vezi s iseljavanjem

Iseljavanjem je ostvaren viši kvalitet života za pojedince i porodice

Ispitanici su u zemljama boravka ostvarili kvalitet života koji se ogleda kroz širok spektar materijalnih i nematerijalnih faktora. Ako se ovo stavi u kontekst faktora koji su utjecali na odlazak iz BiH, očito je da odlaskom iz BiH ispitanici ostvaruju uglavnom sve ono što nedostaje u BiH.

Podaci iz tabele 17 jasno opravdavaju racionalnost odluke ispitanika za odlazak iz BiH, ali daju i jasan signal za državu da ambijent ne daje priliku za dugoročno održivi razvoj pojedinaca i porodica.

Ovo je jasan pokazatelj dominacije racionalnog nad emocionalnim među ispitanicima.

Tabela 17. Ostvarenje elemenata kvaliteta života u zemlji imigracije (% ispitanika)

Ostvario/ostvarila sam...	%
Dobar posao i plaću	87,3
Pristup javnim uslugama (zdravstvo, socijalna zaštita, komunalne usluge, javni promet)	79,7
Mogućnost obrazovanja i ličnog razvoja	74,7
Mogućnost usavršavanja i napredovanja u poslu	72,9
Osjećaj političke stabilnosti, socijalne kohezije, poštivanja ljudskih prava i pravne sigurnosti	70,3
Mogućnost školovanja djece	68,2
Jednake šanse za porodicu i djecu u obrazovanju i karijeri	66,5
Osiguranje pristojne penzije	66,1
Mogućnost osiguranja stana/smještaja	61,6
Mogućnosti odgoja djece u predškolskoj dobi	47,6
Održavanje porodične kohezije – porodica na okupu	43,6
Mogućnost razvijanja vlastitog biznisa	41,5
Mogućnost oslonca na prijatelje i poznanike	34,2

Izvor: Rezultati ankete

Pozitivne, ali različite percepcije kvaliteta života po periodima iseljavanja

Ispitanici su odlaskom iz BiH proširili svoje vidike i unaprijedili kvalitet života, kao i blagostanje i nivo obrazovanja. Nivo sreće i zadovoljstva veći je nego u BiH. Uglavnom je došlo i do promjene interesa i zanimanja u odnosu na ono koje su imali u BiH (vidjeti tabelu 18).

Postoje, istina, male razlike u percepciji kvaliteta života ispitanika iz različitih perioda iseljavanja. Najzadovoljniji su ispitanici koji su iselili u periodu 2006–2015. godine (prosječna ocjena 3,974), zatim u periodu 1996–2005.godine (prosječna ocjena 3,951), zatim u periodu 1992–1995. (prosječna ocjena 3,792) i najnižu ocjenu bilježe ispitanici iz najnovijeg perioda iseljavanja 2016–2019. godine (prosječna ocjena 3,739).

Tabela 18. Kvalitet života, prema periodima iseljavanja ispitanika (ocjena na skali od 1 do 5)

Stav	1990–96.	1997–05.	2006–15.	2016–19.	Prosjek ispitanika
Kvalitet mog života je bolji u odnosu na BiH	4,024	4,216	4,375	4,168	4,160
Sretan/sretna sam u zemlji u kojoj živim	3,961	3,946	4,058	3,765	3,910
Osjećam se bolje u zemlji u kojoj živim nego u BiH	3,670	3,575	3,894	3,792	3,740
Povećao/la sam blagostanje u odnosu na život u BiH	3,791	4,041	4,212	4,015	3,974
Povećao/povećala sam svoj nivo obrazovanja u odnosu na onaj koji sam imao/imala u BiH	3,898	4,189	4,096	3,709	3,907
Proširio/proširila sam vidike u odnosu na život u BiH	4,316	4,378	4,548	4,276	4,352
Sada radim posao koji me ispunjava (ako ste zaposleni)	4,060	4,203	4,061	3,614	3,932
Promijenio/promijenila sam zanimanje u odnosu na ono koje sam imao/la u BiH	3,199	3,493	3,178	3,103	3,200
Promijenio/promijenila sam oblast interesa u odnosu na ono koje sam imao/la u BiH	3,210	3,521	3,343	3,205	3,272

Izvor: Rezultati ankete

U tekućem periodu iseljavanja vidljivo je najniži stepen zadovoljstva poslom, promjenom zanimanja i oblasti interesa u odnosu na onaj koji su imali u BiH prije iseljavanja.

Najzadovoljniji kvalitetom života su ispitanici iz vanevropskih zemalja

Najveće zadovoljstvo kvalitetom života iskazuju ispitanici iz vanevropskih zemalja (tabela 19).

Tabela 19. Ocjene elemenata kvaliteta života po regijama

Stavovi	Evropske zemlje	Jugoistočna Evropa	Vanevropske zemlje	Prosjek ispitanika
Kvalitet mog života je bolji u odnosu na BiH	4,093	4,275	4,276	4,160
Sretan/sretna sam u zemlji u kojoj živim	3,959	3,670	3,990	3,910
Bolje mi je u zemlji u kojoj živim nego u BiH	3,729	3,773	3,743	3,740
Povećao/povećala sam lično blagostanje u odnosu na svoj život u BiH	3,915	4,009	4,143	3,974
Povećao/povećala sam svoj nivo obrazovanja u odnosu na onaj koji sam imao/imala u BiH	3,839	3,936	4,114	3,907
Proširio/proširila sam svoje vidike u odnosu na život u BiH	4,295	4,394	4,505	4,352
Sada radim posao koji me ispunjava zaposleni)	3,929	3,824	4,049	3,932
Promijenio/promijenila sam zanimanje u odnosu na ono koje sam imao/la u BiH	3,162	3,377	3,155	3,200
Promijenio/promijenila sam oblast interesa u odnosu na ono koje sam imao/la u BiH	3,226	3,449	3,250	3,272

Ukupna ocjena zadovoljstva kvalitetom života najviša je kod ispitanika iz vanevropskih zemalja (prosječna ocjena 3,915), zatim iz susjedstva (prosječna ocjena 3,856), a zatim iz evropskih zemalja (prosječna ocjena 3,794).

Djeca iseljenika uživaju veće blagostanje od odraslih

Jedan od važnih indikatora o kvalitetu života u inostranstvu je i stav ispitanika o kvalitetu života djece. Njih 96% smatra da je opći kvalitet života djece u inostranstvu bolji nego u BiH.

Tu se zorno pokazuju nedostaci socijalnog sistema u BiH, počev od politike rađanja i predškolskog i osnovnoškolskog odgoja, zdravstvene zaštite i podrške porodice, uključujući osiguranje stana i druge aspekte

podizanja djece i porodice. Skoro da se u toj oblasti ostvaruje najveća diferencijalna prednost iseljavanja u odnosu na stanje u BiH.

2.2.6. Odnos dijaspore prema BiH i države BiH prema dijaspori

Država BiH ne brine za dijasporu, a dijaspora nema povjerenja u vlasti BiH

BiH kao država ne brine se dovoljno za svoju dijasporu – suradnja sa dijasporom nije dobra, pa ispitanici nemaju povjerenje u vlasti u BiH.

Ispitanici nisu upoznati sa programima/aktivnostima povezanim sa unapređenjem suradnje dijaspore i BiH. Ispitanici prate medije i smatraju da su dobro informirani o situaciji u BiH. Usluge koje se dobivaju u konzularnim i diplomatskim predstavništvima neutralno su ocijenjene, kao i nivo spremnosti za registraciju i glasanje na izborima u BiH.

Posebno nezadovoljstvo dijaspora izražava naspram stava da BiH ne brine za svoju dijasporu (ocjena 1,788) i stava u vezi povjerenja u vlasti BiH (1,422).

Ta dva ekstremno negativna stava pokazuju nepovoljnu početnu poziciju vlasti u BiH u vezi s aktivnostima na izgradnji i primjeni politika i mjera za postizanje održivosti migracija u BiH.

Uočava se trend povećanja spremnosti za odricanje od pasoša BiH, ako je to potrebno za osiguranje boravka u zemlji imigracije.

Stavovi ispitanika prema državi dosta stabilni, bez obzira na period iseljavanja

Razlike u srednjim vrijednostima stavova prema BiH po periodima napuštanja BiH pokazuje naredna tabela.

Tabela 20. Odnos dijaspore prema BiH i BiH prema dijaspori (ocjene na skali od 1 do 5)

Stavovi	1990–96.	1997–05.	2006–15.	2016–19.	Prosjek ispitanika
Država BiH se brine za svoju dijasporu	1,816	1,595	1,731	1,863	1,788
Imam povjerenje u vlasti u BiH	1,495	1,595	1,365	1,311	1,422
Dijaspora drugih zemalja u zemlji mog boravka ima bolju suradnju sa institucijama svoje zemlje nego mi sa BiH	3,243	3,500	3,577	3,459	3,409
Redovno pratim medije iz BiH	3,541	3,446	3,298	3,281	3,397
Registriran/a sam za izbore u BiH i glasam na izborima	3,180	2,973	3,115	3,051	3,098
Suradnja države BiH sa dijasporom je dobra	2,083	2,054	2,144	2,401	2,198
Smatram da sam dobro informiran/a o dešavanjima u BiH	3,481	3,589	3,452	3,541	3,509
Spreman/na sam se odreći državljanstva BiH ako je to potrebno da bih ostao/la u zemlji u kojoj sada živim	3,189	3,432	3,650	3,799	3,508
Upoznat/a sam sa programima/aktivnostima koje BiH pokreće u cilju unapređenja suradnje sa dijasporom	2,437	2,284	2,301	2,330	2,357
Zadovoljan/na sam uslugama koje dobivam u konzularnim/diplomatskim predstavništvima BiH	2,757	2,527	2,476	2,526	2,599

Izvor: Rezultati ankete

Ekstremno su niske ocjene za brigu države BiH o svojoj dijaspori (1,788), mada te ocjene rastu u novijim periodima, i za povjerenje dijaspore u vlasti BiH (1,422), koje bilježi opadajuće ocjene.

Znatno su više ocjene za stav da druge zemlje imaju bolju suradnju sa dijasporom (3,409), da redovno prate medije iz BiH (3,397), da su ispitanici registrirani za izbore u BiH i da glasaju (3,098), da se smatraju dobro informiranim o BiH (3,509) i da su spremni odreći se državljanstva BiH ako je to uvjet za ostanak u zemlji u kojoj sada žive (3,508).

Dosta su niže ocjene za stavove da je suradnja BiH sa dijasporom dobra (2,198), da su ispitanici upoznati sa programima suradnje sa dijasporom (2,357) i da su zadovoljni uslugama u diplomatsko-konzularnim predstavništvima BiH (2,599).

Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjenama – srednjim vrijednostima za stavove suradnje države BiH sa dijasporom (što je duži period boravka, ocjena je niža), povjerenja u vlasti (što je period boravka duži, povjerenje je veće) i spremnosti za odricanje od državljanstva (što je duži period boravka, spremnost je niža). Razlike u srednjim vrijednostima za ove stavove nisu posljedica slučajnosti.

Stavovi dijaspore o Bosni i Hercegovini po regijama boravka bitno se ne razlikuju

Naredna tabela daje prikaz razlika između srednjih vrijednosti za stavove dijaspore po regijama u koje su imigrirali.

Tabela 21. Odnos dijaspore prema BiH i BiH prema dijaspori, prema regijama

Stavovi	Evropske zemlje	Jugoistočna Evropa	Vanevropske zemlje	Prosjek
Država BiH se brine za svoju dijasporu	1,790	1,727	1,848	1,788
Imam povjerenje u vlasti BiH	1,415	1,394	1,476	1,422
Dijaspora drugih zemalja u zemlji mog boravka ima bolju suradnju sa institucijama svoje zemlje nego mi sa BiH	3,325	3,431	3,676	3,409
Redovno pratim medije iz BiH	3,430	3,128	3,562	3,397
Registriran/a sam za izbore u BiH i glasam na izborima	3,233	2,917	2,819	3,098
Suradnja države BiH sa dijasporom je dobra	2,167	2,273	2,229	2,198
Smatram da sam dobro informiran/a o dešavanjima u BiH	3,548	3,367	3,524	3,509
Spreman/na sam se odreći državljanstva BiH ako je to potrebno da bih ostao/ostala u zemlji u kojoj sada živim	3,505	3,734	3,279	3,508
Upoznat/a sam sa programima/aktivnostima koje BiH pokreće u cilju unapređenja suradnje sa dijasporom	2,381	2,318	2,314	2,357
Zadovoljan/na sam uslugama koje dobivam u konzularnim/diplomatskim predstavništvima BiH	2,618	2,482	2,657	2,599

Izvor: Rezultati ankete

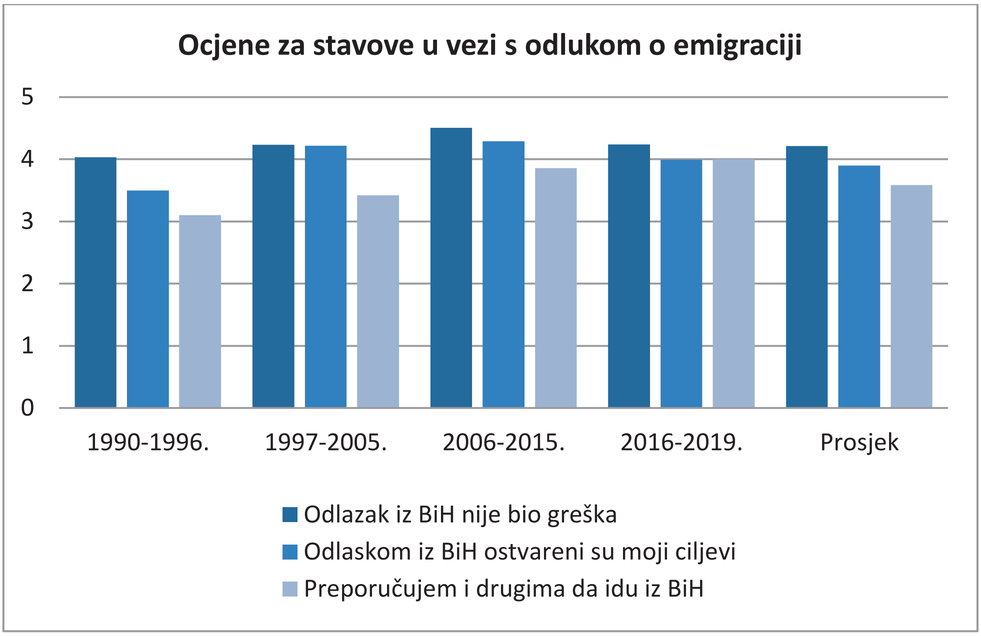
Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjenama – srednjim vrijednostima za stavove praćenja medija (više se prate mediji iz BiH u evropskim i vanevropskim zemljama nego u regiji) i spremnosti za glasanje u BiH. Razlike u srednjim vrijednostima za ove stavove nisu posljedica slučajnosti.

2.2.7. Ostanak ili povratak

Odluke o odlasku skoro bez izuzetka ocjenjuju se ispravnim

Ocjene za stavove o emigraciji prema periodima iseljavanja ispitanika prikazane su na slici 30.

Slika 30. Ocjene za stavove u vezi s emigracijom iz BiH po periodima iseljavanja (skala od 1 – ne slažem se do 5 – slažem se)

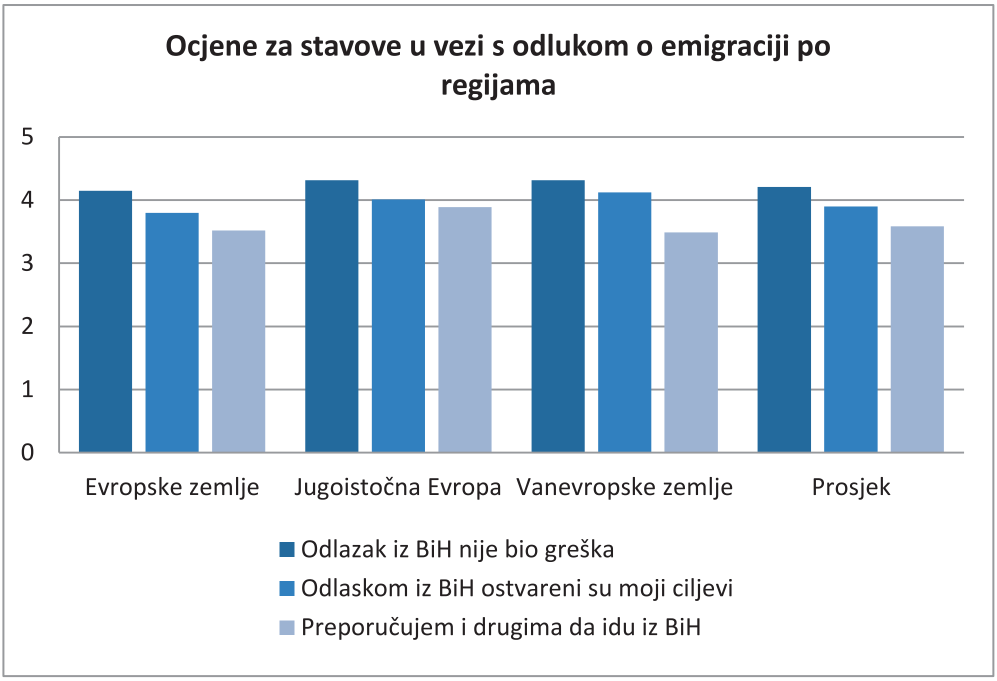
Izvor: Rezultati ankete

Ispitanici se sa visokom sigurnošću izjašnjavaju da je odlazak iz BiH bio ispravna odluka (ocjena 4,209), sa nešto manjom sigurnošću potvrđuju stavove da im je odlazak iz BiH pomogao da ostvare svoje ciljeve (ocjena 3,897) i da preporučuju i drugim ljudima da napuste BiH (ocjena 3,582).

U vremenskoj dimenziji iseljavanja postoji konstantan rast podrške stavu da se i drugima preporuči da napuste BiH. Ma koliko izgledao kao defetistički i oportunistički stav, to ukazuje na svu ozbiljnost pesimizma iseljenika i njihovu percepciju besperspektivnosti situacije u BiH.

Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjenama – srednjim vrijednostima za sve stavove. Razlike u srednjim vrijednostima za ove stavove nisu posljedica slučajnosti. Ocjene za stavove o emigraciji prema regijama iseljavanja ispitanika prikazane su na slici 31.

Slika 31. Ocjene za stavove u vezi s emigracijom iz BiH po periodima iseljavanja (skala od 1 – ne slažem se do 5 – slažem se)

Izvor: Rezultati ankete

Kada se promatraju regije boravka dijaspore, najveći intenzitet potvrde stavova o ispravnosti odluke o napuštanju zemlje i o ostvarenju svojih ciljeva bilježe vanevropske regije, a u pogledu preporuka i drugima da napuste BiH najveći intenzitet potvrde pokazuju ispitanici sa boravkom u susjednim zemljama.

Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjenama – srednjim vrijednostima za stavove o ostvarivanju ciljeva i preporukama drugim ljudima da napuste BiH. Razlike u srednjim vrijednostima za ove stavove nisu posljedica slučajnosti.

Dijaspora preferira trajni ostanak u zemljama imigracije

Ispitanici preferiraju trajni ostanak u zemlji u kojoj žive. Namjera povratka u BiH prije penzioniranja je izuzetno niska, dok je namjera povratka nakon penzioniranja uglavnom neutralna. Ukoliko bi se vratili u BiH, ispitanici se uglavnom namjeravaju vratiti u mjesto odakle su se iselili. Povratkom u BiH kvalitet života bio bi relativno niži (vidjeti tabelu 22).

Postoji statistički značajna razlika (ANOVA, $p < 0,05$) u ocjenama – namjera povratka prije penzioniranja, namjera povratka u mjesto porijekla (ukoliko je period od iseljavanja kraći, veća je namjera povratka u mjesto porijekla) i ocjena nivoa kvaliteta života u slučaju povratka u BiH (ukoliko je period od iseljavanja kraći, ocjena kvaliteta bila bi niža). Razlike u srednjim vrijednostima za ove stavove nisu posljedica slučajnosti.

Tabela 22. Stavovi u vezi s ostankom i povratkom po periodima iseljavanja

Stavovi	1990–96.	1997–05.	2006–15.	2016–19.	Prosjek ocjena
Želim trajno ostati u ovoj zemlji	3,466	3,203	3,567	3,383	3,422
Namjeravam se vratiti u BiH prije penzioniranja	2,156	2,703	2,308	2,622	2,411
Namjeravam se vratiti u BiH nakon penzioniranja	2,771	2,932	2,733	2,995	2,861
U slučaju povratka, namjeravam se vratiti u mjesto iz koga sam otišao/otišla	3,102	3,459	3,524	3,754	3,444
Ako bih se vratio/vratila u BiH, kvalitet mog života bio bi niži	3,473	3,365	3,808	3,862	3,651

Izvor: Rezultati ankete

Nema značajnijih razlika u pogledu stavova ispitanika iz različitih regija boravka dijaspore.

Pasivni razlozi dominiraju u proaktivnim razlozima povratka u BiH

Na odluku o povratku u BiH utjecali bi razlozi navedeni u narednoj tabeli.

Dominantni su faktori koji se odnose na porodične razloge, nostalgiju i niže troškove života u BiH. Interesantno je primijetiti i razloge koji se tiču penzioniranja. Nije zanemarljiva ni želja za pomoć BiH, što je faktor koji treba koristiti u komunikaciji sa dijasporom i intenziviranju dvosmjernih odnosa na relaciji BiH – dijaspora.

U osnovi, dominiraju razlozi pasivnog pozicioniranja u BiH kao zemlji boravka, nakon radnog vijeka i ostvarenja svojih ciljeva u emigraciji.

Tabela 23. Mogući razlozi za povratak, dijaspora

Faktori	%	Faktori	%
Porodični razlozi	42,2	Mogućnosti da pokrenem posao u BiH	17,0
Nostalgija za BiH	39,4	Mogućnosti za zaposlenje u BiH	16,4
Niži troškovi života u BiH	28,4	Raznovrsnost sadržaja u BiH (kultura, sport, obrazovanje, nauka)	16,0
Ostvario/la sam penziju u zemlji boravka	24,7	Stečeno državljanstvo druge zemlje	15,0
Želja da pomognem BiH	24,3	Prilike za lični i profesionalni razvoj u BiH	14,0
Uspio/uspjela sam steći ušteđevinu/kapital	19,7	Mogućnost utjecaja na odluke vlasti u BiH	13,8
Ostvario/ostvarila sam svoje ciljeve	19,3	Neuklapanje u društvo zemlje boravka	7,7
Mogućnosti da dobijem adekvatnu zaštitu u BiH (zdravstvo, socijalna i pravna zaštita)	19,3	Mogućnosti nastavka obrazovanja u BiH	4,9

Izvor: Rezultati ankete

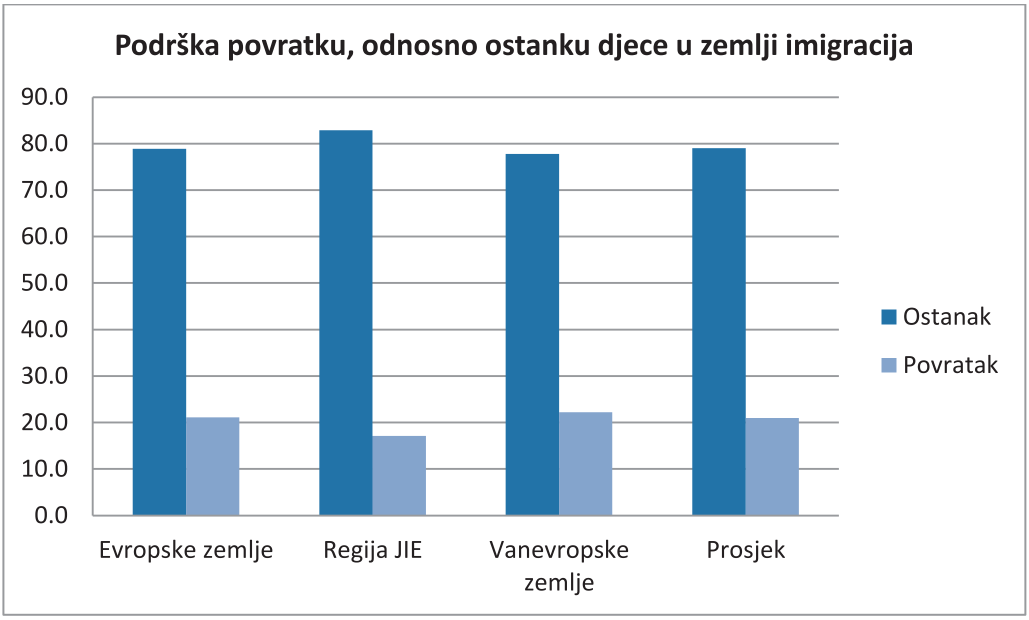
Proaktivni razlozi povrataka nisko su pozicionirani, ali nisu zanemarljivi. Tu se ističu razlozi otvaranja vlastitog posla u BiH i zapošljavanja u BiH, raznovrsnost sadržaja života u BiH, prilike za osobni i profesionalni razvoj,

za politički angažman (utjecaj na odluke vlasti), mogućnost nastavka školovanja u BiH.

Snažan negativan stav o povratku djece emigranata u BiH

Ispitanici imaju izrazito negativan stav prema povratku djece u domovinu (podaci na slici 32).

Slika 32. Podrška povratku ili ostanku djece u zemljama imigracija prema regijama (u %)

Izvor: Rezultati ankete

Većina ispitanika (79% anketiranih) ne bi željela da se njihova djeca vrate u BiH, a samo 21% njih bi to željelo. Nema ni velikih razlika u validnosti odgovora po regijama boravka: evropske zemlje sa 78,9%, zemlje regije 82,9% i vanevropske zemlje 77,8% negativnih stavova.

2.2.8. Unapređenje odnosa sa dijasporom

Ispitanici su kroz anketni upitnik mogli dati određene preporuke u smislu unapređenja odnosa države BiH sa dijasporom i uspostavljanja uvjeta za povratak.

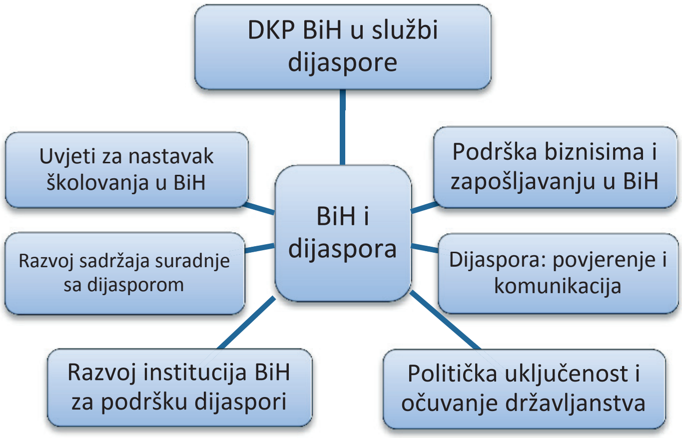
Dijasporu treba tretirati kao razvojni resurs Bosne i Hercegovine

Na osnovu 56 prijedloga napravljen je rezime prijedloga anketiranih iz odgovora na postavljeno pitanje „Šta država BiH može uraditi da unaprijedi odnose sa dijasporom?“

Na narednoj slici prikazani su blokovi mjera za unapređenje odnosa sa dijasporom. Intenzitet mjera iz pojedinog bloka veći je što je tamnija boja (intenzitet izražava broj prijedloga iz ankete):

- DKP BiH mora ojačati svoju ulogu u odnosu sa dijasporom (kompetentno osoblje, političke, kulturne, sportske i druge manifestacije, kvalitet usluga, DPK kao focal points za umrežavanje dijaspore, posebno talenata i poslovnih ljudi)
- Podrška biznisima i zapošljavanju (informacije o programima, mjerama podrške, poticajima, baza podataka poslovnih ljudi i stručnjaka i kvalificiranih radnika, prijenos znanja i vještina dijaspore u BiH)
- Povjerenje i komuniciranje (tretman dijaspore kao važnog dijela BiH za njen razvoj, komuniciranje sa dijasporom, ne obraćati se samo kada se traži pomoć, nego je tretirati kao partnera, doprinos poboljšanju statusa emigranata iz BiH u zemljama boravka)
- Politička uključenost (omogućiti masovnije sudjelovanje dijaspore u izbornom procesu, bolja informiranost o reformama u BiH, nastojanje da se očuva državljanstvo BiH stjecanjem državljanstva države u kojoj boravi dijaspora)
- Razvoj institucija za podršku dijaspori (Ministarstvo za BH dijasporu, centri za pružanje usluga dijaspori, umrežavanje dijaspore)
- Razvoj sadržaja suradnje BiH sa dijasporom (konferencije, festivali dijaspore, kultura, sport, nauka, obrazovanje, humanitarni i volonterski rad)
- Uvjeti za nastavak školovanja u BiH (uključivanje univerziteta BiH u programe EU za prijem studenata iz dijaspore)

Slika 33. Blokovi prijedloga mjera za unapređenje suradnje BiH sa dijasporom

Izvor: Sinteza autora na osnovu rezultata ankete

Za osiguranje povrataka i investiranje treba otkloniti razloge emigracije

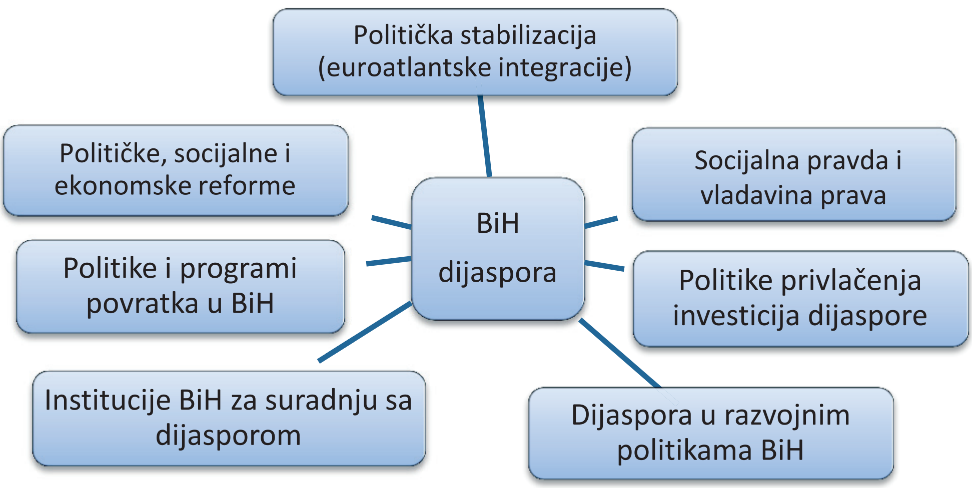
Na osnovu 101 prijedloga, među kojima je 21 vezan za eliminaciju korupcije i nepotizma, napravljen je rezime prijedloga anketiranih iz odgovora na postavljeno pitanje „Šta država BiH može uraditi da unaprijedi odnose sa dijasporom?“

Na slici 34 prikazani su blokovi mjera za unapređenje odnosa sa dijasporom. Intenzitet mjera iz pojedinog bloka veći je što je tamnija boja (intenzitet izražava broj prijedloga iz ankete):

- Politička stabilizacija zemlje: unapređenje euroatlantskih integracija, eliminacija nacionalističkih tenzija u društvu, primjena odluka Evropskog suda i bosanskohercegovačkih sudova o ljudskim pravima, otklanjanje segregacija po nacionalnoj, političkoj i drugoj osnovi
- Socijalna pravda i vladavina prava: reforma sudstva i postizanje pravne sigurnosti kroz vladavinu prava, iskorjenjivanje korupcije, nepotizma i privilegija, veća radnička prava i veće plaće, povećano oporezivanje bogatih, jednak pristup resursima i mogućnostima zapošljavanja u javnom sektoru i prilikama za privatni biznis

- Reforme za ubrzanje ekonomskog i socijalnog razvoja u BiH: demografska obnova, ubrzanje ekonomskog rasta, zapošljavanje, unapređenje produktivnosti, rast plaća i poboljšanje socijalnog sektora (zdravstvo, obrazovanje, socijalna, posebno dječija zaštita, penzijski sistem, komunalne usluge, sigurnost i okoliš) kroz opsežne ekonomske i socijalne reforme, stvaranje privlačne poslovne okoline (jednostavno regulatorno okruženje, razvoj poduzetničke infrastrukture, podrška start-up projektima, održivo oporezivanje), inovacije i „zelena ekonomija" te jačanje humanog kapitala
- Politike i programi povrataka u zemlju na svim nivoima vlasti, od državnog do lokalnog, za razvijanje veza i partnerstva institucija države i poslovnog sektora sa dijasporom i zemljama imigracije i EU u postizanju trajnih ili kružnih emigracija, stvaranju uvjeta za povratak talenata (naučnika, poduzetnika i diplomiranih studenata iz BiH i čitavog svijeta), lakše i uz niže troškove ostvarivanje doznaka dijaspore i prijenos znanja i vještina dijaspore u BiH

Slika 34. Blokovi prijedloga mjera za unapređenje mjera povratka iz dijaspore

Izvor: Sinteza autora na osnovu rezultata ankete

- Politike i programi privlačenja investicija iz dijaspore u suradnji domaćih vlasti i lokalnih zajednica, privrede, međunarodnim razvojnim agencijama, zemljama imigracije i EU institucijama sa dijasporom BiH za investiranje u BiH na bazi prijenosa etabliranih biznisa i novih investicija, razvijanje vanjske trgovine sa kompanijama iz BiH i razvoj turizma u kome se promoviraju potencijali BiH (programi, osiguranje potrebnih dozvola za biznis i investicije, dokvalificiranje i osposobljavanje ljudi znanjem dijaspore, podrška u finansiranju (primjer „Diasporainvest“)
- Izgradnja instituciju za suradnju sa dijasporom i njihovo umrežavanja sa poslovnom zajednicom u BiH i dijasporom u razvijanju privrednih, obrazovnih, kulturnih i političkih veza koje trebaju omogućiti veće uključivanje dijaspore u ekonomski i kulturni razvoj i aktivno sudjelovanje dijaspore u izborima u BiH
- Uključivanje dijaspore u razvojne i ekonomske politike na svim nivoima vlasti u BiH kao razvojni resurs ljudskog kapitala, potencijal za podržavanje ekonomskog rasta kroz gotovinske doznake i kao izvor novih znanja i vještina i investicija u BiH

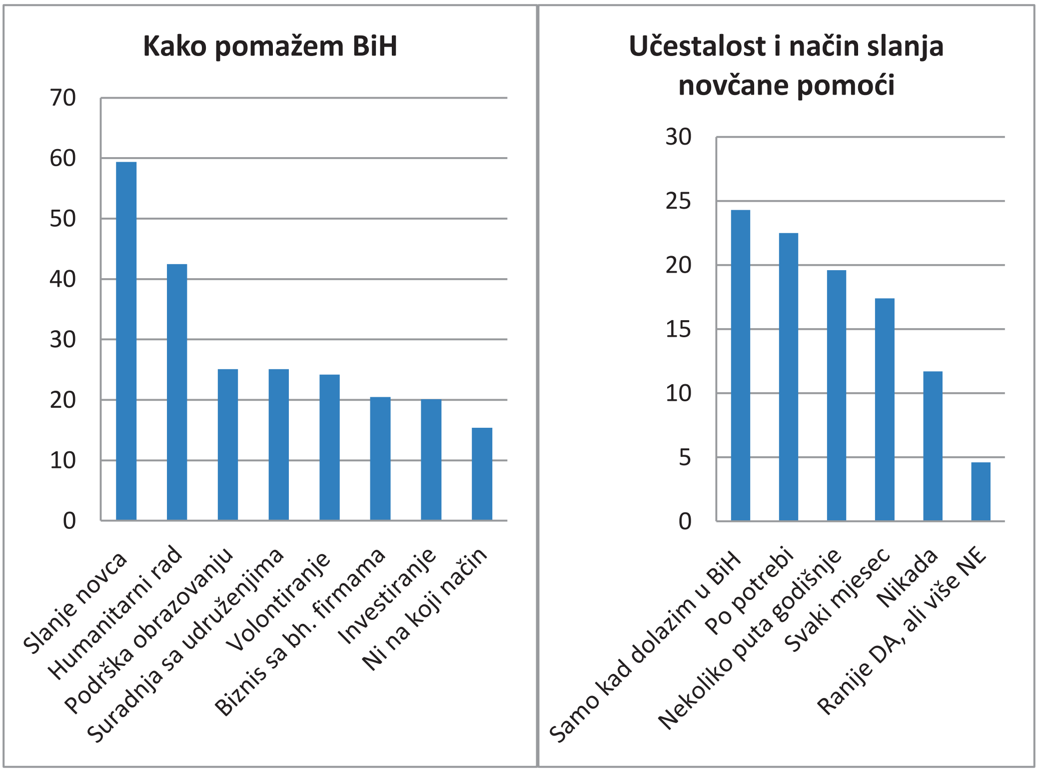
Mnogi ispitanici smatraju da je već kasno da se bilo šta poduzme:

- Kasno je;
- Mislim da se ne može više ništa učiniti, kasno je;
- Nema potrebe, dobro nam je van BiH;
- Nema potrebe trošiti vrijeme i energiju na povratak dijaspore u BiH, ti ljudi su već donijeli svoje odluke, nego se fokusirati na zadržavanje onih koji još uvijek nisu napustili BiH;
- Ništa, ne vidim ko bi bio glup da napusti bolje za gore;
- Država ništa nije uradila ni dok smo živjeli u njoj, tako da nema potrebe vise ista raditi kad smo se iselili, sami ćemo sve uraditi.

Najčešće slanje novca kao oblik pomoći, a novac se donosi lično

Dominantan način pomoći ispitanika je slanje novca porodici i prijateljima (ostvaruje 59,4% ispitanika) i humanitarni rad (ostvaruje 42,5% ispitanika) a slijede odnosi sa obrazovnim ustanovama i udruženjima (25,1% ispitanika), volontiranje i društveno korisne aktivnosti (24,2% ispitanika), odnosi sa firmama iz BiH (20,5% ispitanika) i investiranje (20,1% ispitanika). Ne želi doprinositi razvoju BiH 15,4% ispitanika (vidjeti sliku 35).

Slika 35. Način doprinosa Bosni i Hercegovini i učestalost i način slanja novca u BiH (u %)

Izvor: Rezultati ankete

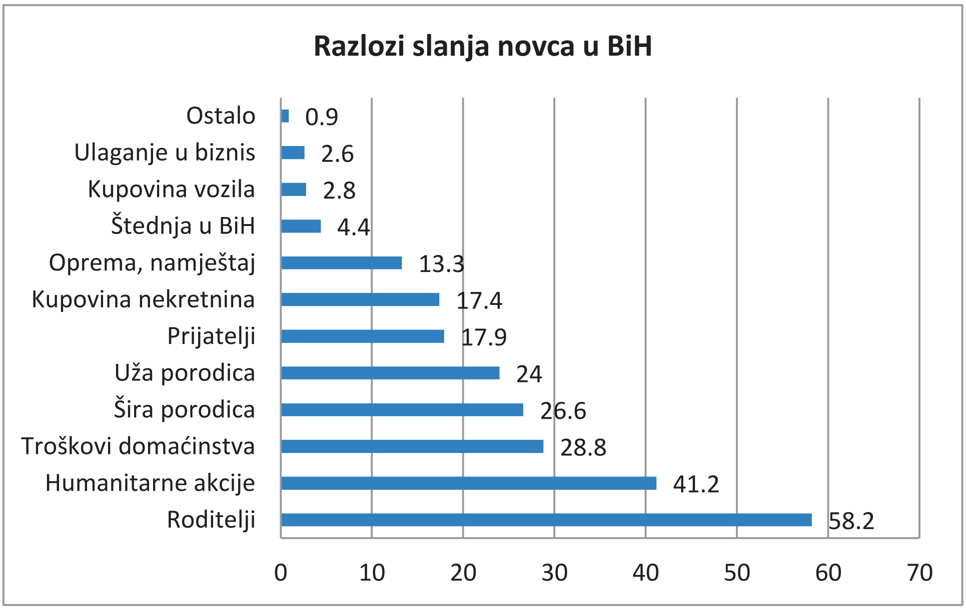
Slabljenje emotivnih veza, koje može nastupiti kod druge (i narednih) generacija dijaspore, sigurno će utjecati na smanjenje transfera novca ka BiH. Zanemarljivo nisko je slanje novca u smislu investicija ili štednje u BiH.

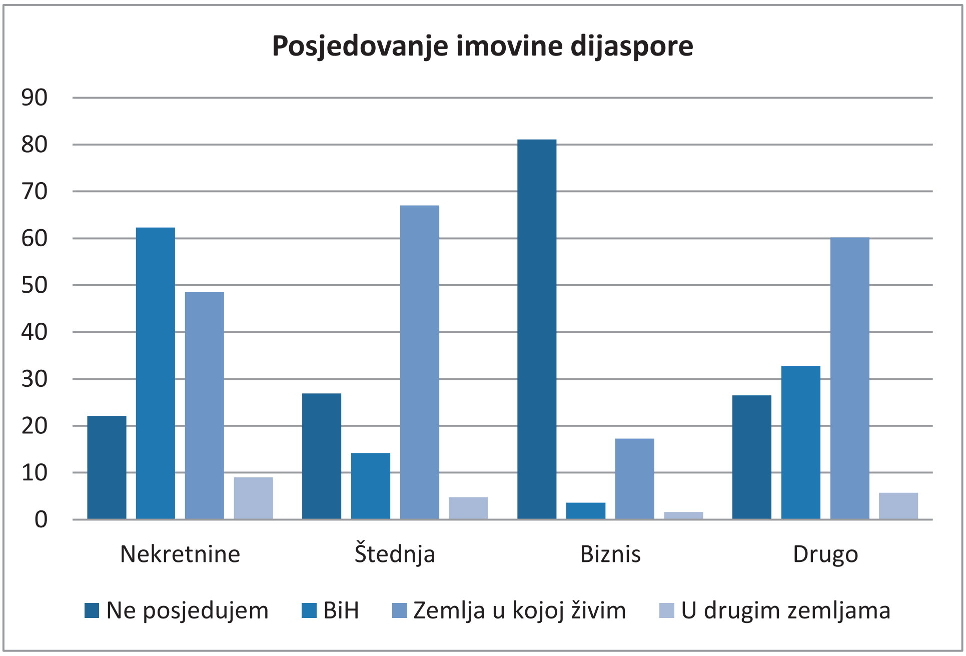
Najčešće se novac šalje roditeljima, a dijaspora ima najviše imovine u zemlji imigracije

U skladu s ranije predočenim nalazima, slanje novca roditeljima (58,2% ispitanika), za humanitarne akcije (41,2% ispitanika), podmirivanje troškova i potreba domaćinstava (28,8% ispitanika), široj (26,6% ispitanika) i užoj porodici (24,0%), najčešći su razlozi slanja novca dijaspore (vidjeti sliku 36).

Ukupna imovina dijaspore odnosi se na nekretnine, štednju, ulaganja u biznis i ostalu imovinu. Ne posjeduje nekretnine 22,1% ispitanika, a 62,3% njih ima nekretnine u BiH, 48,5% u zemlji imigracije, a 9,0% u drugim zemljama. Štednju nema 26,9% ispitanika, najveći broj ispitanika drži je u zemlji boravka (67,0%), samo 14,2% u BiH, a 4,8% ispitanika drži štednju u drugim zemljama. Nema nikakvih ulaganja u biznis 81,1% ispitanika, samo 3,6% ispitanika ima takva ulaganja u BiH, a visokih 17,3% ispitanika u zemljama u kojima žive, dok ih u drugim zemljama ima 1,6% ispitanika. I kod druge imovine najveći broj ispitanika ima je u zemlji u kojoj živi.

Slika 36. Razlozi slanja novca i posjedovanje imovine dijaspore (u %)

Izvor: Rezultati ankete

Putem naslijeđa ostvareno je 69,2%, a putem kupovine 30,8% imovine dijaspore.

Ovi podaci potvrđuju visok nivo integriranosti naše dijaspore u zemljama u kojima žive. S druge strane, oni ukazuju na visok potencijal za transfer biznisa i prijenos vještina i znanja iz dijaspore u BiH, za čije iskorištavanje treba temeljito unaprijediti poslovnu okolinu u BiH.

Dijaspora ima veoma negativnu percepciju BiH kao investicijske destinacije

Očito je da se BiH ne smatra adekvatnom destinacijom za štednju i ulaganja. Zabrinjavajuće su niske ocjene koje se tiču spremnosti za ulaganja u BiH, ali i investicione klime u BiH.

Prosjek ocjena tendira donjim ocjenama na skali od 1 (apsolutno neslaganje) do 5 (apsolutno slaganje), a mod kod većine je 1 (tabela 24).

Tabela 24. Namjera dijaspore za investiranje (skala ocjena od 1 – ne slažem se, do 5 – slažem se)

Stavovi	Prosječna vrijednost	Medijan	Mod	Standardna devijacija
Namjeravam investirati novac i pokrenuti biznis u BiH.	2,327	2,000	1,0	1,2032
Smatram da je okruženje za ulaganje novca u biznis u BiH povoljno.	1,984	2,000	1,0	,9785
Smatram da je okruženje za ulaganje novca u biznis u BiH sigurno.	1,873	2,000	1,0	,9640
Imam dovoljno informacija o načinima i mogućnostima ulaganja u biznis u BiH.	2,548	3,000	3,0	1,0708

Izvor: Rezultati ankete

Najniže ocjene su date za stav da je okruženje za ulaganje novca u biznis sigurno (ocjena 1,873) i da je povoljno (1,984).

Jednako nepovoljna, sa nešto boljom ocjenom, jeste percepcija ispitanika da dijaspora ima dovoljno informacija o načinu i mogućnostima investiranja u BiH (ocjena 2,548) i percepcija o stavu: „Namjeravam investirati novac i pokrenuti biznis u BiH“ (ocjena 2,327).

Skromna iskustva dijaspore i spremnost ulaganja van mjesta boravka u Bosnu i Hercegovinu.

Svega 11% ispitanika ima iskustva sa investiranjem u Bosnu i Hercegovinu. Visok broj od 74% ispitanika bi, u slučaju ulaganja, bio spreman ulagati i u druga mjesta u BiH, a ne samo mjesta iz kojih potječu.

2.2.9. Faktorska analiza za segment dijaspore[17]

Svrha korištenja faktorske analize ogleda se u redukciji ukupnog broja tvrdnji na manji broj značajnih tvrdnji, a na osnovu visoke međusobne povezanosti – korelacije pojedinih tvrdnji. Na taj način je 40 tvrdnji svedeno na 10 faktora sa 24 tvrdnje, a nazivi faktora dodijeljeni su na osnovu visokog koeficijenta korelacije između pojedinih tvrdnji.

Nazivi faktora daju se tako da povezuju sve karakteristike koje se nalaze u datoj grupi. Pritom se koristi faktorsko opterećenje (factor loading) koje ukazuje na relativnu važnost svake karakteristike u definiranju faktora. To je ustvari koeficijent korelacije između svake karakteristike (varijable/tvrdnje) i samog faktora. Što je veća korelacija, to karakteristika bolje opisuje faktor.

Ova korelacija može biti pozitivna ili negativna. Ako je korelacija pozitivna, onda pokazuje u kojoj mjeri određena varijabla doprinosi tom faktoru, a ako je negativna, pokazuje koliko varijabla ne učestvuje u datom faktoru.

Navedeni faktori na najbolji način ukazuju na ključna područja budućeg djelovanja u cilju unapređenju odnosa sa dijasporom. Identificirani faktori sa pozitivnim i negativnim utjecajem su sljedeći:

- Faktor „Kvalitet života u inostranstvu“ objašnjava 11,65% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Povećao/povećala sam lično blagostanje u odnosu na svoj život u BiH
  - Kvalitet mog života je bolji u odnosu na BiH

[17] Faktorska analiza – Principal Component Analysis provedena je u cilju redukcije tvrdnji i identifikacije značajnih faktora. Kaiser-Meyer-Olkin mjera adekvatnosti uzorkovanja pokazuje da li je veličina uzorka dovoljna da se provede faktorska analiza na odabranom setu varijabli i ima visoku vrijednost (0,881), što je znatno više od prihvatljive granice od 0.500. Bartlettov test sferičnosti kao još jedna mjera prikladnosti uzorka za faktorsku analizu ima zadovoljavajuću razinu značajnosti (0.000 < 0.005). Korišten je Rotated Component Matrix i model koji je dobiven objašnjava visokih 61% varijanse. Nakon provedene ekstrakcije i Varimax rotacije u 12 iteracija sa Kaiser normalizacijom dobiveno je 10 značajnih faktora.

    - Povećao/povećala sam svoj nivo obrazovanja u odnosu na onaj koji sam imao/imala u BiH
    - Proširio/proširila sam svoje vidike u odnosu na život u BiH
    - Nisam pogriješio/pogriješila što sam otišao/otišla iz BiH

- Faktor „Identitet i emocije prema BiH" objašnjava 10,08% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
    - Očuvao/očuvala sam kulturni identitet osobe koja potječe iz BiH
    - Osjetim nostalgiju za BiH
    - Emocionalno sam povezan/povezana sa BiH
    - Širim pozitivnu priču o BiH u zemlji u kojoj živim

- Faktor „Investicije" objašnjava 6,69% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
    - Smatram da je okruženje za ulaganje novca u biznis u BiH povoljno
    - Smatram da je okruženje za ulaganje novca u biznis u BiH sigurno

- Faktor „Integracija" objašnjava 6,61% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
    - Smatram se osobom koja je integrirana u društvo zemlje u kojoj živim
    - Država u kojoj živim pomaže integraciju doseljenih osoba u društvo
    - Sretan/sretna sam u zemlji u kojoj živim

- Faktor „Povratak" objašnjava 5,34% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
    - Namjeravam se vratiti u BiH nakon penzioniranja
    - U slučaju povratka, namjeravam se vratiti u mjesto iz kojeg sam otišao/otišla

- Faktor „Informiranje o BiH“ objašnjava 4,50% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Redovno pratim medije iz BiH
  - Smatram da sam dobro informiran/informirana o dešavanjima u BiH

- Faktor „Promjena“ objašnjava 4,31% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Promijenio/la sam zanimanje u odnosu na ono koje sam imao/la u BiH
  - Promijenio/la sam oblast interesa u odnosu na ono koje sam imao/la u BiH

- Faktor „Suradnja države BiH sa dijasporom“ objašnjava 4,02% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Suradnja države BiH sa dijasporom je dobra
  - Država BiH se brine za svoju dijasporu

- Faktor „Programi suradnje sa dijasporom“ objašnjava 3,99% varijanse i obuhvata sljedeću tvrdnju:
  - Upoznat/upoznata sam sa programima koje BiH pokreće u cilju unapređenja odnosa sa dijasporom

- „Veze sa BiH“ objašnjava 3,59% varijanse i obuhvata sljedeću tvrdnju:
  - Redovno održavam veze sa svojom porodicom i prijateljima u BiH

Faktorskom analizom u najvećoj mjeri potvrđeni su ključni nalazi kvantitativne analize predstavljene u prethodnom tekstu. Identificirani faktori pokazuju i pravce djelovanja u cilju unapređenja odnosa sa dijasporom i korištenja potencijala dijaspore u kontekstu razvoja BiH.

Očito je da su pripadnici prve generacije dijaspore iz BiH integrirani u društvo u kome žive, ali su sačuvali svoj kulturni identitet, da su unaprijedili kvalitet svog života u odnosu na BiH, te da se razvijaju u

profesionalnom i obrazovnom smislu, da imaju emotivne veze i kontakte sa BiH. S druge strane, odnosi dijaspore sa BiH, pitanja povratka i investicione klime, te programi suradnje sa dijasporom područja su koja zahtijevaju drugačiji pristup.

2.3 Prikaz nalaza – ispitanici koji žele napustiti BiH

Ispitanici sa emigrantskim aspiracijama, odnosno ispitanici koji imaju namjeru emigrirati iz BiH, uglavnom imaju istu percepciju političke, ekonomske i socijalne stvarnosti u BiH kao dijaspora.

2.3.1. Razlozi odlaska

Uvjeti rada, plaće, korupcija i nepotizam, slabe javne usluge – razlozi odlaska

Ako se analiziraju svi odgovori ispitanika iz uzorka, vidi se da najveće pojedinačno učešće u odgovorima imaju uvjeti rada u BiH (87,3%), korupcija i nepotizam (77,4%), nekvalitetne javne usluge (73,9%) i želja za boljom budućnosti za porodicu i djecu (73,3%). Crveno su označeni push faktori, a plavo pull faktori migracija. Očito je da su u odgovorima ispitanika dominantni push faktori migracija (vidjeti tabelu 25). Ispitanici su mogli označiti više odgovora, stoga je zbir učešća odgovora veći od 100%.

Tabela 25. Razlozi namjeravanog odlaska iz BiH

Razlozi napuštanja BiH	%	Razlozi napuštanja BiH	%
Uvjeti rada u BiH (prava radnika, plaće)	87,3	Više dajem državi BiH nego što dobivam	44,2
Korupcija i nepotizam	77,4	Strah od nemira i rata	41,3
Nekvalitetne javne usluge	73,9	Nemogućnost planiranja i zasnivanja porodice u BiH	38,8
Bolja budućnosti za porodicu i djecu	73,3	Želim steći nova iskustva	31,9
Bolji kvalitet života u inostranstvu	65,8	Diskriminacija zbog političkih uvjerenja	29,0
Želim ostvariti uspjeh i napredak	63,9	Školovanje	26,5

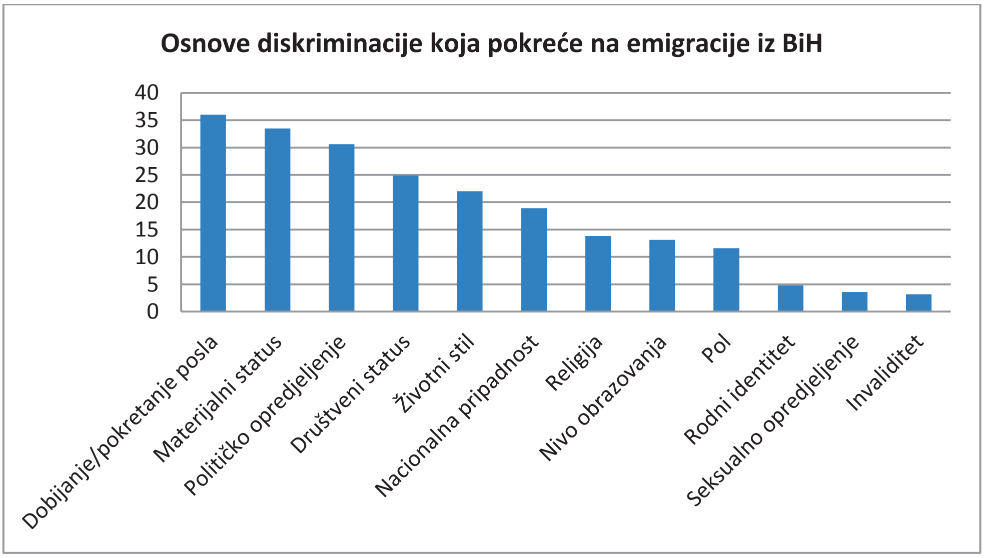
Razlozi napuštanja BiH	%	Razlozi napuštanja BiH	%
Politička neizvjesnost u BiH	62,9	Nisam mogao/mogla dobiti posao u struci u BiH	26,3
Odsustvo perspektive u BiH	61,4	Nisam uopće mogao/la dobiti posao u BiH	18,3
Strah od neizvjesnosti u BiH	57,0	Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti	14,9
Osjećaj lične nesigurnosti	53,9	Diskriminacija po osnovu religijske pripadnosti	12,8
Osjećaj pravne nesigurnosti	53,2	Stupanje u brak/zajednicu	5,2
Osjećam da me ne cijene u BiH	52,8	Spajanje porodice	4,6
Želja da ostvarim sebe i svoje ciljeve	51,6	Dobio/dobila sam posao u inostranstvu	4,2
Egzistencijalni razlozi	50,8	Već imam državljanstvo druge zemlje	4,1
Kvalitet obrazovnog sistema	46,4		

Izvor: Rezultati ankete

Diskriminacija se primarno temelji na socijalnim oblicima

Veliki broj ispitanika, njih 74%, koji namjeravaju emigrirati osjećaju neki oblik diskriminacije (vidjeti sliku 37). Najprisutnija je diskriminacija po osnovu mogućnosti dobivanja ili pokretanja posla (36,0 % ispitanika), materijalnog statusa (33,5% ispitanika) i političkog uvjerenja (30,6% ispitanika).

Slika 37. Osnove diskriminacije koja pokreće ispitanike na emigracije iz BiH (u % odgovora)

Izvor: Rezultati ankete

Slijedi diskriminacija na osnovu društvenog statusa (24,9% ispitanika), životnog stila (22,0% ispitanika), nacionalne pripadnosti (18,9%), religije (13,8% ispitanika), nivoa obrazovanja (13,1% ispitanika), pola (11,6% ispitanika), rodnog identiteta (4,8% ispitanika), seksualnog opredjeljenja (3,6 % ispitanika) i invaliditeta (3,2 % ispitanika) Oko 25,4% ispitanika nije osjećalo neki oblik diskriminacije.

Namjere iseljavanja temelje se na uvjerenju da nema mogućnosti napretka u BiH

Ispitanici iz BiH nemaju povjerenje u vlasti u BiH niti smatraju da se država BiH brine za svoje građane, što pokazuju niske prosječne vrijednosti, ali i ocjena 1 (apsolutno neslaganje) za te stavove.

Iako ispitanici glasaju na izborima, smatraju da je situaciju u BiH nemoguće promijeniti (vidjeti tabelu 26).

Kvalitet života i nivo sreće također su jako niski, iako postoje emocionalna veza i ljubav prema BiH. Ispitanici uglavnom ne rade posao koji ih ispunjava.

Stoga, ne iznenađuje što smatraju da će odlaskom iz BiH obogatiti sebe kao osobu, unaprijediti kvalitet svog života i ostvariti ciljeve koje su već definirali, te da odlazak iz BiH nije pogreška. Ispitanici su već putovali van BiH i stoga se može reći da su upoznati sa životom van ove države.

Pored toga, uglavnom su već počeli prikupljati informacije o načinima i mogućnostima odlaska i održavaju veze sa svojom porodicom i prijateljima van BiH.

Odlazak iz BiH ne znači i povratak. Ispitanici nisu sigurni da će se vratiti prije ili nakon penzioniranja.

Tabela 26. Stavovi onih koji namjeravaju iseliti iz BiH prema odlasku i povratku

Stavovi	Prosječna vrijednost	Stavovi	Prosječna vrijednost
Ako odem, kvalitet mog života bit će bolji	4,461	Stanje u BiH je nemoguće promijeniti	3,697
Već sam putovao/putovala van BiH	4,420	Volim BiH	3,541
Tražim informacije kako iseliti iz BiH	4,417	Emocionalno sam povezan/a sa BiH	3,394
Odlazak iz BiH će mi pomoći da ostvarim svoje ciljeve	4,404	Ako odem iz BiH, namjeravam se vratiti u mjesto iz koga sam otišao/la	2,674
Neću pogriješiti ako odem iz BiH	4,267	Ako odem, namjeravam se vratiti u BiH nakon penzioniranja	2,628
Odlaskom ću obogatiti sebe kao osobu	4,171	Radim posao koji me ispunjava	2,464
Preporučujem i drugim ljudima da odu	4,156	Ako odem, namjeravam se vratiti u BiH prije penzioniranja	2,153
Imam jasna očekivanja za sebe i porodicu	4,060	Sretan/sretna sam u BiH	2,114
Glasam na izborima u BiH	4,004	Kvalitet mog života u BiH je dobar	2,111
Ako odem iz BiH, spreman/na sam se odreći državljanstva BiH	4,001	Država BiH brine se za svoje građane	1,478
Ako odem iz BiH, spreman/na sam promijeniti zanimanje	3,907	Imam povjerenje u vlasti u BiH	1,172
Redovno održavam veze sa svojom porodicom/prijateljima van BiH	3,789		

Izvor: Rezultati ankete

Oni koji namjeravaju iseliti vode djecu i čitavu porodicu sa sobom

Čak 97,5% ispitanika bi u inostranstvo vodili i djecu, a 91,2% ispitanika ne bi željelo da se njihova djeca vrate u BiH. Razlog za to je što čak 99% ispitanika smatra da je kvalitet života djece bolji u inostranstvu nego u BiH. Ovi podaci su zabrinjavajući i ukazuju na činjenicu da se promijenila priroda migracija koje su postojale do 1990. godine. Očit je pomak ka iseljavanju cijelih porodica, što neumoljivo vodi urušavanju demografske supstance BiH i uništavanju radne i reproduktivne sposobnosti stanovništva, a samim tim i dugoročnog razvoja, ukoliko se hitno ne

poduzmu mjere na unapređenju ambijenta za ostanak i dostojanstven život stanovništva.

Namirenje društvenih troškova školovanja kada se nudi posao, a iseljava

Jedno od pitanja koje se u posljednje vrijeme spominje u javnosti vezano je za tretman stručnjaka koji se nakon školovanja iseljavaju u druge zemlje i pored toga što im se nudi posao pod fer uvjetima i prilika sa specijalizacijom (za doktore medicine) i drugi oblici usavršavanja.

S tim u vezi, postoje mišljenja da se svi oni koji se odsele, a nudi im se posao i fer plaća, i to odbijaju, imaju obavezu pokriti dio ili sve troškove stečenog obrazovanja na javnim obrazovnim ustanovama. Trećina ispitanika nema stav o tom pitanju, a četvrtina smatra da se to pitanje ne treba pokretati (vidjeti sliku 38).

Oko 15,4% se ne slaže, a 12% apsolutno ne slaže da se troškovi namire. Samo 10,1% ispitanika spremni su pokriti troškove školovanja u potpunosti, a 5,5% na nivou 50%.

Slika 38. Podrška stavu o namirenju troškova školovanja u slučaju iseljavanja (% odgovora)

Izvor: Rezultati ankete

Dobar posao, kvalitet života, sigurnost – obilježja poželjne iseljeničke destinacije

Grafikon prikazuje tipične razloge odabira zemlje migracije u formi WordClouda (slika 39). Veličina riječi odnosi se na relativnu važnost i frekvenciju odgovora ispitanika.

Očito je da su ispitanici uglavnom vođeni mogućnostima zaposlenja u zemlji migracije, ali da su važni i standard, stabilnost, napredak, poštivanje zakona, itd. Odnosno, vođeni su onim što predstavlja prepoznate nedostatke u BiH i razloge zbog kojih žele napustiti BiH.

Slika 39. Odabir zemlje imigracije za one koji namjeravaju otići prema značaju razloga

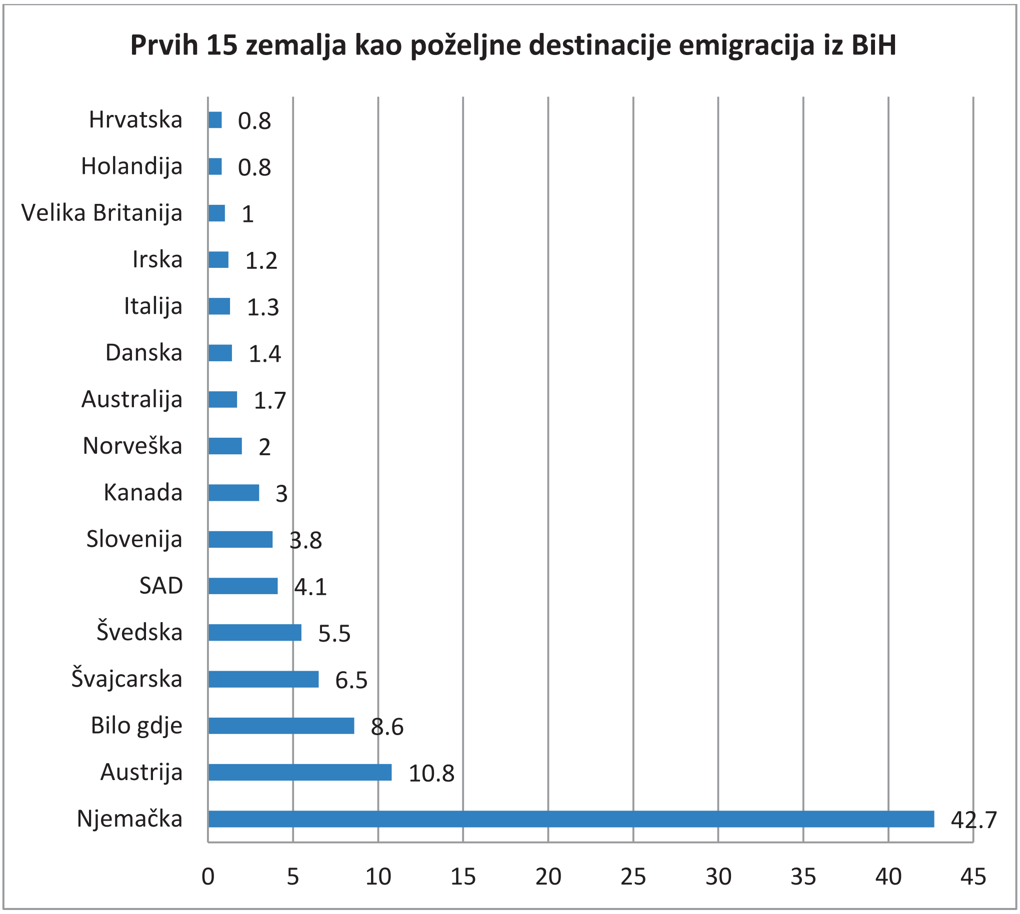

Izvor: Rezultati ankete

Poželjne države za ispitanike s emigrantskim aspiracijama

Većina ispitanika s emigrantskim aspiracijama preferira Njemačku (42,7%) i Austriju (10,8%) kao poželjnu državu emigracija. Ukupna preferencija prvih 15 zemalja data je na slici 40.

Slika 40. Prvih 15 poželjnih zemalja za ispitanike sa emigrantskim aspiracijama (u % odgovora)

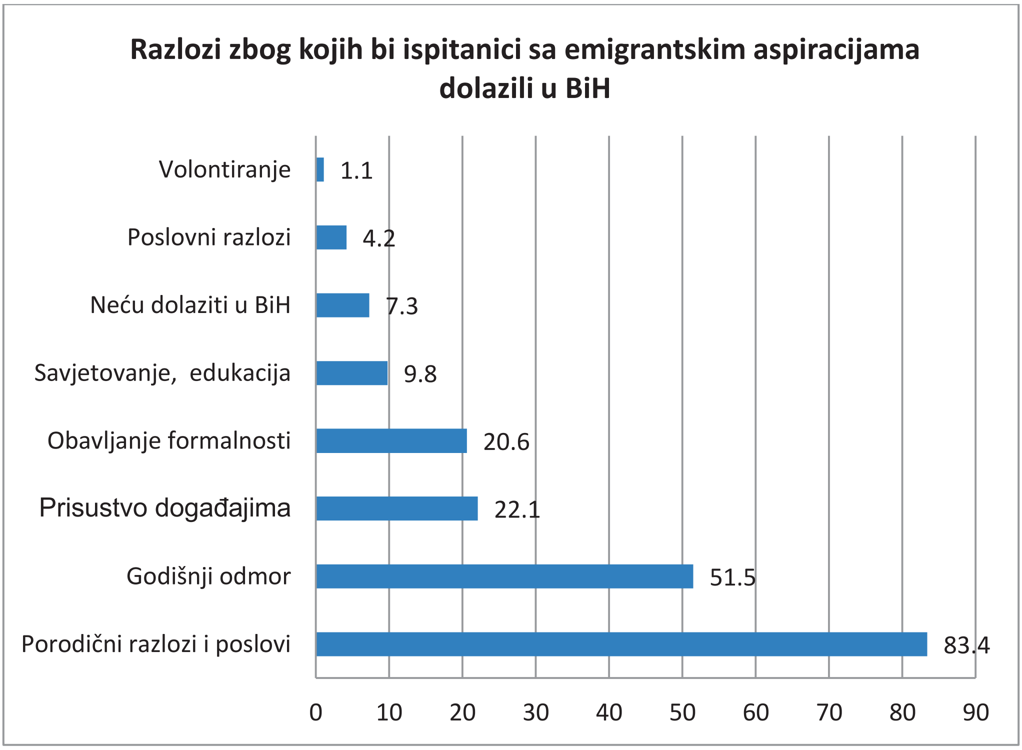
Izvor: Rezultati ankete

2.3.2. Veza sa domovinom onih koji planiraju odlazak

Većina onih koji namjeravaju iseliti dolazila bi u domovinu

Porodični razlozi i poslovi (83,4%) i godišnji odmor (51,5%), prisustvo događajima (22,1%) i obavljanje formalnosti dominantni su razlozi za dolazak u BiH u slučaju odlaska.

Slika 41. Razlozi zašto bi ispitanici sa emigrantskim aspiracijama dolazili u BiH (% odgovora)

Izvor: Rezultati ankete

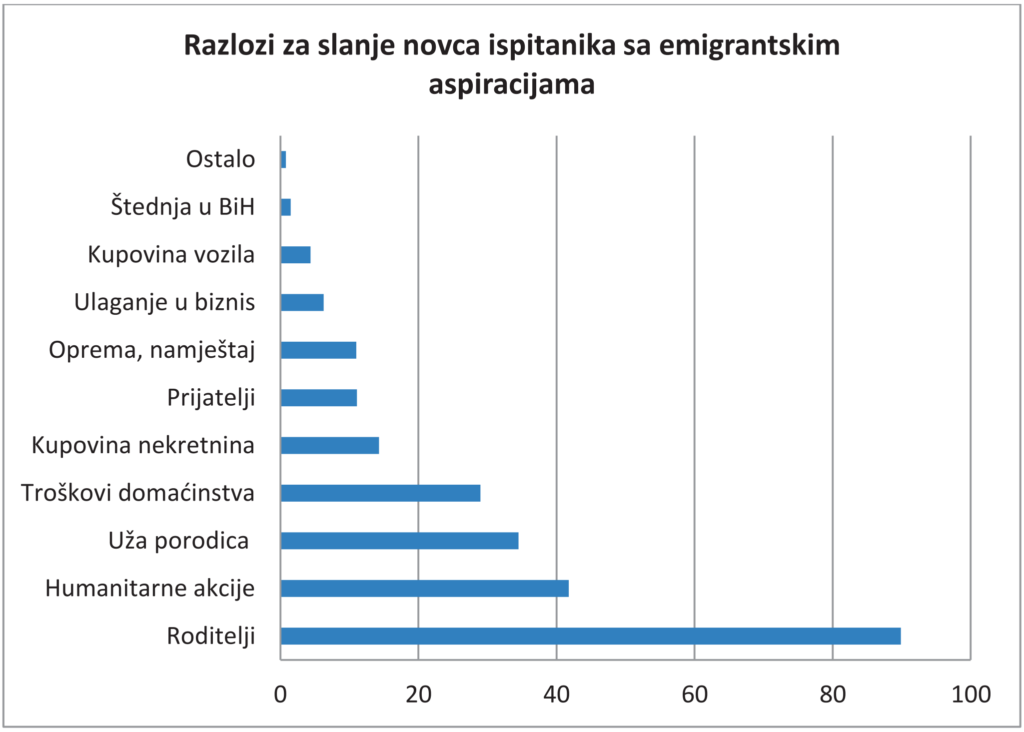
Malo je učešće odgovora vezanih za transfer znanja (9,8%) i poslovne razloge (4,2%), a malo i učešće volontiranja (1,1%). Interesantno je primijetiti da 7,3% ispitanika ne bi željelo dolaziti u BiH.

Slanje novca u domovinu, prvenstveno roditeljima, za humanitarne akcije i užoj porodici

Oko 30,3% ispitanika novac će slati u BiH samo po ukazanoj potrebi, a 21,6% će slati svaki mjesec. Oko 13,7% ispitanika će slati novac nekoliko puta godišnje.

Ispitanici sa emigrantskim aspiracijama najčešće bi slali novac roditeljima (89,9% ispitanika), za humanitarne akcije (41,8% ispitanika) i užoj porodici (34,5% ispitanika) (vidjeti sliku 42).

Slika 42. Razlozi za slanje novca u BiH ispitanika sa emigrantskim aspiracijama (% odgovora)

Izvor: Rezultati ankete

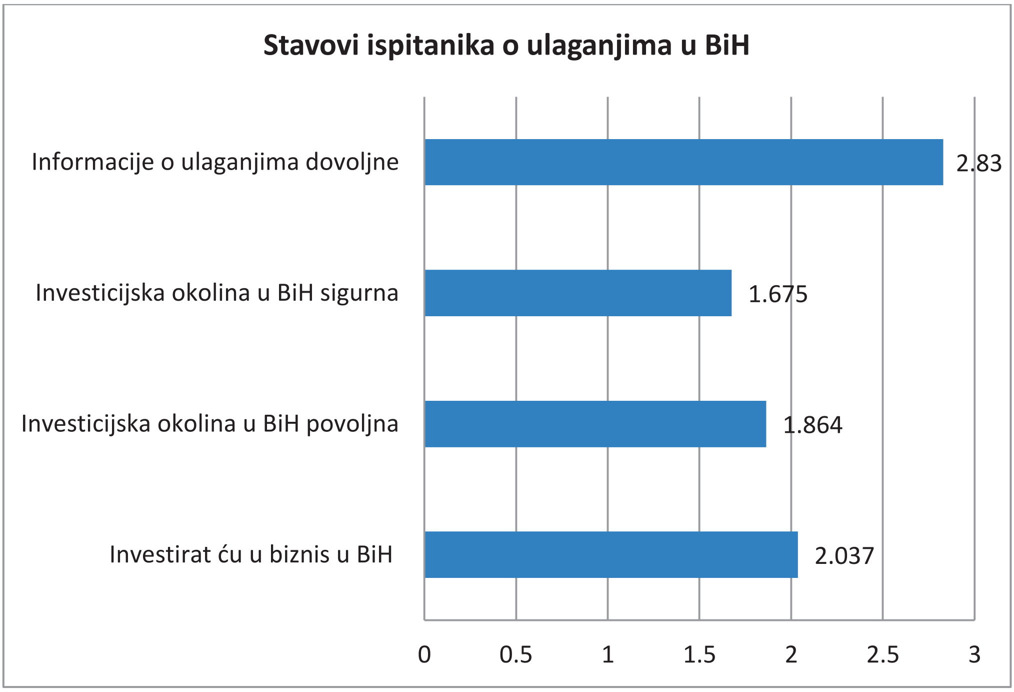
Relativno situirane osobe nastoje emigrirati iz BiH, sklonost investiranju u BiH je niska

Skoro dvije trećine ispitanika koji žele napustiti BiH posjeduje nekretnine u BiH (65,9% ispitanika). Interesantno je da i 10,5% ispitanika koji imaju vlastiti biznis žele napustiti BiH. Neke druge oblike imovine ima 45,5%, a štednju 33,3% ispitanika. Zabrinjavajuće je da se osobe koje se mogu smatrati situiranim i posjednicima imovine žele iseliti iz BiH.

Tvrdnja „Namjeravam investirati novac i pokrenuti biznis u BiH" dobiva ocjenu 2,037. Veća je ocjena informiranosti o ulaganjima u BiH, 2,830. Tvrdnja da je okruženje za ulaganje povoljno ima ocjenu 1,864, odnosno sigurno iskazuje se ocjenom 1,675 (dijaspora 1,873).

Slika 43. daje podatke o odgovorima ispitanika na pitanje o imovinskom stanju i sklonosti investiranju u BiH nakon odlaska.

Slika 43. Stavovi ispitanika sa emigrantskim aspiracijama o ulaganjima u BiH

Izvor: Rezultati ankete

Općenito, ocjene o navedenim stavovima znatno su lošije kod ove grupe ispitanika u odnosu na ocjene za iste stavove koje je dala dijaspora. To je i normalno, jer ljudi koji odlaze imaju veći osjećaj psihološkog nezadovoljstva stanjem u zemlji, pa i u mogućnostima investiranja.

2.3.3. Mogućnosti ostanka u BiH

Zadovoljenje širokog spektra potreba određuje mogućnosti ostanka u BiH

Naredna tabela prikazuje razloge koji bi mogli utjecati na ostanak u BiH. Riječ je o širokom spektru, prema Maslowljevoj hijerarhiji potreba, od egzistencijalnih fizioloških i sigurnosnih potreba, preko potreba za

ljubavlju i pripadnošću i poštovanjem, do potrebe za samopotvrđivanjem (vidjeti tabelu 27).

Tabela 27. Razlozi za ostanak u BiH, ispitanici iz BiH

Razlozi za ostanak u BiH	%	Razlozi za ostanak u BiH	%
Osjećaj finansijske sigurnosti	76,0	Mogućnost za utjecaj na odluke vlasti	49,9
Mogućnost podrške institucija (zdravstvo obrazovanje, pravna zaštita i drugo)	64,4	Imam ista prava i mogućnosti kao i drugi ljudi	45,3
Mogućnost da ostvarim svoje ciljeve	62,3	Mogućnost da se čuje moj glas	40,6
Mogućnost za lični/profesionalni razvoj	61,0	Osjećaj nezavisnosti	39,9
Osjećaj lične sigurnosti	60,2	Mogućnost da pokrenem svoj posao	36,9
Mogućnost za zaposlenje	58,1	Osjećaj da pripadam zajednici	26,7
Okvir planiranja i zasnivanja porodice	54,0	Ne postoji nijedan razlog za ostanak	4,6
Kvalitet i raznovrsnost društvenih sadržaja (kultura, obrazovanje, sport)	51,8		

Izvor: Rezultati ankete

Faktori koji čine kvalitet života ispitanika prikazani su u narednoj tabeli. Ovi nalazi direktno su povezani s razlozima napuštanja BiH.

Odnosno, unapređenje kvaliteta života stanovništva, što podrazumijeva lični razvoj i sigurnost, te kvalitetne javne usluge, ključni je preduvjet za ostanak stanovnika u BiH.

Univerzalne vrijednosti pojedinca i porodice – okvir za percepciju kvaliteta života

Ispitanici spremni za odlazak iz BiH kao osnovu kvaliteta života ističu posao i plaću (93,0% ispitanika). Ostali elementi percepcije kvaliteta života daju se u narednoj tabeli.

Tabela 28. Elementi percepcije kvaliteta života ispitanika koji se spremaju za iseljavanje

Elementi kvaliteta života	%	Elementi kvaliteta života	%
Posao i plaća	93,0	Jednake životne šanse za porodicu i djecu	61,3
Osiguranje pristojne penzije	77,8	Mogućnost osiguranja stana/smještaja	53,6
Pristup javnim uslugama	73,5	Odgoj djece u predškolskoj dobi	45,1
Mogućnost školovanja djece	72,1	Porodične kohezije – porodica na okupu	40,9
Usavršavanje i napredovanje u poslu	69,6	Mogućnost razvijanja vlastitog biznisa	36,3
Socijalna uključenost i socijalna pravda	69,0	Oslonac na prijatelje i poznanike	26,9
Mogućnost obrazovanja i ličnog razvoja	66,7		

Izvor: rezultati ankete

2.3.4. Faktorska analiza za segment sa emigrantskim aspiracijama

Svrha korištenja faktorske analize ogleda se u redukciji ukupnog broja tvrdnji na manji broj značajnih tvrdnji, a na osnovu visoke međusobne povezanosti/korelacije pojedinih tvrdnji.

Na taj način 27 tvrdnji svedeno je na 10 faktora sa 24 tvrdnje, a imena faktora dodijeljena su na osnovu visokog koeficijenta korelacije između pojedinih tvrdnji.

Ovih devet faktora objašnjavaju 61,12% varijanse.

Faktori na najbolji način ukazuju na ključna područja budućeg djelovanja u cilju unapređenja kvaliteta života stanovnika BiH i ostanka u BiH.

Identificirani faktori sa pozitivnim i negativnim utjecajem su sljedeći:

- Faktor „Odlazak iz BiH" objašnjava 12,61% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
    - Odlaskom iz BiH ću obogatiti sebe kao osobu

  - Neću pogriješiti ako odem iz BiH
  - Preporučujem i drugim ljudima da napuste BiH
  - Odlazak iz BiH će mi pomoći da ostvarim svoje ciljeve

- Faktor „Povratak u BiH“ objašnjava 9,70 % varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Ako odem, namjeravam se vratiti u BiH prije penzioniranja
  - Ako odem, namjeravam se vratiti u BiH nakon penzioniranja
  - Ako odem, namjeravam se vratiti u mjesto iz kojeg sam otišao/otišla

- Faktor „Investicije“ objašnjava 8,35% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Ako odem, namjeravam investirati novac i pokrenuti biznis u BiH
  - Smatram da je okruženje za ulaganje novca u biznis u BiH povoljno
  - Smatram da je okruženje za ulaganje novca u biznis u BiH sigurno

- Faktor „Emocije“ objašnjava 6,65% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Volim BiH
  - Emocionalno sam povezan/a sa BiH
  - Sretan/sretna sam u zemlji u kojoj živim

- Faktor „Kvalitet života“ objašnjava 6,44 % varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Sretan/sretna sam u BiH
  - Kvalitet mog života u BiH je dobar
  - Radim posao koji me ispunjava

- Faktor „Ciljevi“ objašnjava 4,61% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
  - Imam jasno definirana očekivanja/ciljeve za sebe i porodicu

    - Ako odem iz BiH, spreman/spremna sam i promijeniti zanimanje u odnosu na ono koje imam u BiH

- Faktor „Veze i iskustvo sa inostranstvom“ objašnjava 4,41% varijanse i obuhvata sljedeće tvrdnje:
    - Održavam redovno veze sa svojom porodicom/prijateljima van BiH
    - Već sam putovao/putovala van BiH

- Faktor „Država BiH i građani“ objašnjava 4,21% varijanse i obuhvata sljedeću tvrdnju:
    - Država BiH se brine za svoje građane

- Faktor „Povjerenje“ objašnjava 4,14% varijanse i obuhvata sljedeću tvrdnju:
    - Imam povjerenje u vlasti u BiH

Faktorskom analizom u najvećoj mjeri potvrđeni su ključni nalazi kvantitativne analize, predstavljene u prethodnom tekstu. Identificirani faktori pokazuju i pravce djelovanja u cilju unapređenja kvaliteta života stanovništva BiH i zadržavanja stanovništva u BiH.

2.4. Zaključci o nalazima ankete

Analizom dobivenih odgovora očito je da su dominantni push faktori migracija u utjecaju na odlazak iz BiH, među kojima se posebno ističu korupcija i nepotizam, te uvjeti rada u BiH, zajedno sa nekvalitetnim javnim uslugama, političkom situacijom i odsustvom perspektive u BiH. Od 1990. do 1996. godine razlozi napuštanja BiH bili su vezani uglavnom za ratna zbivanja.

Promijenjena je priroda migracija iz BiH. Iseljavaju se ili se namjeravaju iseliti cijele porodice. To ima dugoročne i strukturne posljedice po BiH jer

se na ovaj način gubi demografska supstanca u smislu radnog i reproduktivnog potencijala države.

Indikativno je i zabrinjavajuće da se iseljavaju i osobe koje su zaposlene ili već imaju biznis. Iselili su se ili se iseljavaju oni koji su u BiH stekli obrazovanje, znanja i vještine. Na ovaj način BiH praktično izvozi, u najnepovoljnijim uvjetima razmjene, teško izgrađeni humani kapital zbog izostanka pravog načina njegove upotrebe.

Odlazak iz BiH predstavlja značajan iskorak za ispitanike koji su već napustili BiH u smislu zaposlenja, ostvarenja ciljeva, ličnog i profesionalnog razvoja, stabilnosti i ukupnog kvaliteta života za porodicu. Zato se odluke o emigriranju ne smatraju greškom. Ispitanici su integrirani u društvo zemlje u kojoj žive, ali su emotivno povezani sa BiH, osjete nostalgiju i šire pozitivnu priču o BiH. Nastoje očuvati kulturni identitet i druže se sa osobama iz BiH, te posjećuju BiH zbog porodičnih razloga i godišnjih odmora.

Slanje novca u BiH, kao i humanitarni rad/akcije dominantni su oblici pomoći dijaspore, uz jako nizak nivo spremnosti za investiranje i razvoj poslovnih veza. Poslovni ambijent u BiH apsolutno se ne smatra sigurnim niti povoljnim za ulaganje.

S druge strane, postoji osjećaj da se država BiH ne brine za svoju dijasporu i ne koristi potencijal dijaspore. Stoga ne iznenađuje da ispitanici tendiraju ka trajnom ostanku u zemlji boravka i ne bi željeli da se njihova djeca vrate u BiH. Dakle, povratak u Bosnu i Hercegovinu zahtijeva rješavanje strukturnih problema, zbog kojih su ispitanici napustili BiH.

Slična su i razmišljanja i stavovi osoba koje žele napustiti BiH. Kvalitet života i nivo sreće u ovoj zemlji jako su niski, bez obzira na emocionalne veze i ljubav prema BiH. Zabrinjavajući je stav ispitanika koji smatraju da država BiH ne brine za svoje građane.

Problematično je i što podaci pokazuju da odlazak iz BiH ne znači i povratak u budućnosti. Ispitanici nisu sigurni da će se vratiti u BiH, bilo prije ili nakon penzioniranja.

Ono što bi zadržalo ispitanike u BiH jeste finansijska sigurnost, podrška institucija sistema, mogućnost za ostvarenje ciljeva, lični i profesionalni razvoj, mogućnost zaposlenja, ambijent za planiranje i zasnivanje porodice i kvalitet i raznovrsnost društvenih sadržaja. Ovi nalazi u skladu su sa ostalim nalazima istraživanja i može se zaključiti da su ovo oblasti djelovanja institucija sistema – države BiH u kreiranju ambijenta za ostanak.Zabrinjava i podatak da su ispitanici u obje kategorije spremni da se odreknu državljanstva BiH kako bi ostali u inostranstvu.

Ukoliko se problemu migracija ne pristupi sistemski i stručno, BiH je u opasnosti da izgubi veliki potencijal dijaspore, ali i da izgubi najvredniji resurs – ljude. Može se zaključiti da BiH ne gubi samo stanovništvo, nego i perspektivnu radnu snagu i svoje državljane. A sa njima se gubi i perspektiva socijalnog i ekonomskog opstanka i razvoja zemlje.

3. IZAZOVI, PERSPEKTIVE I MODEL PAMETNIH EMIGRACIJA U BIH

Bosna i Hercegovina je zemlja koja je u velikom raskoraku između potreba i aspiracija njenih građana s jedne, i limitiranih mogućnosti ekonomije, neodrživog socijalnog sistema i krhkog sistema socijalne pravde u zadovoljavanju tih potreba s druge strane.

Zemlja se nalazi pred izazovima masovnih emigracija koje ugrožavaju humani i socijalni kapital, a time neposredno i posredno utječu na ekonomski, socijalni i politički razvoj. Složenost izazova emigracija prikazana je razmjerama emigracija (vidjeti tabelu 28), a jedan aspekt tih izazova predstavlja se procjenom vrijednosti ljudskog kapitala koji napušta zemlju kroz emigracije (vidjeti boks 4).

Boks 4. Kratak prikaz izravnih društvenih troškova zbog emigracija iz BiH

Proračun efekata emigracija veoma je kompleksan jer mora uvažiti procjenu ukupnih društvenih koristi i ukupnih društvenih troškova zbog emigracije, i to u vremenskoj dimenziji koja mora uvažiti diskontirane vrijednosti budućih koristi i sadašnjih i budućih vrijednosti društvenih troškova. Takva analiza izlazi iz okvira ove studije, pa ćemo prikazati samo negativne efekte u odlivu radne snage koji se iskazuju u iznosu društvenih troškova za školovanje, usavršavanje i građenje ljudskog (osobe koje emigriraju radi rada), odnosno socijalnog kapitala (osobe koje čine članove porodice i oni koji emigriraju zbog školovanja) koji vrijednosno predstavljaju osobe koje emigriraju.

Kao pretpostavke ovog izračuna uzimaju se sljedeće procijenjene odrednice: 1) radne dozvole odnose se na kvalificiranost radnika kako slijedi: a) visokostručni radnici 30%, b) radnici srednjeg obrazovanja, odnosno stručnosti 50% i c) radnici nižeg obrazovanja 20%; 2) troškovi školovanja određenih nivoa stručnosti, u nedostatku istraživanja za BiH, određeni su nalazima studije o troškovima školovanja u Srbiji za 2018. godinu (IRI, 2019, str. 22) koji iznose a) za akademsko stručno obrazovanje 34.139 eura, b) za srednje obrazovanje 20.854 eura i c) za osnovno obrazovanje 13.872 eura. Uz ove, priključeni su i troškovi zdravstvene zaštite, koji su u posljednjih 15 godina iznosili u prosjeku 9% od BDP-a, odnosno procijenjeni su na 350 KM godišnje po emigriranoj osobi za prosječnu dob radnih emigranata od 30 godina, što daje procijenjeni iznos po osobi od 10.500 KM.

Tabela 29. Procjena troškova ljudskog kapitala emigracije iz BiH 2014–2018. (osobe u hiljadama, troškovi u milionima KM)

	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	Total
Prirast broja lica sa radnim dozvolama	2,200	14,500	10,900	21,800	29,600	79,000
U tome: visoko obrazovanje	0,660	4,350	3,270	6,540	8,880	23,700
Srednje obrazovanje	1,100	7,250	5,450	10,900	14,800	39,500
Osnovno obrazovanje	0,440	2,900	2,180	4,360	5,920	15,800
Ukupni troškovi obrazovanja	102,0	672,4	505,5	1.010,9	1.372,6	3.663,4
U tome: visoko obrazovanje	44,1	290,4	218,3	436,7	592,9	1.582,4
Srednje obrazovanje	44,9	295,7	222,3	444,5	603,6	1.611,0
Osnovno obrazovanje	13,1	86,3	64,9	129,7	176,1	470,0
Ukupni troškovi zdravstva	23,1	152,3	114,5	228,9	310,8	829,5
Ukupni troškovi ljudskog kapitala emigracije iz BiH	125,1	824,7	619,9	1.239,8	1.683,4	4.492,9

Izvor: Eurostat, 2019, BHAS, 2019, World bank, Health Data base, 2018.

Ukupna vrijednost „izvezenog“ ljudskog kapitala u periodu 2014–2018. godine procjenjuje se na 4.492,9 miliona KM ili 56.872 KM po osobi. Teško je pretpostaviti da bi u nekom srednjoročnom razdoblju pozitivni efekti emigracija mogli kompenzirati ove društvene troškove.

U nastavku se razmatraju politički, socijalni i ekonomski aspekti posljedica emigracija iz BiH.

3.1. Politička neizvjesnost unosi nesigurnost među ljude

Dejtonska Bosna i Hercegovina nema svoju jasnu političku profilaciju, stagnira na putu ka Evropskoj uniji, a nema konsenzusa ni oko njenog puta u NATO.

U pitanje se dovodi i njen suverenitet i funkcionalnost da osigurava vitalne funkcije za prosperitet građana i ekonomije.

Put ka EU i stjecanju statusa kandidatkinje za članstvo trenutno je blokiran. Nacionalne političke elite zanemaruju 14 ključnih prioriteta iz Mišljenja Evropske komisije iz 2019. godine. Jasno je da „Bosna i Hercegovina treba fundamentalno poboljšati svoj zakonodavni i institucionalni okvir kako bi osigurala ispunjavanje 14 ključnih prioriteta iz Mišljenja Komisije. To treba biti jedina politička agenda svih političkih partija u narednoj deceniji" (Vuletić, 2019).

Društvo i država su na pola puta u svojoj društveno-ekonomskoj tranziciji. Promatrajući klasni društveni model, uviđa se da su suprotstavljeni politički kapitalizam i društveni odnosi koje stvara taj sistem i poduzetnički (socijalni) kapitalizam i društveni odnosi koje on generira.

U osnovi je borba za društvenu i ekonomsku dominaciju političke klase koja promovira nacionalne interese i konzervatizam i kapitalističke klase (društveno odgovorne) koja promovira građanske interese i reforme. Položaj radništva (srednje klase, radničke klase i prekarijata) u društvu je marginaliziran.

S jedne strane, radnička klasa je u čeličnom zagrljaju političke klase koja visokim porezima i preferiranjem uposlenih i izdržavanih u javnom sektoru kao svojom izbornom klijentelom, ugrožava poslovnu okolinu za uspješan biznis i onemogućava rast primanja radnika.

S druge strane, radništvo je u čeličnom zagrljaju kapitalističke klase koja braneći svoje profite od loših ekonomskih politika političke klase dovodi radnike u besperspektivan položaj.

Za jasniji ishod borbe političkog i poduzetničkog kapitalizma potrebne su duboke reforme, restrukturiranje i privatizacije sektora državnih preduzeća, unapređenje korporativnog upravljanja u državnim preduzećima kako bi se izvukla iz političkog utjecaja.

No, najveći akcelerator afirmacije poduzetničkog kapitalizma leži u njegovom rastu, za šta su potrebne duboke reforme, sistem inovacija, obimne investicije u nove tehnologije i načine upravljanja i jačanje vladavine prava i pravne sigurnosti, te visokorazvijeni sistem socijalnih usluga.

Zbog takve perspektive institucije političkog kapitalizma poduzetničkom kapitalizmu prave brojne barijere u biznisu, a najjači udarci mu se nanose opstrukcijama reformi u političkoj, socijalnoj i ekonomskoj sferi.

Zbog toga pravo pitanje za budući razvoj reformi u društvu BiH nije kako se odbraniti od pošasti neoliberalizma, nego kako se oslobađati stega političkog kapitalizma i stega nacionalizma koje ograničavaju ljudsko stvaralaštvo i ljudske slobode u Bosni i Hercegovini.

Dominacija političkog nacionalnog kapitalizma proizvodi nesigurnost, strah, nepravde i besperspektivnost ljudi, i zato oni nalaze izlaz u iseljavanju.

Manji broj ljudi, pogotovo mladih, vjeruje u snagu poduzetničkog kapitalizma i odnose koji se stvaraju u njegovom okrilju i zato su spremni da ostanu ovdje i bore se za prosperitet ljudi u Bosni i Hercegovini.

Sve ovo pokazuje da će emigracije biti važan faktor u razrješavanju društvenih, odnosno klasnih suprotnosti u Bosni i Hercegovini. U inicijalnoj fazi te suprotnosti stimuliraju emigracije, a u narednoj bi

pritisak emigracija mogao utjecati na aktiviranje mjera za ublažavanje tih suprotnosti.

3.1.1. Radnici u čeličnom zagrljaju političke i kapitalističke klase u BiH

Kompleksnost emigracijskih aspiracija i percepcije dijaspore o stanju u BiH ukazuje na potrebu radikalnih reformi u korist građana i ekonomije.

Kada je riječ o radnicima kao izravnim akterima emigracija, njihove emigracijske aspiracije rezultat su nezadovoljstva općim stanjem u zemlji i vlastitih percepcija svog položaja u društvu i budućnosti koju mogu postići u BiH.

Položaj radnika (radništva, radničke klase) je politički, socijalno i ekonomski potpuno obezvrijeđen. Politički su neorganizirani, veliki dio zaposlenih u javnom sektoru je politički ovisan o nacionalnim političkim partijama. Mnogi nisu sindikalno organizirani. Položaj radnika je različit u ovisnosti od profila poslodavaca. Odgovorni poslodavci u dinamičnim kompanijama posvećuju veću pažnju radnicima i tretiraju ih kao dragocjeni resurs razvoja. Tajkunski poslodavci tretiraju ih kao radnu snagu nad kojom imaju puno vlasništvo. Poslodavci u firmama sa gubicima, u firmama u osnivanju i firmama u stečaju ili likvidaciji tretiraju ih kao prekarijat[18] bez ikakvih prava.

U suštini, radi se o tome da je ugroženo dostojanstvo rada. Njegov sadržaj trebao bi obuhvatati jednake prilike za obrazovanje i rad, fer plaću i poticaje i nagradu za inovacije, prilike za promociju i napredovanje i usavršavanje na poslu, fer uvjete rada, socijalno organiziranje,

[18] Prekarijat se može definirati kao društvena skupina ljudi, izložena ekstremnoj nesigurnosti, koja je nezaposlena, i potječe iz propalih preduzeća. Ako su zaposleni, pojavljuju se na tržištu rada putem crnog tržišta, nemaju sigurnu plaću, prinuđeni su da rade bez ikakve zaštite svojih prava i zdravlja. Pokušavaju osigurati svoju egzistenciju samozapošljavanjem u nesigurnim uvjetima, kroz mikro i malo poduzetništvo, izloženo presijama administracije ili korupciji i kriminalu, bez adekvatne sudske i druge zaštite. Detaljnije o ovome vidjeti u Standing, G. (2011): The Precariat: The New Dangerous Class (Kindle Edition), Bloomsbury, London.

sudjelovanje u socijalnom dijalogu i pravo na javno iznošenje mišljenja o radu i radnim uvjetima, pravo na štrajk i proteste, dostupnost javnih usluga zdravstva, obrazovanja i fer penzijski tretman. Takav obuhvat dostojanstva rada daleko prevazilazi tretman radnika kao radne snage i u tom jazu se kriju uzroci nezadovoljstva radnika postojećim tretmanom.

Politička klasa devalvira takvu viziju dostojanstva rada kroz loše orijentiran sistem obrazovanja koji ne stvara profesije tražene na tržištu rada, kroz zapošljavanje podobnih umjesto sposobnih u javnom sektoru, kroz velike namete i poreze na plaće, kroz izbjegavanje zaključivanja općeg i granskih ugovora o radu i kroz izbjegavanje reguliranja minimalne plaće, kroz rigidnu regulativu rada, toleriranje sive ekonomije i ilegalno zapošljavanje, bez uplate doprinosa i poreza na plaće, toleriranje uvjeta rada koji ugrožavaju zdravlje i život radnika, kroz postupke privatizacije i stečajeva koji stvaraju od radnika obespravljeni prekarijat, kroz nerazvijene javne servise i rigidan penzijski sistem, loše uvjete stvaranja i podizanja zdrave porodice i kroz takvu regulativu i utjecaj institucija države koja stvara nestimulativnu poslovnu okolinu za investicije, inovacije, zapošljavanje i rast produktivnosti u poslovnom sektoru.

Kapitalistička klasa devalvira viziju dostojanstva rada većinom navedenih pojava, sa osnovnom motivacijom: povećanje profita na teret rada. Takva orijentacija opravdava se najčešće time da je država visokim porezima i lošom poslovnom okolinom onemogućila rast produktivnosti, novostvorene vrijednosti, plaća i profita.

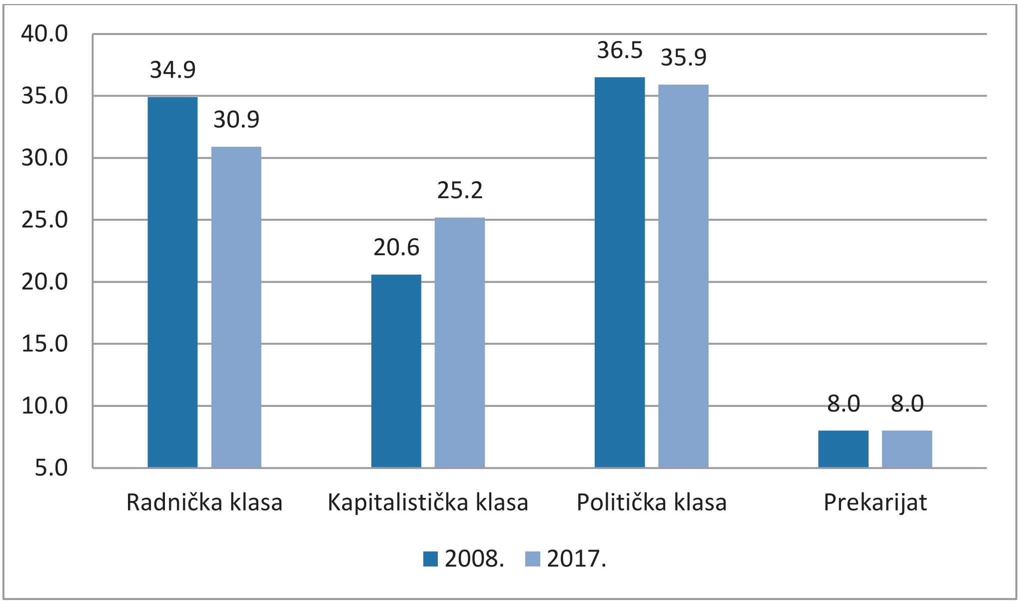
Međutim, odlučno treba istaći da povećanje plaća radnika ne može biti samo rezultat smanjenja poreza na plaće, koje bi se prenijelo na plaće radnika. Potrebno je uraditi znatno više od toga i u prvom koraku na teret profita povećati plaće stručnim i deficitarnim radnicima, kako bi kasnije, na osnovu rasta produktivnosti i BDV-a u kompanijama, rastao i profit i rasle plaće.

U proteklom desetljeću položaj kapitalističke klase u BH društvu poboljšan je na teret pogoršanja položaja radničke klase i skoro neutralnim

utjecajima za političku klasu i prekarijat. Treba istaći da su u metodološkom smislu radničkoj klasi pridodate plaće uposlenih u javnom sektoru, a političkoj klasi su ti prihodi umanjeni, iako se njihovo finansiranje vrši iz prihoda koje ostvaruje politička klasa.

Tu tvrdnju potkrepljujemo podacima o strukturi raspoređenog BDV-a u FBiH (vidjeti narednu sliku).

Slika 44. Udio društvenih klasa u raspodjeli BDV-a u FBiH 2008. i 2017. (u %)

Izvor: Nacionalni računi, Statistički godišnjak FBiH 2009. i 2018. i proračun autora

Kako se vidi iz grafikona, radnička klasa je smanjila svoj udio u BDV-u koji se ostvaruje kroz plaće i druga primanja iz osnova rada sa 34,9% u 2008. godini na 30,9% u 2017. godini, dok je kapitalistička klasa povećala udio sa 20,6% na 25,2%.

Uz sve to, radništvo se sa postojećim nivoom plaća nalazi u položaju golog preživljavanja. Prema proračunu SNS-a BiH, sa jednim zaposlenim u četveročlanoj porodici moguće je pokriti svega 47% potrošačke korpe iz januara 2020. godine od 1.969,56 KM. Takvo preživljavanje stvara od radništva prekarijat i široko porađa crnu i sivu ekonomiju, jer radnici

moraju ilegalno raditi poslije redovnog radnog vremena (biznis.ba, od 4. 2. 2020. godine).

Inače, sva zapažanja vezana za dostojanstvo rada mogu se u potpunosti prenijeti na poduzetnički sektor u poljoprivredi i obrtu, odnosno mikro i malim preduzećima u sektoru samozapošljavanja.

Ni u kapitalističkoj ni u političkoj klasi nema razumijevanja kako krenuti na put afirmacije dostojanstva rada.

Naime, jasno je da se ne mogu otkloniti emigrantske aspiracije radnika iz BiH samo kroz povećanje plaća. U materijalnoj sferi treba osigurati maksimalno moguće fer uvjete rada i neku vrstu društvenog standarda putem primanja koja ne podliježu oporezivanju (topli obrok, organizirani prijevoz, jednokratne pomoći, usavršavanje i drugo).

No, jedan poseban uvjet o kome se u BiH i ne govori je mogućnost uključivanje radnika u razne šeme dioničarstva i vezivanja radnika za firme i njihovu budućnost (ESOP).[19]

Takve prilike i zakonske mogućnosti imaju skoro sve privatne firme. To je put za stvaranje lojalnosti radnika prema firmama i za stabilnost zapošljavanja te primjenu mnogo humanijih uvjeta rada, veću motivaciju radnika za rast produktivnosti i vlastitog blagostanja uz firmu u kojoj rade i u kojoj se uključuju u vlasništvo. Takve mjere bi otklonile mnoge razloge za emigracije, i to je veliki izazov za vlasnike kompanija u bliskoj budućnosti.

[19] Plan dioničarstva za uposlene – Employee Stock Ownership Plan (ESOP) široko je primijenjen u svijetu, sa intencijom da se poveća socijalna sigurnost radnika i da se koristi korporativnog ekonomskog rasta prošire na što šire radne slojeve. Stjecanje dionica i dividende po tom osnovu postaje značajan izvor kompenzacija za uposlene, povrh plaća. Vlasništvo uposlenih povezuje se i sa znatno većom stabilnošću zaposlenosti i lojalnosti firmi, kao i rastućom aktivnom participacijom radnika u unapređenju poslova, te većim zadovoljstvom na poslu, identificiranju radnika sa firmom i većom radnom motivacijom. U firmama sa vlasništvom uposlenih raste produktivnost, profitabilnost i stopa opstanka firmi. Povratak na investicije također raste, kao rezultat suvlasništva u firmi i aktivnijeg odnosa uposlenih prema problemima firmi, kroz aktivnu participaciju i predlaganje mjera za unapređenje poslovanja (Freeman, 2007).

3.2. Emigracije – faktor promjena ili konzerviranja stanja u društvu i ekonomiji

Masovne emigracije omogućavaju socijalnu snošljivost loše ekonomsko-socijalne situacije i ublažavaju socijalni bunt i političke inicijative za promjene. To omogućava dominantnoj političkoj nacionalnoj eliti veći komfor u provođenju konzervativnih politika.

Dijaspora glasa nogama (Economist, 2019). Svega 50 hiljada ljudi iz dijaspore glasalo je na općim izborima 2018. godine. Oni su uglavnom opozicijski raspoloženi prema nacionalnim političkim partijama.

Unapređenje sistema glasanja uvođenjem digitalnog glasanja i boljim tehničkim pripremama moglo bi rezultirati većim odzivom dijaspore i njenom aktivnijom ulogom u budućim transformacijama društva i ekonomije u BiH. Samim tim i politike održivih emigracija imale bi veće izglede za uspjeh.

3.3. Socijalna pravda ne dolazi do ljudi i poduzetnika

Ljudi iseljavaju zbog osjećaja nejednakosti pred zakonom i pravne i političke nesigurnosti.

To eksplicitno iznosi Reinhard Priebe u svom ekspertskom izvještaju za Evropsku komisiju o vladavini prava u BiH: „Povjerenje treba obnoviti. U zemlji postoji raširena percepcija da su posljednjih godina politizirane sudske odluke da su političke stranke preuzele državu, da su nositelji dužnosti imali sukob interesa i miješali svoj službeni mandat sa svojim stranačkim/osobnim planom. Da bi građani stekli povjerenje, sve javne institucije morat će raditi samo u javnom interesu, poštujući zakon i u skladu s visokim etičkim i drugim profesionalnim standardima“ (Priebe, 2019).

Loše stanje u oblasti socijalne pravde potvrđuju i redovne evaluacije političkih faktora društava na globalnoj osnovi:

- Po indeksu krhkosti (Fragile States Index) zemalja, u 2019. godini BiH je na 98. mjestu od 178 država, sa vrednovanjem 1) elemenata socijalne kohezije (sigurnosni aparat, fragmentiranost institucija, diskriminacija društvenih grupa), 2) ekonomskih indikatora (ekonomski rast, ujednačen razvoj, emigracije i odliv mozgova), 3) političkih indikatora (legitimnost vlasti, javni servisi i ljudska prava i vladavina prava), 4) socijalni faktori (demografski pritisci, izbjeglice i interno iseljena lica, vanjske intervencije).
- Po Bertelsmannovom indeksu transformacije (Bertelsmann Transformation Index), koji mjeri stepen transformacije u dostizanju demokratije bazirane na vladavini prava, u uspješnom upravljanju državnim institucijama i društveno odgovornoj ekonomiji BiH je u 2018. na 43. mjestu od 129 promatranih zemalja (od zemalja WB-a samo je Kosovo ispod). Obuhvaćeni su indikatori političke transformacije, 57. mjesto, indikatori ekonomske transformacije, 36. mjesto, i indikatori upravljanja, 89. mjesto, od 129 zemalja.
- Po indeksu korupcije TI, BiH je rangirana na 98. mjestu od 180 promatranih zemalja. Lošije su rangirane Albanija, Makedonija i Kosovo, a jedno mjesto bolje je rangirana Srbija.
- Po indeksu demokratije (The Economist London), BiH je rangirana na 102. mjestu od 178 zemalja svijeta. Sa vrijednošću indeksa od 4,86 (na skali ocjena od 0 do 10), BiH se svrstava u grupu hibridnih demokratskih režima (u granicama vrijednosti indeksa demokratije od 4 do 6). To je režim u kome su vidljive nepravilnosti u izbornom sistemu da bi izbori mogli biti fer i slobodni. Snažni su pritisci vlade na opoziciju i njihove kandidate. Prisutne su ozbiljne slabosti, mnogo veće nego u „manjkavoj demokratiji“ (viši nivo demokratije u rasponu indeksa demokratije od 6 do 8), kako u političkoj kulturi tako i u funkcioniranju vlade i u političkoj participaciji. Korupcija tendira da bude široko rasprostranjena, a vladavina prava je slaba.

Civilno društvo je slabo. Tipično, postoji uznemiravanje i pritisak na novinare, a sudski sistem nije neovisan. Najlošije ocjene elemenata iz okvira indeksa demokratije su za funkcionalnost vlada – 2,93, zatim za političku kulturu – 3,75, a u gornjem dijelu ocjena su politička participacija – 5,56, građanske slobode – 5,88 i izborni proces – 6,17. Od 2006. godine, kada je bila pozicionirana na 82. mjestu od 167 zemalja svijeta, sa vrijednošću indeksa demokratije od 5,78 i bila nadomak statusa „manjkave demokratije", BiH nazaduje i 2019. godine se približava autoritarnom režimu (indeks demokratije ispod 4).[20]

Ovaj kratak prikaz potvrđuje nalaze iz ankete. Percepcija ljudi iz dijaspore i onih koji se spremaju za odlazak temelji se na realnim analizama i procjeni stanja iz oblasti socijalne pravde.

3.4. Po socijalnom progresu BiH bolje rangirana od ranga produktivnosti

Životni standard i blagostanje ljudi u najproduktivnijoj dobi, koji su dio dijaspore, i onih koji su potencijalni emigranti, pored visine plaće i dohotka, ovisi i o razvijenosti i dostupnosti javnih usluga socijalnog sektora (obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita, penzijski sistem, održivost okoliša, sigurnost).

Za finansiranje socijalnog sektora izdvaja se u 2018. godini 5.013 miliona KM ili 16,1% BDP-a (CBBIH, 2019), po čemu je BiH među najviše rangiranim zemljama u svijetu.

[20] U dostupnoj literaturi na temu utjecaja demokratije na ekonomski rast i razvoj iznose se veoma različiti stavovi. Za našu studiju čine se relevantnim nalazi u studiji Democracy Does Cause Growth. Demokratija utječe na vjerovatnoću ekonomskih reformi, poreske prihode, osnovno i napredno obrazovanje i smanjuje smrtnost djece. Postoje dokazi o utjecaju demokratije na investicije, otvorenost privrede, poreske prihode i primarno obrazovanje, kao i na prevenciju socijalnih nemira i druge faktore (Acemoglu et al, 2019, str. 25 i 26).

Međutim, taj silan novac ne troši se na efikasan i produktivan način, jer izostaju rezultati u zadovoljavanju potreba građana i ekonomije. Osim toga, i sam socijalni sistem nije održiv, bilježe se velike neizmirene obaveze zdravstvu i potreba budžetskog subvencioniranja penzija, jer prikupljeni doprinosi nisu dovoljni za redovne isplate penzija.

Rezultati PISA testa, objavljeni početkom decembra 2019. godine, pokazali su loše stanje obrazovanja u BiH (62. mjesto od 79 ispitivanih zemalja, uz okolnost da svaki drugi učenik ne pokazuje funkcionalnu pismenost).

U oblasti zdravstva percepcija ljudi koji odlaze može se izraziti kao stav: „Plaćaš doprinos za zdravstvo, a kada ti treba usluga, onda plaćaš iz svog džepa privatnoj medicinskoj ustanovi, a tvoji doprinosi nestaju tragom“ (Samir, IT stručnjak iz BiH, na poslu u Minhenu, Cafe.ba – „Samir imao dobar posao“).

Nauka, obrazovanje i zdravstvo su u FBiH u nadležnosti kantona, pa različita ekonomska snaga kantona dovodi do velikih razlika u obimu finansiranja tih potreba, a samim tim i u zadovoljstvu korisnika usluga. Zato su faktori potiskivanja emigracija izraženiji na kantonalnom i lokalnom nivou (prosječna potrošnja po osiguranom licu po kantonima kreće se od 453 KM u Srednjobosanskom kantonu do 875 KM u Kantonu Sarajevo, a potrošnja lijekova na recept od 41 KM u Posavskom kantonu do 184 KM u KS-u (podaci za 2017. godinu). Ulaganja u istraživanje i razvoj sa 0,1% BDP-a u BiH locirana su u nekoliko univerzitetskih centara u BiH.

Evaluacija socijalnog razvoja na globalnom nivou daje sljedeće pokazatelje:

- Izvještaj o humanom razvoju UNDP-a rangira za 2019. godinu BiH na 75. mjesto od 189 promatranih zemalja i svrstava je u zemlje visokog humanog razvoja. Lošije je pozicionirana Sjeverna Makedonija, a pozitivna strana rangiranja BiH je da je bolje plasirana po humanom razvoju nego po visini BDP-a, i to za 10 mjesta.

- Indeks humanog kapitala (Human Capital Index) Svjetske banke rangira BiH na 58. mjesto od 157 zemalja. Lošije su rangirane Sjeverna Makedonija i Kosovo. Indeks mjeri produktivnost narednih generacija radnika u odnosu na kompletno obrazovanje i potpuno zdravlje, označeno indeksom 1,00. Djeca iz BiH imaju šanse da ostvare 62% svog potencijala produktivnosti, Srbija 76%. Razlika do 1,00 označava zonu neizvjesnosti i rizika kojima se djeca izlažu zbog lošeg obrazovanja i zdravstva, odnosno ukupnih uvjeta života.
- Indeks socijalnog napretka (Social Progress Index) definira socijalni progres kao kapacitet društva da osigura osnovne ljudske potrebe građana, uspostavi temelje koji će omogućiti građanima i zajednici da poboljšaju i održe kvalitet svog života i stvore uvjete za sve pojedince da ostvare puni potencijal. Procjenjujemo rang BiH na 70. mjesto od 149 promatranih zemalja. Kod bloka osnovnih ljudskih potreba BiH je rangirana na 53. mjesto, kod bloka temelja blagostanja procjenjujemo da je na 80. mjestu. Nedostaju podaci za pristup osnovnim znanjima, a iz tog bloka ostali elementi su rangirani kako slijedi: pristup informacijama i komunikacijama 79, zdravlje i blagostanje 69, kvalitet okoline 135. mjesto. Najlošije je rangiran blok Prilike, na 90. mjestu, sa elementima: osobna prava 90, osobne slobode i mogućnost izbora 83, uključenost 95. i pristup kvalitetnoj edukaciji 89. mjesto.

Indikatori socijalnog progresa potvrđuju percepciju anketiranih da će odlaskom povećati šanse za kvalitet života svojoj djeci. Emigriranjem u Njemačku, Austriju ili Sloveniju šanse ostvarenja potencijala djece povećavaju se sa 62% na 79%, a emigriranjem u Švedsku rastu na 80% i Irsku na 81% (SPI, 2018).

3.5. Visok ekonomski jaz između stanja u BiH i u ciljnim zemljama emigracija

Emigracije stvaraju percepciju negativnih efekata po ekonomiju BiH, sa ekstremnim pogledima na buduću održivost ekonomije i dostignutog, inače niskog standarda života.

Pokušat ćemo dati koliko je moguće objektivan pogled na osnovne ekonomske fenomene i agregate koji su pod više ili manje izravnim utjecajima emigracija.

3.5.1. Demografsko starenje

Demografsko starenje posebno ilustrativno može se predstaviti sa dva indikatora (ICEI, 2019):

- Indeks starenja (odnos populacije starije od 60 godina prema populaciji do 20 godina, izražen u postocima); 1971. godine taj je indeks bio 13,7, a 1981. godine podigao se na 22,1, da bi 1991. godine porastao na 27,7, a 2013. godine iznosio visokih 92,3%, što znači da se broj starih skoro izjednačio sa brojem mladih.
- Indeks ovisnosti (odnos populacije starije od 65 godina naspram radno sposobne populacije u dobi od 15 do 64 godine, izražen u postocima); dok u godinama prije rata taj indeks pokazuje nisku ovisnost (7,8; 9,2; 9,6 respektivno za 1971, 1981. i 1991. godinu), u 2013. skače na 20,2.

Interesantno je da i pored naučno utemeljene tvrdnje da se starenjem smanjuje obim emigracija, emigracije iz BiH nastavljaju rast, što znači da se time smanjuje broj produktivne populacije, najviše u dobi od 30 do 45 godina.

Iseljavanje i starenje uzrokuje niz ekonomskih posljedica. Inače, mala otvorena ekonomija postaje sve manja, sa manjom potrošnjom i manjim brojem stanovnika. To uvjetuje potrebu odlučnije orijentacije na izvozom vođen rast za rastućom ponudom proizvoda i usluga za izvoz (Tradable

goods and services) i privlačenje stranih turista i stranih direktnih investicija.

3.5.2. BiH – društvo niske ekonomske aktivnosti i zaposlenosti

Bosanskohercegovačko društvo je po svojim socijalno-ekonomskim obilježjima primjer klijentističkog društva, niske ekonomske aktivnosti i niske sklonosti poduzetništvu.

To potvrđuju i sljedeći podaci (prema anketi radne snage, pokazatelji u tabeli 30):

Tabela 30. Indikatori tržišta rada BiH 2008–2018. (u hiljadama osoba)

Elementi	2008.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Nezaposlenost	272,0	308,0	315,0	273,0	211,0	185,0	157,4
Zaposlenost	890,0	812,0	822,0	801,0	816,0	822,0	846,3
Radna snaga (1 + 2)	1.162,0	1.120,0	1.137,0	1.074,0	1.027,0	1.007,0	1.003,7
Radno sposobno stanovništvo	2.649,0	2.565,0	2.579,0	2.489,0	2.407,0	2.396,0	2.384,0
Ukupno stanovništvo	3.211,0	2.982,0	2.983,0	2.840,0	2.734,0	2.701,0	2.670,0
Stopa aktivnosti (3/4 x 100)	43,9	43,7	44,1	43,1	42,7	42,0	42,1
Stopa zaposlenosti (2/4 x 100)	33,6	31,7	31,9	32,2	33,9	34,3	35,5
Stopa nezaposlenosti (1/3 x 100)	23,4	27,5	27,7	25,4	20,5	18,4	15,7
Prosječna plaća (KM)	799	829	842	856	862	878	928

Izvor: Anketa radne snage, odnosne godine

- Stopa aktivnosti (odnos zaposlenih i nezaposlenih prema radno sposobnom stanovništvu) je sa 43,9% u 2008. opala na 42,0% u 2018. godini (stope u 2017. godini iznose 54,0% u Srbiji, 51,6% u Hrvatskoj i 58,7% u Sloveniji, odnosno 82,0% u Njemačkoj);
- Stopa zaposlenosti (odnos broja zaposlenih prema radno sposobnom stanovništvu) je sa 33,6% u 2008. godini pala na 34,3 % u 2018, što znači da je tek svaka treća radno sposobna osoba zaposlena (stope za uporedive zemlje u 2017. su 46,7% u Srbiji, 45,8% u Hrvatskoj, 55,3% u Sloveniji, odnosno 78,2% u Njemačkoj);
- Stopa nezaposlenosti (odnos nezaposlenih prema radnoj snazi) je sa 23,4% u 2008. pala na 18,4% u 2018. godini (stope za uporedive zemlje u 2017. su 13,5% u Srbiji, 11,2% u Hrvatskoj, 5,8% u Sloveniji i 4,7% u Njemačkoj).

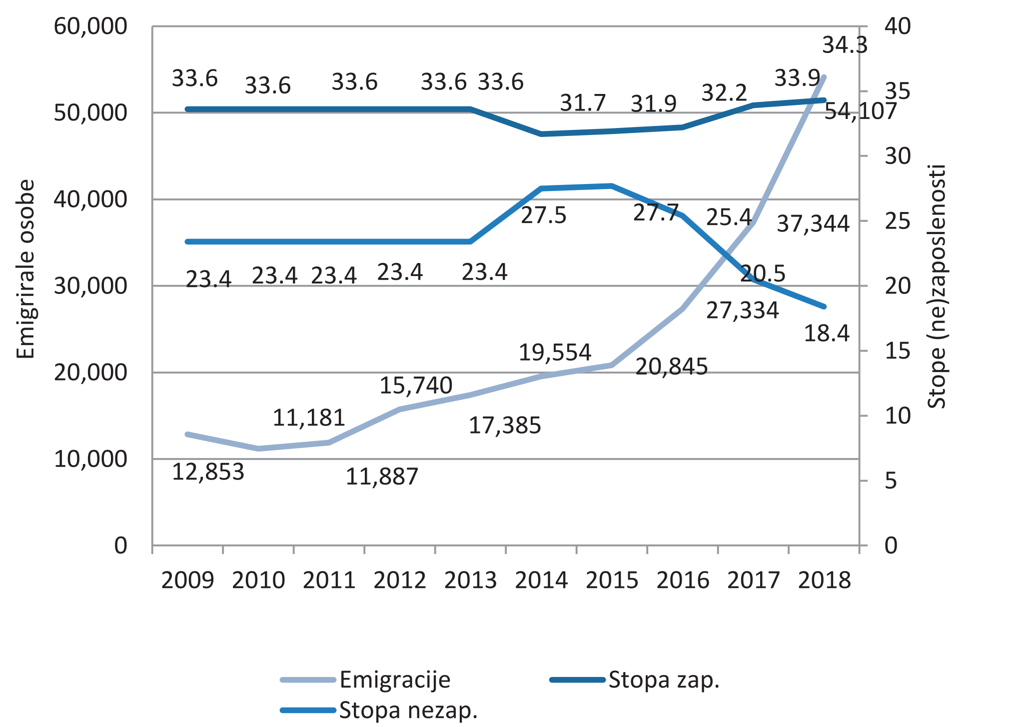
Promjene ovih stopa rezultat su smanjenja kontingenta radno sposobnog stanovništva sa 2.649 hiljada osoba u 2008. na 2.396 hiljada u 2018. godini, smanjenja radne snage sa 1.162 hiljade u 2008. na 1.007 hiljada u 2018. godini, te smanjenja broja zaposlenih sa 890 hiljada u 2008. na 822 hiljade u 2018. i broja nezaposlenih sa 272 hiljade u 2008. na 185 hiljada u 2018. godini. Dio promjena rezultat je usporavanja ekonomskog rasta, a veći dio rezultat je emigracijskih kretanja koja su smanjila pritisak na tržište rada u BiH.

Ovakvi pokazatelji mogli bi voditi pogrešnom zaključku da postoji jako velik kontingent radne snage za potrebe domaćeg tržišta rada. Na mnogim segmentima tog tržišta uočava se ogroman deficit u ponudi radne snage, dok na mnogim drugim nema potražnje za radnu snagu koja se nudi. To već kod poslodavaca inicira aktivnosti in company education, kojom se putem prekvalificiranja osiguravaju potrebni profili struke.

Troškovi te edukacije padaju na teret poslodavaca, umjesto da se za nju osigura institucionalna podrška i finansiranje. Kao alternativa javlja se inicijativa za dodjelom dozvola za rad jednom broju zanimanja (vozači, operatori NCR strojeva, građevinci) iz inozemstva.

U mnogim radovima iz oblasti emigracija uočava se da emigracije iz određenih zemalja pokazuju visoku negativnu usklađenost sa kretanjem stope zaposlenosti, odnosno pozitivnu usklađenost sa kretanjem stope nezaposlenosti – primjer Portugala (Pereira, Azevedo, ed, 2019, str. 36). Ova kretanja se samo djelimično potvrđuju na primjeru BiH (vidjeti narednu sliku).

Slika 45. Kretanje emigracija i stopa zaposlenosti i nezaposlenosti (%) u BiH 2009–2018.

Izvor: BHAS, Anketa radne snage, odnosne godine, Eurostat, 2019. (za emigracije)

U periodu 2001–2013. u Portugalu je rast emigracija (sa 45.000 osoba u 2001. na 120.000 osoba u 2013. godini) vodio padu zaposlenosti (sa 59% u 2001. na 50% u 2013. godini). Obrnuto, pad emigracija nakon 2013. sa 120.000 osoba na 100.000 u 2016. godini doveo je do rasta stope zaposlenosti sa 50% na 52,4% u 2016. godini.

S druge strane, rast emigracija vodi rastu nezaposlenosti. Tako je rast emigracija do 2013. godine doveo do rasta stope nezaposlenosti sa 3,5% u 2001. na 16,7% u 2013. godini. Nakon toga, pad emigracija doveo je do pada nezaposlenosti na 10,5% u 2016. godini.

Posebno je izražen problem visoke nezaposlenosti mladih, koji iznosi oko 46% (samo na Kosovu je viša). Sistem je defektan u tome što ne stvara stručnjake potrebne privredi, odnosno tržištu rada, zbog čega mladi ljudi donose pogrešne odluke u pogledu profila školovanja.

Obrazovanje služi za proizvodnju kadrova bez obzira na to da li su potrebni privredi ili ne. Sistem također ne osigurava prvo zapošljavanje, jer su forme radnog angažmana nefleksibilne.

3.6. Makroekonomski agregati i emigracije

Ekonomski rast do sada nije bio ugrožen emigracijama. Svjetska banka procjenjuje da će rast BDP-a u 2019. godini iznositi 3,1%, nakon što je u 2018. iznosio 3,6%. Procjene za 2020. i 2021. dosta su optimistične i predviđaju rast od 3,4% i 3,9%. (World bank, 2019). To je znatno viši rast od onog o kome izvještava Agencija za statistiku BiH, koji za 2018. godinu iznosi 3,4%, a za devet mjeseci 2019. godine 2,6% (BHAS, 2019).

Rast se ostvaruje u okviru modela rasta potrošnje i kombiniranog doprinosa smanjenja deficita vanjskotrgovinske razmjene. Ostvareni BDP BiH je na nivou od 77% potencijalnog BDP-a, i to zbog strukturalnih problema i niskog doprinosa inovacija i produktivnosti ukupnom rastu (World bank, 2019).

Naše procjene emigracija u posljednjih pet godina pokazuju da emigracije do sada nisu ozbiljnije ugrožavale demand-side stranu kreiranja BDP-a.

Naime, u periodu najvećih emigracija 2014–2019. godine sa oko 155.143 iseljenih osoba rast potrošnje domaćinstava kreće se istim tempom kao i ranijih godina (2014. rast od 1,37%; 2015. rast od 1,43%; 2016. rast od

2,10%; 2017. od 2,44%; 2018. rast od 4,00% u tekućim cijenama) (BHAS, 2019).

Emigracije nisu utjecale izravno na potrošnju zbog novčanih doznaka koje su rasle s porastom obima emigracija, zbog većeg zapošljavanja u zemlji, zbog rasta plaća koje diktira tržište rada i zbog rasta turističke potrošnje.

Drugo je pitanje supply-side strane kreiranja BDP-a, u kome najveći rast bilježe servisi, jer izostaju investicije u prerađivačku industriju i rast produktivnosti zbog više primjene novih tehnologija i inovacija.

Tu se ne ostvaruje mogući doprinos emigracija prijenosu vještina, investicija dijaspore, razvoja trgovine i poticaja održivom turizmu. Potrebne su strukturne promjene u pravcu ubrzanja transformacijskog rasta, definirane Okvirom ostvarenja održivih razvojnih ciljeva BiH za period do 2030. godine (UNDP BiH, 2019).

Međutim, pitanje je kako će se situacija razvijati u bliskoj budućnosti, posebno s obzirom na novi val liberalizacije zapošljavanja u Njemačkoj od 1. marta 2020. godine i kako će to utjecati na ekonomski rast, investicije, zapošljavanje i kretanje potrošnje.

Ekonomski rast u budućnosti ovisit će o kretanju potrošnje i salda vanjskotrgovinske razmjene. Rast u protekloj deceniji temeljio se na dva ključna faktora: rast potrošnje i smanjenje negativnog vanjskotrgovinskog salda (vidjeti tabelu 30).

Podaci iz tabele pokazuju da je ukupna potrošnja u protekloj deceniji porasla sa 22,7% ili 2,3% godišnje, a da je BDP rastao po stopi od 3,2% godišnje, što znači da je smanjenje deficita razmjene roba i usluga dalo doprinos rastu od oko 1% godišnje.

Pri postojećoj strukturi proizvodnje i investicija u sektoru utrživih roba i usluga (Tradable goods and services) i visokoj ovisnosti o uvozu (energija, hrana, zabavna i poslovna elektronika, oprema i transportna sredstva) moguće je perspektivno pomicati granice udjela deficita

vanjskotrgovinske razmjene na oko 10% BDP-a. Budući da je deficit u 2018. godini sveden na 13,4% BDP-a sa 18,5% u 2009. godini, potencijal rasta po ovom osnovu iznosi oko 3,4% BDP-a.

Tabela 31. Kretanje potrošnje i BDP-a u periodu 2009–2018. godine (milioni KM)

Elementi	2009.	2018.	Indeks
1. Krajnja potrošnja domaćinstava	20.928	25.203	120,4
2. Krajnja potrošnja NPUSD-a	204	293	143,6
3. Potrošnja vlada	5.818	6.611	113,6
4. Investicijska potrošnja	4.906	6.985	142,4
5. Ukupna potrošnja (1 + 2 + 3 + 4)	31.856	39.091	122,7
6. Izvoz roba i usluga	6.202	13.559	218,6
7. Uvoz roba i usluga	12.086	18.635	154,2
8. Saldo uvoza i izvoza roba i usluga (6-7)	- 5.884	- 5.076	86,3
9. BDP tekuće cijene (5 + 8)	25.971	34.016	131,0
10. Stepen pokrića potrošnje u % ((9: 5) x 100)	81,5	86,3	106,7

Izvor: Bruto domaći proizvod u BiH 2007–2018, rashodni pristup, BHAS 2019.

Iz ovoga se može izvesti zaključak da će budući ekonomski rast primarno ovisiti o rastu potrošnje. Preko 60% potrošnje čini krajnja potrošnja domaćinstava, a ona je upravo ugrožena emigracijama. Konkretnije, tu je pitanje hoće li smanjena potrošnja zbog emigracija biti kompenzirana povećanjem doznaka iz dijaspore.

Migracije utječu na to da je BND veći od BDP-a za iznos doznaka. Istina je da doznake povećavaju i BDP, jer se povećava potrošnja domaćeg stanovništva.

Dakle, stanovništvo u BiH može imati veći obim potrošnje nego što je produktivnost zemlje. Naravno, obim zadovoljavanja potrošnje ovisi o

konkurentnosti domaće proizvodnje i njene sposobnosti da tu potrošnju zadovolji.

Visoka stopa iseljavanja, kakva se bilježi u BiH, utječe na stvaranje potrošnjom vođenog modela rasta zbog visokih doznaka dijaspore iz inozemstva. Te doznake idu u korist lokalnog stanovništva, koje za zadovoljavanje svojih potreba traži robu iz inozemstva, pa uvoz potrošnih roba raste. Ako bi se ostvarila transformacija doznaka u investicijska ulaganja, onda bi BiH tendirala ka izvozom vođenom rastu i u uvozu bi dominirali kapitalni proizvodi ili intermedijeri (IMF, 2019).

Visoka javna potrošnja koja bilježi rastuću dinamiku izložena je visokim rizicima emigracija. Kretanje javne potrošnje u BiH pokazuje da su javni prihodi u protekloj deceniji rasli brže od rasta BDP-a. Rezultat toga je da je udio javnih prihoda u BDP porastao u 2018. na 42,3% sa 39,8% u 2009. godini (vidjeti tabelu 31).

Dati prikaz potvrđuje da su javne finansije osigurale privilegirano mjesto u raspodjeli BDP-a, a to se uglavnom dešava jer porezi i socijalni doprinosi nisu vezani za produktivnost u stvaranju BDP-a, nego su vezani za oporezivanje faktora proizvodnje, posebno rada i potrošnje. Uz tu deficijenciju, prisutne su i visoke stope oporezivanja rada, što destimulativno djeluje na investiranje, zapošljavanje i ukupnu ekonomsku aktivnost.

S druge strane, struktura potrošnje zadržava visok udio socijalnih davanja (penzije, zdravstvo, obrazovanje, socijalna zaštita). To ukazuje na nefleksibilnost javne potrošnje i velike rizike u slučajevima smanjenja prihoda, pogotovo na rizike budžeta, s obzirom na to da su već penzije prevedene na budžetske isplate, a u perspektivi je da i zdravstvo pređe na isti način finansiranja.

Ima pozitivnih promjena u relativnom smanjenju udjela uposlenih i izdataka za robe i usluge, ali je to još uvijek siva zona transparentnosti javne potrošnje jer nema jasnog uvida u efikasnost javne uprave i

društvenih koristi koje se dobivaju iz velikih iznosa javnog novca, namijenjenih njenom finansiranju.

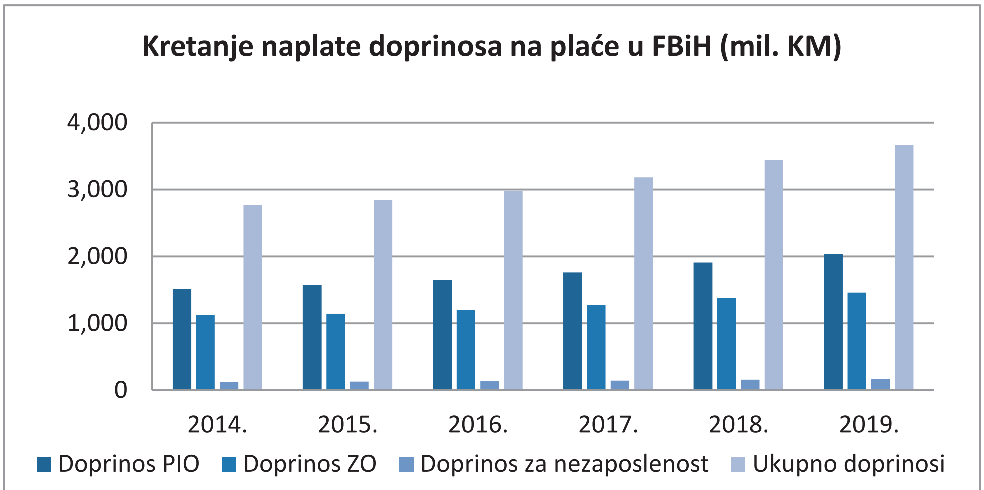
Tabela 32. Nivo javne potrošnje i udio u BDP-u 2009. i 2018. godine (milioni KM)

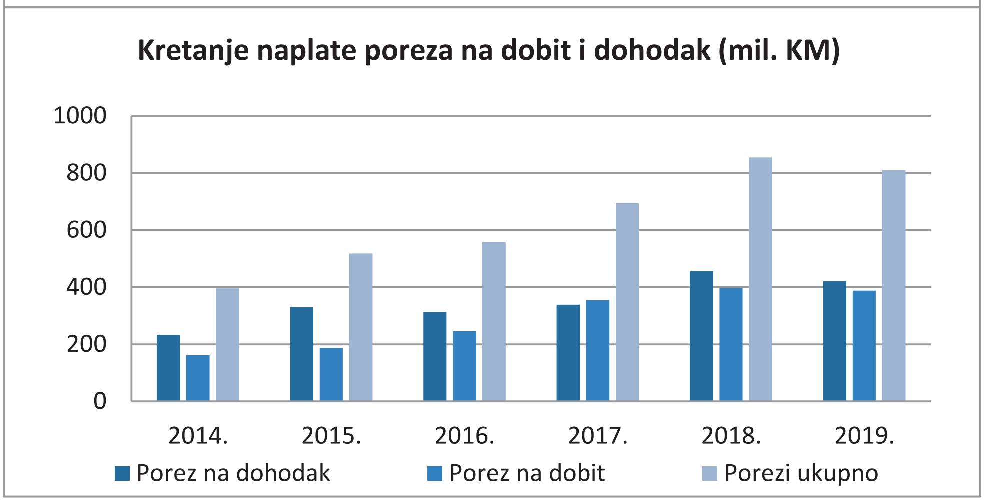
Elementi	2009.	2018.	Indeks
1. PRIHODI	10.343	14.390	139,1
1.1. Porezi	5.352	7.688	143,7
1.2. Socijalni doprinosi	3.639	5.042	138,6
1.3. Grantovi	48	45	93,0
1.4. Ostali prihodi	1.304	1.615	123,8
2. RASHODI	10.665	12.737	119,4
2.1. Naknade zaposlenima	3.155	3.421	108,5
2.2. Rashodi za robe i usluge	2.489	2.401	96,5
2.3. Amortizacija	0,00	133	n.a.
2.4. Kamate	124	243	195,7
2.5. Subvencije	419	476	113,7
2.6. Grantovi	0,00	6	n.a.
2.7. Socijalna pomoć	3.951	5.013	126,9
2.8. Ostali troškovi	527	1.044	198,4
3. BRUTO OPERATIVNI BILANS (1–2 + 23)	-322	1.785	n.a.
3.1. Neto nabavka investicija	748	915	122,3
3.2. Neto pozajmljivanje	-1.070	736	n.a.
BDP (rashodni princip, tekuće cijene)	25.971	34.016	131,0
Prihodi u BDP-u (%)	39,8	42,3	106,3
Rashodi i investicije u BDP-u (%)	43,9	40,1	91,3

Izvor: Vladine finansije, CBBIH, 2005–2018; BDP BHAS, BDP po rashodnom principu 2007–2018.

Međutim, pojedine vrste javnih prihoda, bilo da su porezi ili doprinosi, ne pokazuju ravnomjernost rasta. Ilustrirat ćemo to na primjeru FBiH (vidjeti sliku 46).

Slika 46. Kretanje naplate doprinosa i poreza na dobit i dohodak u FBiH 2014–2019.

Izvor: Izvještaj o naplati javnih prihoda u 2019, PU FBiH

Prihodi po osnovu doprinosa bilježe kontinuiran rast kao rezultat rastuće zaposlenosti i povećane baze za njihov obračun i naplatu.

U osnovi te stabilnosti je činjenica da se naplate tih doprinosa vežu za plaće. Tako je kontinuiranim rastom naplate doprinosa njihov iznos

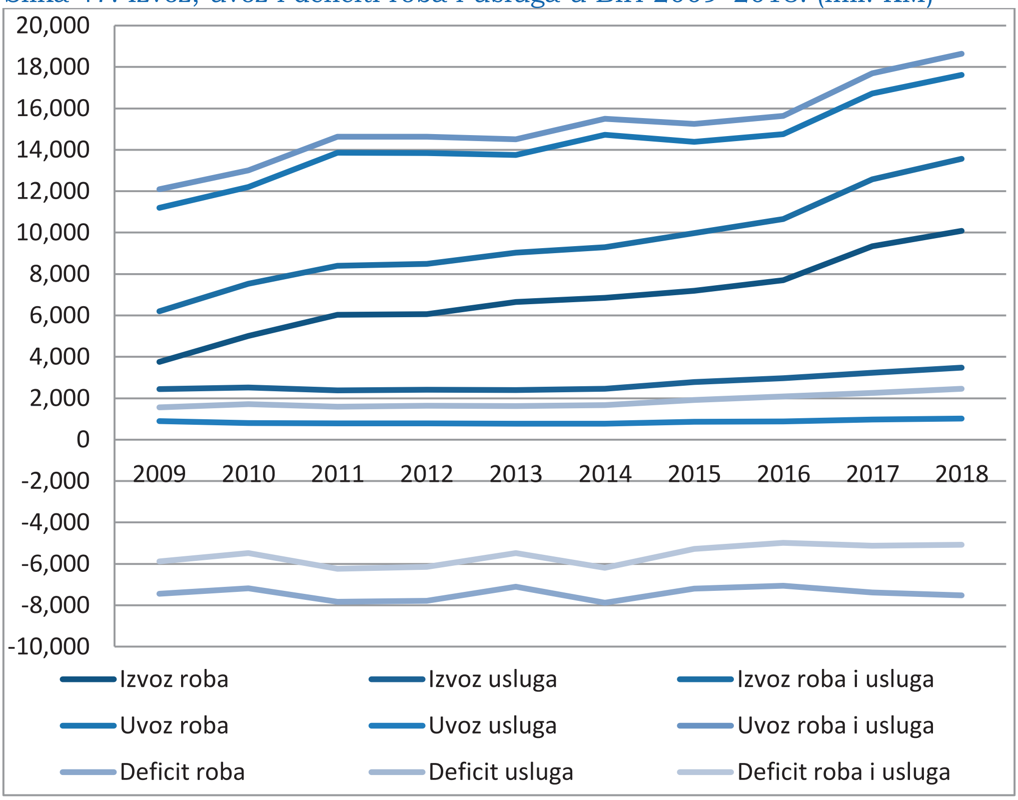
povećan sa 2.768 mil. KM na 3.666 mil. KM ili za 32,4%, odnosno ostvaren je rast od 6,8% godišnje.

Naplata direktnih poreza bilježi sasvim drugačiju dinamiku. Porezi na dobit bilježe kontinuirani rast do 2018, a onda u 2019. godini opadaju. Porezi na dohodak opadaju u 2016. i oporavljaju se do 2018. godine, a onda opet opadaju 2019. godine.

Održivost vanjskih neravnoteža nije ugrožena emigracijama. Dok je deficit u razmjeni roba rastući u periodu 2014–2018, ukupan deficit opada zahvaljujući rastućem suficitu u razmjeni usluga.

Tako se blago rastući obim novčanih doznaka roba i usluga u BiH 2009–2018. (mil. KM) iskazuje stabilizirajućim elementom vanjskotrgovinskih neravnoteža (slika 47).

Slika 47. Izvoz, uvoz i deficiti roba i usluga u BiH 2009–2018. (mil. KM)

Izvor: Bilten CBBiH 3/2019, str. 182

Izvoz i uvoz roba u savršenoj je korelaciji. Usluge rastu, ali smanjuju svoj relativni udio u utrživim robama i uslugama (od 39,4% 2009. godine udio izvoza usluga opada na 34,5% u 2018. godini). Međutim, dodatni značaj usluga je u tome što svojim suficitom umanjuju deficit vanjskotrgovinske razmjene utrživih proizvoda i 2016. godine neprestano se smanjuju.

Održivost penzijskog sistema u oba entiteta bitno je ugrožena, ali ne samo emigracijama, nego unutarnjim strukturalnim razlozima. To je nizak broj aktivnih osiguranika naspram penzionera (2,13 aktivnih osiguranika prema jednom penzioneru u kategoriji starosnih penzija, odnosno 1,2 osiguranika prema jednom penzioneru iz svih kategorija penzionera). Drugo, masovno je povećan broj penzionera, i treće, povećane su penzije. Tako je iznos penzija u 2019. u odnosu na 2014. godinu porastao za 19% i dostigao iznos od 3,17 milijardi KM, u čemu je rast broja penzionera iznosio 7,1%, a prosječna penzija porasla za 11,1%.

Doprinosi ne mogu pokriti penzije, pa se osiguravaju intervencije iz budžeta. Tako je za isplate penzija u 2020. godini u RS-u predviđen iznos od 1.142 mil. KM, a na prikupljene doprinose za socijalno osiguranje od 931 mil. KM planirana je subvencija iz budžeta od 211 mil. KM ili 18,5% ukupno potrebnih sredstava za penzije.

U FBiH za 2020. godinu planirana su sredstva za penzije od 2.400 mil. KM, od čega 2.074 mil. KM čine doprinosi za penzijsko osiguranje, a 326 mil. KM ili 13,6% potrebnih sredstava osigurava se iz budžeta. Ukupno na nivou BiH planirana sredstva za 2020 godinu su oko 3.542 mil. KM, od čega je oko 3 milijarde KM zasnovano na planiranim doprinosima za penzijsko osiguranje, a 542 mil. KM ili 15,3% čine subvencije iz entitetskih budžeta. Tako su penzije dostigle oko 9,7% BDP-a (na osnovu procjene BDP-a u tekućim cijenama za 2020. godinu od 36,5 milijardi KM – sa rastom od 3% i inflacijom od 1,5%).

Procjena kretanja izdataka za penzije u srednjoročnom razdoblju do 2025. temelji se na rastu broja penzionera od 2% godišnje i povećanju prosječnih penzija od 3% godišnje. Uz procjene rasta BDP-a u tekućim

cijenama od 4,5% godišnje, udio penzija u BD-u blago raste na 10% u 2025. godini. Uz pretpostavku rasta broja uposlenih od 2% godišnje i rasta plaća od 3%, iznos doprinosa za penzije rast će po stopi od 5,06% godišnje, osiguravajući konstantnu stopu pokrivenosti penzija doprinosima od 84,8% (vidjeti narednu tabelu).

Tabela 33. Kretanje penzija i indikatora penzijskog sistema 2019–2025. (milioni KM)

Godina	Penzioneri (hiljade osoba)	Godišnji iznos penzija	Doprinosi za penzije	Udio doprinosa u iznosu penzija (%)	BDP po tržišnim cijenama	Udio penzija u BDP-u (u %)
2019	685,5	3.320,0	2.829	85,2	35.000,0	9,5
2020	699,2	3.542,0	3.005	84,8	36.500,0	9,7
2021	713,2	3.721,2	3.157	84,8	38.142,5	9,8
2022	727,5	3.909,5	3.317	84,8	39.858,9	9,8
2023	742,0	4.107,3	3.485	84,8	41.652,6	9,9
2024	756,8	4.315,1	3.661	84,8	43.526,9	9,9
2025	773,8	4.533,5	3.846	84,8	45.485,6	10,0

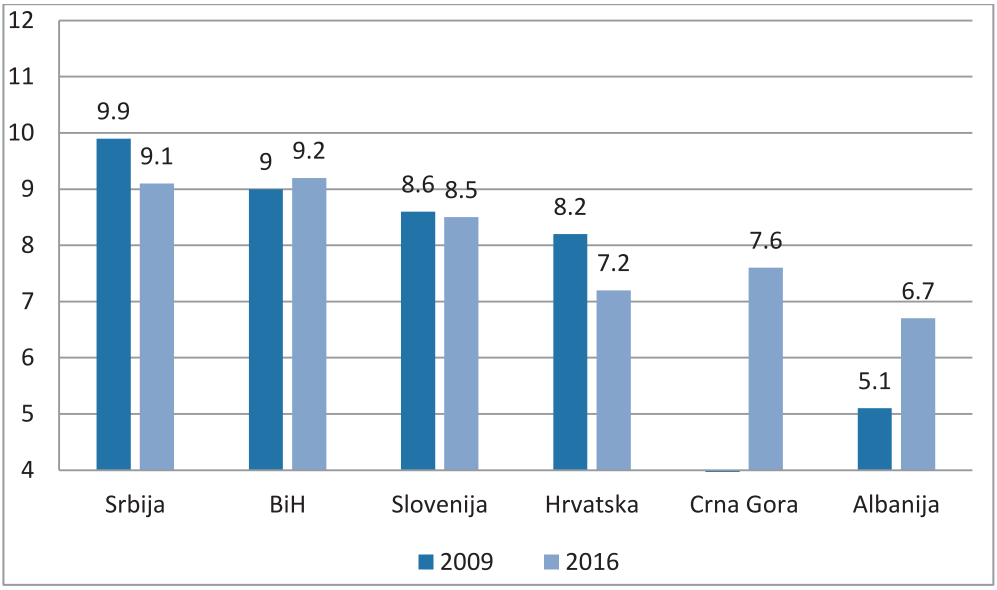
Izvor: Podaci budžeta RS-a i FBiH i fondova PIO RS-a i FBiH za 2019. i 2020. godinu, procjene autora

I pored navedenih proračuna, rizici za održivost penzijskog sistema na načelima međugeneracijske solidarnosti izuzetno su visoki i odnose se na ekonomski rast, zaposlenost, broj penzionera i visinu plaća i penzija.

Održivost zdravstva direktno je ugrožena odlivom mozgova i potrebom nesrazmjernog ulaganja u educiranje stručnjaka. Ulaganja u zdravstvo u BiH, u odnosu na BDP sa 9,2%, na najvišem je nivou u regiji u 2016. godini (vidjeti narednu sliku).

I pored toga, obim i kvalitet usluga zdravstva nizak je i nekvalitetan, a dostupnost građanima je neravnomjerna.

Slika 48. Visina tekućih rashoda za zdravstvo u BiH i zemljama regije (% BDP-a)

Izvor: World bank Health data base, 2016.

Jedan od strukturalnih problema su mala ulaganja u preventivu, koja iznose svega oko 6% ukupnih ulaganja u javno zdravstvo.

Zdravstvo bilježi velike deficite i ne osigurava potrebe građana. Emigracije su dovele do toga da je preko 1.000 doktora medicine, oko 200 specijalista i oko 2.500 srednjeg medicinskog kadra napustilo zemlju u posljednjih pet godina, što znači otprilike odliv humanog kapitala u vrijednosti od oko 500 miliona KM. Za obnovu tog kapitala potrebna su enormna ulaganja, koja iscrpljuju ionako skromne nedovoljne zdravstvene fondove. Čak i nakon što se ostvare investicije u obnovu kadra, njihova lojalnost je kratkoročna. Zato je potrebno poduzeti mjere kojima će se ugovorima obavezati stručnjaci da provedu u radnom odnosu u domaćem zdravstvu potrebno vrijeme, do otplate investicije u njihovu edukaciju.

Takvi slučajevi već postoje u praksi. Inače, zdravstvo nudi brojne prilike za transfer vještina naše dijaspore u prenošenju novih metoda dijagnostike i liječenja, te investiranja u privatne zdravstvene djelatnosti u BiH. Suradnja

sa dijasporom mora biti dio organiziranih napora za brain gain u oblasti zdravstva.

Obrazovanje doživljava velike transformacije pod utjecajem emigracija. Najveći dio promjena rezultat je depopulacijskih politika, odnosno smanjenja broja djece i mladih (vidjeti narednu tabelu).

Tabela 34. Pokazatelji razvoja obrazovanja u BiH 2014–2018. (studenti i učenici u hiljadama)

Kategorija	Nastavna godina					Indeks 2018/14.
	2014/15.	2015/16.	2016/17.	2017/18.	2018/19.	
Upisani broj studenata	109,3	105,3	100,3	94,8	87,5	80,1
Ukupni broj diplomiranih studenata	16,9	16,0	15,3	14,6	14,2	84,0
Ukupni broj odjeljenja u srednjim školama	6,1	5,9	5,8	5,7	5,6	91,4
Ukupni broj srednjoškolaca	143,9	133,2	126,8	124,4	117,8	81,8
Srednjoškolci koji su završili školu	44,0	43,3	35,9	31,8	33,0	75,1
Ukupni broj odjeljenja	15,3	15,2	15,1	15,0	15,0	97,6
Ukupni broj učenika	296,8	291,3	287,7	282,6	279,5	94,2
Upisani u prvi razred	33,6	33,3	32,5	31,2	30,6	91,1
Ukupni broj djece u predškolskom obraz.	21,5	22,9	24,9	25,8	28,5	132,7
Broj djece do tri godine u predškolskom obrazovanju	4,0	4,2	4,9	5,0	5,7	142,9

Izvor: BHAS, odnosne godine

U visokom obrazovanju broj upisanih studenata u posljednjih pet godina opao je sa 109,3 hiljade na 87,5 hiljada, a broj diplomiranih sa 16,9 hiljada na 14,2 hiljade osoba. Broj studenata i diplomiranih ma magistarskom i doktorskom studiju nešto je stabilniji. Ukupan broj nastavnika i suradnika neznatno je povećan, što pruža podloge za unapređenje studija.

U srednjem obrazovanju smanjen je broj odjeljenja, upisanih i završenih učenika za 20,30%, dok je broj nastavnika zadržan na istom nivou.

Slična situacija, ali sa nešto sporijim tempom opadanja, bilježi se i u osnovnom obrazovanju, dok se broj nastavnika zadržao na istom nivou.

U predškolskom vaspitanju bilježi se ekspanzija. Sve praćene kategorije ostvarile su porast. Ukupni broj djece povećan je sa 21,5 na 28,5 hiljada. Broj zaposlenih porastao je sa 3 na 4 hiljade, broj vaspitača sa 1,5 na 2,1 hiljadu, a broj ustanova sa 289 na 359. Glavni razlog za povećan broj djece u predškolskom obrazovanju jeste zakonska obaveza da djeca steknu predškolsko obrazovanje prije upisa u prvi razred osnovne škole.

Procjene studenata i učenika u narednoj deceniji su pesimistične – predviđa se pad po istim stopama, što će smanjiti bazu ljudskog kapitala u obimu, ali bi moglo rezultirati u kvalitetu ako bi uporedo započele ozbiljnije reforme u obrazovanju, posebno uvođenjem dualnog obrazovanja.

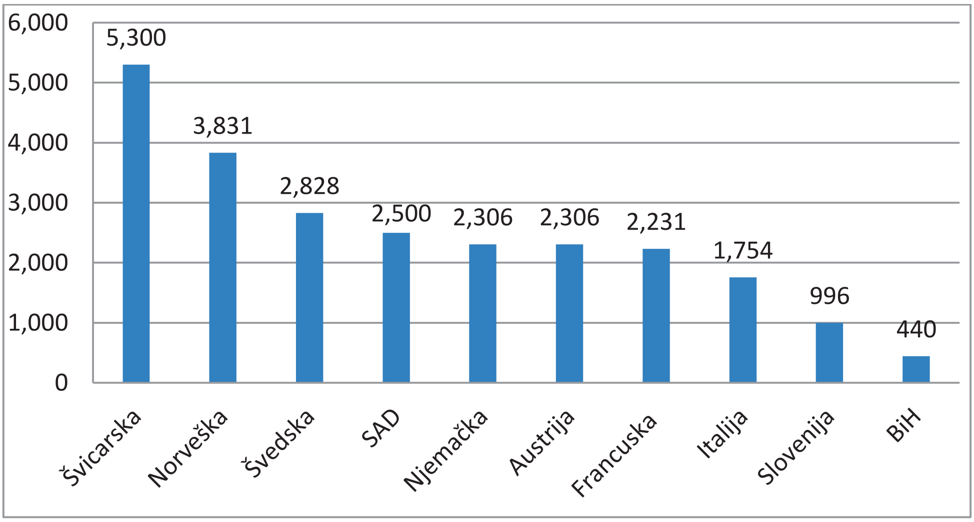
Dodatno, treba istaći da se sistem obrazovanja u posljednje vrijeme orijentira na potrebe tržišta rada glavnih zemalja imigracije radne snage iz BiH. O tome svjedoče brojni primjeri, a slikovit je onaj da je u Bihaću u školskoj 2019/2020. godini upisano šest odjeljenja Srednje medicinske škole, za razliku od ranijeg prosjeka od oko dva odjeljenja (TNT portal, 30. 8. 2019). Da li je razumno investirati ograničene javne resurse školstva za potrebe tržišta rada razvijenih zemalja ili bi za to trebalo investirati njihove resurse?

Sve ovo ukazuje na smanjivanje demografskih i drugih potencijala za kreiranje stručnih profila radne snage. Tržišni kriteriji formiranja radne

snage pokazuju se neodrživim i potrebna je široka društvena akcija da se unaprijedi kapacitet stvaranja humanog kapitala. Standard i lojalnost radnika treba graditi ne samo preko plaća, nego i uvjeta rada i radničkog dioničarstva.

Zaostajanje u plaćama BiH u odnosu na plaće u zemljama imigracije je nenadoknadivo, čak i kada bi se ekonomski rast ubrzao i provele mjere povećanja plaća kroz poreska rasterećenja i redistribuciju dijela dobiti za povećanje plaća. Visina plaća dovoljno uvjerljivo pokazuje kolike se razlike u materijalnom standardu mogu ostvariti emigracijama u odnosu na nivo standarda koji se može ostvariti u BiH (slika 49).

Slika 49. Neto mjesečna plaća u glavnim zemljama BH imigracija (EUR)

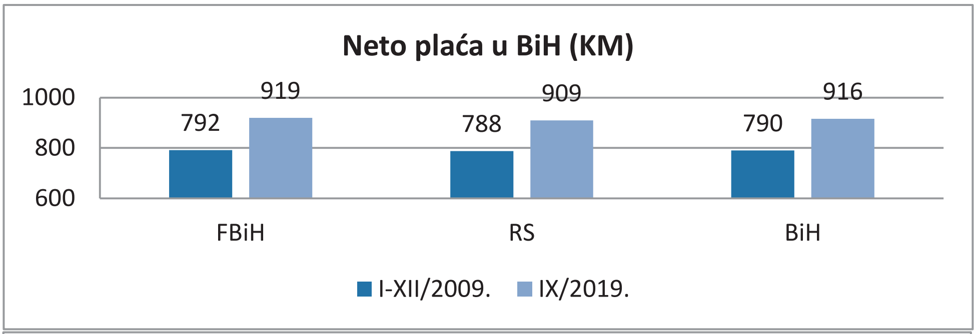
Izvor: IRI Beograd, 2019.

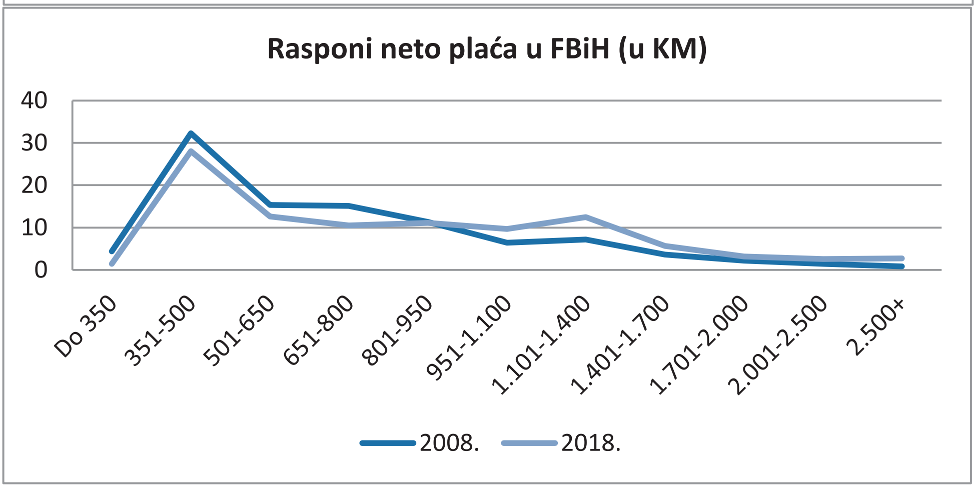
Plaće u BiH rasle su od pojave globalne finansijske krize po niskim stopama, sa minimalnim razlikama po entitetima (vidjeti narednu sliku). Prosječne stope rasta godišnje iznosile su 1,5%, što je nešto iznad nivoa inflacije.

Međutim, ono što prosjeci plaća kriju ukazuje na izuzetno nepovoljnu distribuciju plaća prema rasponima plaća. Navodimo primjer FBiH, koji pokazuje da je mod u rasponu plaća od 351 do 500 KM u oba posmatrana

perioda, a da je medijana u distribuciji plaća 2008. godine oko 780 KM, a u 2018. godini 763 KM.

Slika 50. Visina neto plaće u BiH i distribucija plaća u FBiH 2008. i 2019.

Izvor: Za neto plaće u BiH Bilten CB BH 3/2019, za raspone plaća u FBiH neobjavljeni podaci FZS-a, dobiveni na zahtjev autora

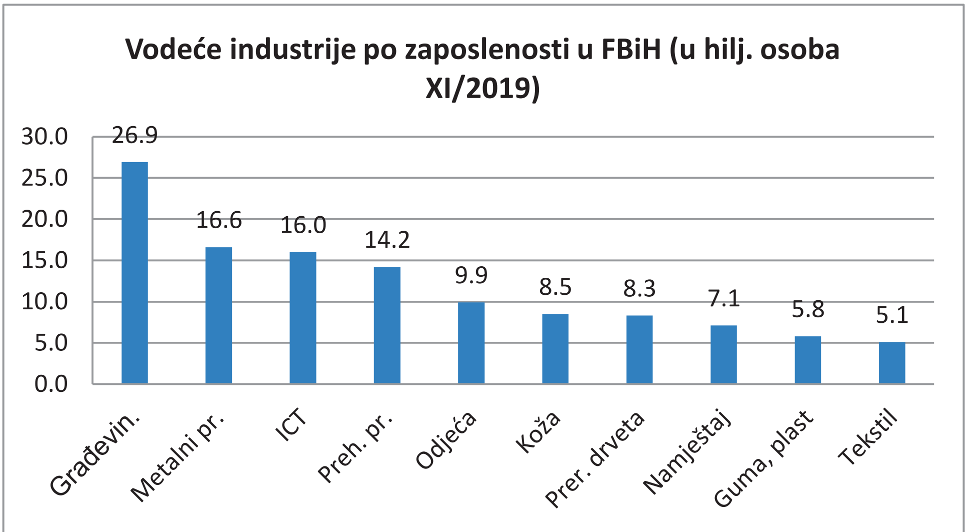
Daljnje razotkrivanje realne situacije oko plaća u BiH moguće je postići analizom podataka o plaćama radno najzastupljenijih djelatnosti u industrijama, građevinarstvu i informacijsko-komunikacijskim djelatnostima, kao djelatnostima realnog sektora (vidjeti narednu sliku).

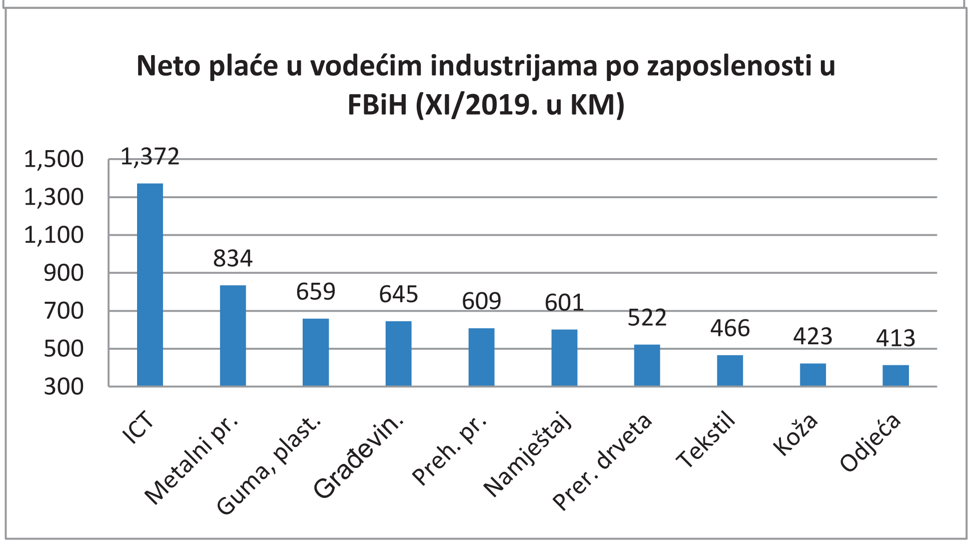
Uočljivo je da je, osim u djelatnosti informacijsko-komunikacijskih tehnologija, u svim djelatnostima koje bilježe visoku zaposlenost u realnom sektoru, nivo plaća ispod prosjeka. To znači da prosjek plaća podižu djelatnosti finansija, administracije i drugih usluga, a da je položaj zaposlenih u realnom sektoru izuzetno nepovoljan.

Primjećuje se da su plaće u djelatnosti prerade kože i obuće, proizvodnje tekstila i odjeće na nivou minimalnih.

Treba imati u vidu da prikazane neto plaće nisu sva primanja zaposlenih, što ukazuje na postojanje sive ekonomije i na potrebu da se sva gotovinska primanja prevedu u plaće i postanu osnov za uplate doprinosa i poreza, a kasnije i za penzije uposlenih.

Slika 51. Vodeće industrije po zaposlenosti i plaćama u FBiH

Izvor: Baza podataka Federalnog zavoda za statistiku FBiH

U zaključcima se može istaći da se dugotrajni i krhak izlazak iz krize 2009. godine temeljio na niskim plaćama, koje su dostigle ekonomski i socijalno neodrživ minimum. Tu se kriju suštinski razlozi emigracija i to je područje na koje treba usmjeriti regulatorne i poreske reforme i mjere tržišnih poticaja za rast plaća. Iz rezultata rasprave vođene na panel-diskusiji 5. novembra 2019. godine proistekao je stav da bi neka ravnotežna plaća za kvalificiranog radnika u BiH trebala biti oko 1.500 KM neto i da bi ona mogla biti dosta pouzdana prevencija emigracijama, uz ostale normalne i fer uvjete rada.

3.7. Konkurentnost i kvalitet poslovne okoline

Pokazatelji o rangiranju BiH u globalnoj konkurentnosti i kvalitetu poslovne okoline Doing Businessa ukazuju na strukturalne problem BH ekonomije i kritične faktore koje treba imati u vidu kod kreiranja politika održivosti emigracija u BiH.

Mjesto BiH u globalnoj konkurentnosti obilježeno je relativnim zaostajanjem u rangu konkurentnosti, Ona je 2019. godine na 92. mjestu među 141 zemljom obuhvaćenom izvještajem Svjetskog ekonomskog foruma o globalnoj konkurentnosti.

Izvještaj 2019. godine u znaku je nastojanja za unapređenjem konkurentnosti na osnovama 4. tehnološke revolucije i tako pokazuje koliki je kapacitet neke zemlje da postiže ekonomski rast, produktivnost i poboljšanje životnog standarda za svoje građane na osnovama inovacija, pametnog i zelenog rasta.

BiH je najlošije rangirana u elementima inovativnosti: dinamizam biznisa i kapacitet inovacija sa jednako lošim položajem na 117. je mjestu. Iznenađujuće dobro, ali nedovoljno upotrebljivo rangirana je u elementima humanog kapitala – kod zdravlja na 73. i vještina na 82. mjestu.

Vrlo loše je bazirana kod pojačivača efikasnosti – tržište proizvoda na 108. mjestu, tržište rada na 107, po veličini tržišta na 101. i finansijskom sistemu na 80. mjestu.

Bazni uvjeti također su loši – institucije na 114. mjestu, infrastruktura na 84, primjena ICT-a na 80. i makroekonomska stabilnost na dobrom, 64. mjestu.

Konkurentnost BiH treba promatrati u kontekstu emigracija kao konkurentnost za privlačenje ljudi da žive u nekoj zemlji. Dakle, loša konkurentnost za podizanje dobrog životnog standarda znači za BiH i lošu konkurentnost u izboru mjesta života.

Mjesto BiH u rangiranja u Doing Businessu Svjetske banke pokazuje lošu poslovnu okolinu u ovoj zemlji. Najbolje rangirani elementi te okoline su obavljanje međunarodne trgovine i rješavanje stečaja na 37. mjestu, lakoća dobivanja kredita na 60, zaštita interesa manjinskih dioničara na 72. i primjena ugovora na 75. mjestu.

Najlošije su rangirani elementi: početak biznisa na 183. mjestu, dozvole za gradnju na 167, plaćanje poreza na 139. i dozvole za struju na 130. mjestu, te registracija vlasništva na 99. mjestu. Naravno, ove rezultate treba shvatiti uvjetno. Postoje sredine, entiteti, kantoni, gradovi i općine i različiti sektori biznisa u kojima su ovi elementi mnogo povoljniji.

Strukturalni aspekti: udio tehnološki i znanjem intenzivnih djelatnosti u strukturi privrede ukazuju na spore promjene u transformaciji ekonomske strukture u pravcu rasta udjela grana sa potencijalima tehnološkog progresa, inovacija, rasta produktivnosti i zapošljavanja (vidjeti tabelu 35).

Kratka analiza temelji se na konceptu udjela tehnološki naprednih industrija (prerađivačka industrija) i usluga zasnovanih na znanju (KBS – Knowledge based services) – ICT servisi, finansije, stručne i consulting usluge, obrazovanje i zdravstvo u strukturi zapošljavanja i stvaranja bruto dodane vrijednosti (BDV) (Tai-An Chung & Chun-Yao Tseng, 2019).

Tabela 35. Zaposlenost i produktivnost u djelatnostima zasnovanim na tehnologiji i znanju u BiH (BDV u milionima KM, zaposlenost: broj osoba)

R.b.	Djelatnosti	2008.		2018.	
		BDV	Zaposleni	BDV	Zaposleni
1.	Prerađivačka industrija (C)	2.810	151.833	4.412	166.062
2.	ICT servisi (J)	1.145	14.500	1.374	21.124
3	Finansijske i djelatnosti osiguranja (K)	891	15.067	1.284	17.982
4.	Stručne, naučne, znanstvene djelatnosti (M)	638	16.500	916	24.733
5.	Zdravstvo i socijalna zaštita (Q)	1.089	46.077	1.545	53.889
6.	Obrazovanje (P)	1.125	56.198	1.384	72.371
7.	Na znanju bazirane usluge	4.888	148.342	6.503	190.099
8.	Ukupna prerađivačka industrija i KBS	7.698	300.175	10.915	356.161
9.	Sve djelatnosti	20.922	720.516	27.813	776.008
10.	Prerađivačka industrija (C) i KBS/sve djelatnosti u %	36,8	41,7	39,2	45,9
11.	KBS/sve djelatnosti u %	23,4	20,6	23,4	24,5
12.	Prerađivačka industrija/sve djelatnosti u %	13,4	21,1	15,9	21,4

Izvor: Statistika zaposlenosti i nacionalnih računa, BHAS, odnosne godine

U odnosu na 2008. godinu, udio BDV-a i zaposlenosti u prerađivačkoj industriji i KBS-a povećan je sa 36,8% i 39,2% na 41,7% i 45,9% respektivno, što znači rast produktivnosti. Kada se promatra samo KBS, dinamika je mnogo usporenija; njegov udio u BDV-u ukupne ekonomije stagnira, a u zaposlenosti je povećan sa 20,6% na 24,5%, što znači da se bilježi pad produktivnosti. ICT djelatnosti bilježe u 2018. pad udjela u BDV-u, a rast udjela u zaposlenosti, što znači pad produktivnosti.

Može se zaključiti da nema bitnijih transformacija ekonomske strukture u BiH i da emigracije mogu doprinijeti ubrzanom rastu industrija i usluga baziranih na razvijenim tehnologijama i znanju. Takve transformacije su osnovni pokretač ekonomskog rasta na osnovama pametnog rasta u BiH u kontekstu provođenja održivih ciljeva razvoja BiH do 2030. godine.

3.8. SWOT analiza održivosti emigracija u BiH

Ova analiza radi se kao element strateškog upravljanja vlada u BiH održivim emigracijama. SWOT analizom želi se procijeniti utjecaj vanjskih faktora na održivost emigracija iz BiH i dati procjena slabosti, odnosno snaga vlada u BiH u odnosu na utjecaje iz okoline.

Faktori vanjske okoline odnose se na one koji su van utjecaja vlada iz BiH i njima se akteri održivih emigracija u načelu prilagođavaju na način da od prijetnji stvaraju prilike iz vanjske okoline. Faktori unutarnje okoline odnose se na one koji su pod kontrolom vlada u BiH i one mogu njima upravljati u smislu da ih iz slabosti što više pretvaraju u snage.

U ocjenjivanju faktora vanjske okoline primjenjuje se logika da je neki faktor veća prilika što više doprinosi održivosti emigracija, i obratno. U unutarnjoj okolini primjenjuje se logika da što je vlada spremnija za postizanje održivosti emigracija, sve više su prisutne snage, i obratno.

Za potrebe SWOT analize područje održivosti emigracija segmentirano je u tri dijela.

- Prvi segment odnosi se na prevenciju emigracija i cilj održivosti je da se emigracije svedu na 0,7% do 1% stanovništva zemlje godišnje. Procjenjuju se vanjski utjecaji koji potječu emigracije sa aspiracijama te populacije za emigraciju, pri čemu jedan dio populacije tek razmišlja, a drugi vrši konkretne pripreme za odlazak. Unutarnji utjecaji odnose se na kapacitete vlasti da stvaranjem povoljnijih uvjeta života, zapošljavanja i plaća doprinose ostanku u domovini.
- Drugi segment odnosi se na dijasporu, od koje se očekuje povećanje gotovinskih doznaka prema domovini i rast broja povrataka, bilo definitivno, bilo povremeno, bilo na kružnoj (cirkularnoj) osnovi. U vanjskoj okolini procjenjuju se faktori koji određuju motivaciju za povratke i doznake, a unutarnjoj okolini oni

faktori koje vlasti BiH uređuju za stimuliranje većih doznaka i povrataka.

- Treći segment odnosi se na investitore iz dijaspore i od njih se očekuje da investiraju u BiH, vrše prijenos znanja i vještina i doprinose razvoju trgovine i turizma prema BiH. Procjena faktora vanjske okoline odnosi se na procjenu onih faktora koji van utjecaja vlada BiH potječu ili otežavaju investicije dijaspore, a u unutarnjoj okolini na one faktore koje su vlade BiH izgradile kao pokretače investicija ili ih nisu razvile pa predstavljaju barijere za investiranje.

Klasificiranje faktora vanjske i unutarnje okoline i njihova procjena data je u tabeli 36.

Tabela 36. SWOT analiza održivosti emigracija u Bosni i Hercegovini

Elementi	Prevencija	Povraci	Investiranje	Emigracije
I VANJSKA OKOLINA	3,4	5,3	6,8	5,3
1. Privlačnost radne, životne i investicijske okoline u zemljama imigracija	3	5	6	5
2. Aktivne politike i mjere EU i država imigracije	3	5	6	5
3. Neizvjesnost evropske perspektive WB-a i BiH i NATO integracija za BiH	3	5	6	5
4. Liberalizacija viznog režima EU prema zemljama WB-a	3	5	7	5
5. Imidž migranata iz BiH u zemljama emigracija	3	5	7	5
6. Ekonomski rast, demografski jaz i potražnja za radnom snagom u zemljama imigracija	5	6	7	6
7. Percepcija osobne i porodične sigurnosti, radne i životne perspektive u zemljama emigracija	3	4	6	4
8. Integracija i socijalna kohezija emigranata iz BiH u društvu zemalja emigracija	5	6	7	6

Elementi	Prevencija	Povraci	Investiranje	Emigracije
9. Percepcija emigracije o pripadnosti i perspektivi života u BiH (ekonomski, socijalni i politički aspekti)	3	5	7	5
10. Potencijal investiranja, transfera znanja i vještina i efektivne doznake novca dijaspore u BiH	3	7	9	7
II UNUTARNJA OKOLINA	2,9	3,6	5,8	4,2
1. Stanje političkih, socijalnih i ekonomskih reformi na putu ka euroatlantskim integracijama	2	3	5	3
2. Razvijenost, harmonizacija i implementacija politika i mjera i institucija održivih emigracija u BiH	2	2	6	3
3. Poslovna okolina i podrška biznisima za mlade i dijasporu (mikro i mali biznisi, start-ups, obrti)	4	4	7	5
4. Produktivnost ekonomije, mogućnosti zapošljavanja, uvjeti rada, fer plaća i napredovanja	4	6	7	6
5. Zadovoljavanje potreba u zdravstvu, obrazovanju, socijalnoj zaštiti, penzijskom sistemu	3	5	6	5
6. Stanje sudstva i pravne zaštite, socijalne pravde i inkluzije, borbe protiv korupcije i kriminala	3	3	5	4
7. Inicijative institucija BiH prema EU i na regionalnom nivou za održive emigracije	2	3	3	3
8. Suradnja sa UN-om, međunarodnim organizacijama i razvojnim agencijama na održivosti emigracija	4	4	7	5
9. Uspostavljanje mreže dijaspore i odnosa sa vlastima BiH u oblasti investicija i transfera znanja	3	3	6	4
10. Percepcija emigracije o spremnosti vlasti BiH da unaprijede život i poslovnu okolinu za investitore	2	3	6	4

Izvor: Ekspertska procjena autora, dijelom na bazi panel-diskusije 5. novembra 2019.

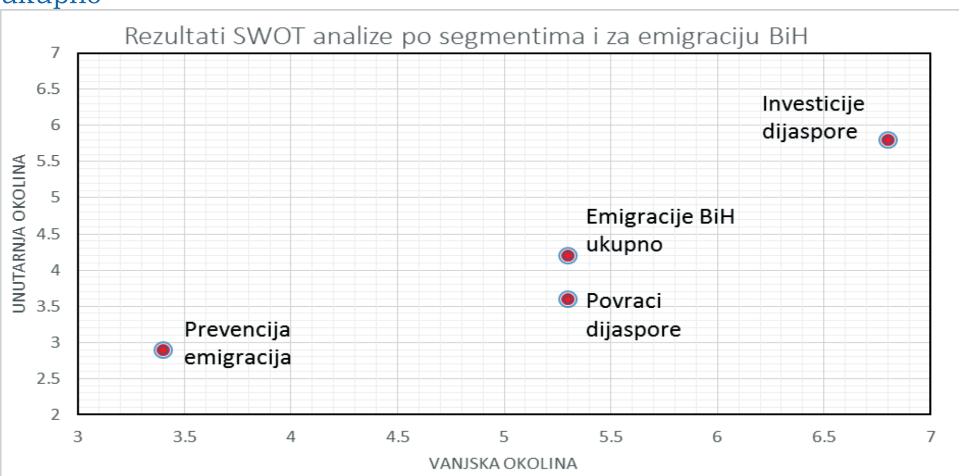
Kvantitativna SWOT analiza vrši se tako da se svakom od 10 identificiranih faktora unutarnje i vanjske okoline dodjeljuju ocjene na skali od 1 do 10, pri čemu se ocjene od 1 do 3 dodjeljuju za faktore u zoni prijetnji u vanjskoj ili u zoni slabosti u unutarnjoj okolini, ocjene od 7 do 10 dodjeljuju se za faktore u zoni prilika u vanjskoj ili u zoni snaga u unutarnjoj okolini, a ocjene od 4 do 6 označavaju pozicioniranje faktora u zoni neutralnih utjecaja na prelazu iz prijetnji u prilike u vanjskoj okolini, odnosno na prelazu iz slabosti u snage u internoj okolini.

Sintetska ocjena za emigracije predstavlja najčešće medijanu, svedenu na cijele brojeve.

Na slici 52 dat je grafički prikaz rezultata SWOT analize, koji pokazuje da je najnepovoljnija strateška pozicija vlada u segmentu prevencije emigracija, a zatim u segmentu odnosa sa dijasporom u smislu generiranja povrataka i gotovinskih doznaka iz dijaspore, dok najveći potencijal za održivost emigracija ima investiranje dijaspore.

Vanjska okolina pruža veće mogućnosti, nego što je izgrađen nivo sposobnosti vlada za suočavanje sa emigracijom.

Slika 52. Rezultati SWOT analize po segmentima i za emigraciju BiH, ukupno

Izvor: Ekspertska procjena autora, i diskusija, Okrugli sto o održivim emigracijama, FES Sarajevo, 5. 11. 2019.

Najbolju stratešku poziciju ima segment investicija dijaspore. Dijaspora u načelu ima dobru transparentnost situacije u zemlji i ima dovoljno znanja i informacija za donošenje odluka o investiranju. Te odluke mogu biti vezane za povratak onih koji investiraju (poduzetništvo dijaspore) ili za investiranje, uz zadržavanje postojeće zemlje boravka. Ključno je unaprijediti elemente unutarnje poslovne i investicijske okoline, dok elementi vanjske okoline djeluju dosta stimulativno, posebno potencijal dijaspore u smislu znanja, vještina, umreženosti i poduzetničkih sklonosti.

SWOT analiza ukazuje na strateške alternative djelovanja vlada na postizanju održivih emigracija u BiH, koje su prikazane u narednoj tabeli.

Iz prikaza strateških alternativa vidljivo je da su vlade u BiH pred velikim izazovima. Dominiraju prijetnje iz okruženja da se nastavljanjem recentnih trendova ostvari demografska, socijalna i ekonomska devastacija BiH, a u unutarnjoj okolini nema izgrađenih snaga, odnosno dominiraju slabosti.

Generalno, to ukazuje na potrebu neodložnog osmišljavanja strategija postizanja održivosti emigracija, sa alokacijom odgovarajućih resursa u njihovu realizaciju.

Tabela 37. Strateške alternative za postizanje održivosti emigracija na bazi SWOT analize

		Vanjska okolina	
		Prilike	Prijetnje
Unutarnja okolina	Snage	Iskoristiti prilike jačanjem snaga Prilike za investiranje kroz unapređenje promocije mogućnosti investiranja u BiH	Snage za suočavanje sa prijetnjama Skoro da nema izgrađenih snaga za suočavanje sa prijetnjama
	Slabosti	Korištenje prilika eliminacijom slabosti Pozitivan imidž i socijalna kohezija dijaspore naspram izostanka politika povratka i transfera znanja i vještina	Pariranje prijetnjama eliminacijom slabosti Masovne prijetnje zahtijevaju masovno transformiranje slabosti u snage

Izvor: Konstrukcija autora

Iz obavljene SWOT analize mogu se dati obrisi vizije održivih emigracija Bosne i Hercegovine. Ta vizija mora podržati aktivne napore svih snaga u zemlji za postizanjem preokreta u tokovima emigracija u pravcu ostvarenja ciljeva održivosti emigracija.

3.9. Četiri scenarija održivosti emigracija u BiH

U stvarnoj bosanskohercegovačkoj situaciji skoro da nema argumentacije da se negativni tokovi emigracija mogu promijeniti u nekom doglednom periodu. Osim pozitivnih efekata doznaka novca dijaspore za BiH nema drugih vidljivih pozitivnih efekata. Prijenos znanja i vještina je sporadičan, investicije su na nivou pojedinačnih slučajeva, a razvoj trgovine i turizma također nije vidljiv.

Dodatno, izostanak reformi u BiH ne doprinosi stvaranju bilo kakve druge percepcije o emigracijama, osim one po kojoj će stvari postajati sve lošije: rast će obim iseljavanja, neće biti povrataka, niti prijenosa znanja i vještina, investicija, razvoja trgovine i turizma dijaspore.

I zaista, negativni efekti emigracija djeluju promptno i neposredno kroz smanjenje ponude kvalificirane i visokostručne radne snage i destrukciju humanog i socijalnog kapitala.

Zato treba ozbiljno prihvatiti i upozorenje da bi „rastuća radna emigracija, posebno u posljednje dvije decenije, mogla predstavljati odliv ljudskog kapitala iz ekonomija nerazvijenih zemalja, koji će kao rezultat imati zamku za siromašne ekonomije da ostanu siromašne (Landesmann, Mara, 2016).

Mada trenutno ne djeluju, u bliskoj budućnosti mogu se očekivati brojni makroekonomski poremećaji – smanjenje potrošnje, smanjenje javnih prihoda, doprinosa za zdravstvo, penzijsko osiguranje i zapošljavanje, koji ugrožavaju održivost javnih usluga. Jednom riječju, percepcija postojećeg stanja je nepovoljna, preokret te percepcije zahtijeva vrijeme, ogromno

znanje, energiju i suradnju domaćih vlasti, EU, zemalja imigracije, poslovne zajednice i dijaspore.

S obzirom na složenost pitanja održivosti emigracija, vlade u BiH mogu birati neka od rješenja u rasponu od oportunističkog do proaktivnog pristupa.

3.9.1. Oportunistički pristup

Oportunistički pristup temelji se na shvatanju da su emigracije rezultat djelovanja faktora van utjecaja vlada – globalizacije i liberalizacije viznog režima za građane BiH.

U takvoj situaciji vlade se vode time da se ne može ništa uraditi da se emigracije učine održivim. Emigracije se shvataju kao nekontroliran i neupravljiv proces koji teče sam od sebe. Sav budući tok emigracija zavisit će od interesa ljudi da emigriraju, odnosno interesa da se iz dijaspore vrše doznake novca rodbini i prijateljima u domovinu, da se vraćaju kući, investiraju, prenose znanja i vještine, razvijaju vanjsku trgovinu i turizam za dijasporu. Oportunističkom pristupu mnogo su bliže ideje da se raznim administrativnim mjerama ograniči odlazak, barem dijela visokostručnih kadrova, odnosno uvođenje kompenzacija za namirenje njihovih troškova školovanja.

Glavne zemlje imigracija (Njemačka, Austrija, Slovenija) u svom pravnom sistemu imaju uglavnom stimulativne elemente koji potječu imigracije (Trifković u: Čičić et al., 1990, str. 96–103).

Naravno, pravna regulativa ovisna je i o ekonomskim ciklusima, tako da je u periodu recesije više restriktivna, a u periodu ekonomskog rasta i rastuće potražnje za radnom snagom stimulativna. Ako i pored sloboda kretanja u Evropskoj uniji postoje odgovarajuća ograničenja u prijemu radne snage, onda se postavlja pitanje zašto se u zemljama visoke emigracije ne bi mogla uvesti neka regulatorna pravila za emigracije, recimo kvote za deficitarna zanimanja, posebno liječničkog kadra, zatim naknade troškova školovanja na javnim univerzitetima ako diplomirani

stručnjaci odlaze i pored toga što im se u zemlji nudi posao, fer plaća i prilike za specijalizaciju i napredovanje u struci.

U ne tako dalekoj povijesti postojao je sistem ograničavanja emigracija, posebno stručnjaka sa tercijarnim obrazovanjem. U zemljama karipskog područja više od 50% takvih, a čak i 80% doktora medicine emigriralo je u SAD. Slična situacija postojala je i u Indiji i drugim zemljama Afrike i Azije. Jedan od često primjenjivanih instrumenata ograničenja emigracija bio je porez na emigrante. Taj se porez pojavljivao u različitim formama.

Prvi je slučaj jednostranog oporezivanja državljana sa stalnim boravkom, drugi je partnerski odnos sa zemljama imigracije koje doznačavaju dio prikupljenog poreza emigranata zemlji emigracije i treći je izlazni porez za odlazak u emigraciju, posebno kod visokostručnih zanimanja. Ovaj treći oblik ima i svoje podvarijante – da se teret oporezivanja prebaci na poslodavce u zemlji imigracije ili da se edukacija temelji na kreditu koji se vraća nakon završetka školovanja. Kredit ostaje obaveza ako diplomirani stručnjak ide u inozemstvo, a oprašta se ako određeni period rada provede u zemlji (Trebilcock, Sudak, 2006, str. 26 –263).

Iznesena ograničenja i oblici regulacije iseljavanja, posebno oporezivanje iseljavanja, nemaju realno uporište zbog toga što se danas široko primjenjuju modeli izbjegavanja dvostrukog oporezivanja.

U slučaju BiH treba imati u vidu da pravni sistem ne dozvoljava nikakva ograničenja koja bi onemogućavala emigracije domaćeg stanovništva. „Pravne prepreke za napuštanje BiH radi trajnijeg nastanjivanja i obavljanja ekonomske aktivnosti u zemljama članicama EU ne postoje“ (Trifković, u: Čičić et al., 2006, str. 95).

Naravno, to ne znači da se ne mogu propisivati uvjeti za emigriranje iz BiH, posebno u kontekstu kreditiranja troškova educiranja i njihove kompenzacije u slučajevima iseljavanja.

3.9.2. Proaktivni pristup

Proaktivni pristup polazi od toga da emigracije mogu doprinijeti razvoju zemlje i učiniti da život u BiH postane bolji i da se stvaraju uvjeti poslovne okoline koji potječu poduzetništvo, investicije i zapošljavanje, odnosno rast dohotka i društvenog blagostanja.

Ovaj pristup odnosi se na sve aktere emigracija u BiH i dijaspori, uključujući pojedince iz zemlje i dijaspore, poduzetnike i kompanije iz BiH i vlasti BiH.

Primjeri investicija povratnika iz emigracije već poprimaju i u obimu i u kvalitetu. One se odvijaju u okviru projekta „Diasporainvest“ ili u okviru individualnih investicijskih projekata.

Primjer proaktivnog djelovanja dvije kompanije, jedne iz Sanskog Mostra, druge iz Živinica, daje se u boksu 5.

Uporedo navodimo da je Kolektivnim ugovorom o pravima i obavezama poslodavaca i radnika u „Meggle“ d.o.o. Bihać utvrđena minimalna plaća od 1.000 KM (Oslobođenje, 22. 12. 2019).

Boks 5. Sa platom od 2.000 KM mnogo manje ljudi će razmišljati o Njemačkoj

Almir Gvožđar, direktor firme „GAT“ iz Sanskog Mosta, i Suad Bešlić, direktor firme „Sućo” iz Živinica, kažu da je za poboljšanje ekonomskog stanja u Bosni i Hercegovini ključna promocija kojom bi informirali strane investitore o pogodnostima koje ih čekaju u našoj zemlji.

Firme izvoznice: Gvožđar vodi firmu „GAT“, koja se bavi obradom metala i zapošljava 82 radnika, a 80 posto proizvoda se izvozi. Bešlić vodi firmu „Sućo“ za proizvodnju vatrogasnih vozila i trenutno zapošljava 32 radnika. To je kćerka firme osnovane u Njemačkoj koja se bavi proizvodnjom vatrogasnih vozila. Radi za evropsko tržište, kao i za Kinu i Tajvan. U BiH se pravi čitav aluminijski program, konstrukciju vozila, a onda ide na finalizaciju u Njemačku.

Dijaspora za razvoj: Smatraju da je važno što je država prepoznala dijasporu kao potencijal za razvoj BiH. „Imamo naše ljude u iseljeništvu koji su prisutni u svim sferama privrede, koji su odlični ambasadori i rade to isključivo iz ljubavi. A upravo je najbolja propaganda, 'od usta do usta', bez nekih medijskih kampanja“, riječi su direktora GAT-a. I Bešlić smatra da nismo svjesni „težine svoje dijaspore”. „Bilo bi dobro kada bi se mogli napraviti neki timovi na nivou države. Ja sam dvije gigantske firme doveo u Živinice i 500 radnika će se zaposliti za godinu. Velike firme u Njemačkoj imaju problem sa radnom snagom. Treba im pokucati na vrata i reći: 'Šta mi možemo uraditi za vas?'. Neka općine u BiH pokrenu projekat u kojem će reći šta nude“.

Povoljan poreski sistem – mamac za strane investitore: U povoljnom poreskom sistemu vide mamac za strane investitore u BiH. „Povoljan porezni sistem se mora promovisati na sva usta. Malo ko u Njemačkoj zna za njega. Ja sam to načelniku govorio – treba da odeš na inostrani sajam privrede, staviš plakat 'BiH – Sanski Most – porez na dobit 10 posto – PDV 17 posto'. Budi siguran da ćeš za mjesec imati investitora“, govori direktor GAT-a.

Cilj prosječna plata od 2.000 KM: Najvažniji cilj GAT-a je da prosjek plate radnicima 2020. godine bude 2.000 KM. Trenutno je 1.600 KM. „Da bi se to ostvarilo, treba raditi na internim procesima, na dizanju produktivnosti“. Obojici je teško naći adekvatnu radnu snagu, a uzrok vide u lošem obrazovnom sistemu. „Mi sve te nezaposlene dodatno moramo obrazovati, jer ljudi su željni posla, ali ne znaju raditi. Mi sebi radnika moramo napraviti”, kažu. „Ljudi će ostajati ovdje ako im date dobru platu, minimalno 1.000 KM, onda će se čovjek oženiti, osnovati porodicu i nikad neće otići. Omladina iz naše firme je išla na obuku u Njemačku i nakon završetka obuke nuđeno im je da ostanu i da rade tamo. Šta mislite zašto nisu pristali i zašto su se vratili u BiH. Samo trebaju dobri uslovi i svi će ostati“, zaključuje direktor.

https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/vlast-mora-promovisati-bih-372891

Politike emigracija trebale bi uvažiti tri činjenice vezane za emigracije.

- Prva je da postoje veliki pritisci na iseljavanje i da će se iseljavanja u srednjoročnom periodu zasigurno nastaviti visokim intenzitetom.
- Druga je da zemlje imigracije vode veoma aktivne, čak veoma agresivne politike privlačenja radnika i stručnjaka iz BiH, u čemu prednjači Njemačka.
- Treća je da je iseljavanje formiralo snažnu dijasporu BiH u svijetu koja ima velike potencijale za razvoj zemlje, ako se ostvari odgovarajuća suradnja vlasti u BiH i dijaspore (prema Trebilcock, Sudak, 2006, str. 234).

Zbog toga proaktivni pristup podrazumijeva dva pravca djelovanja vlasti.

- Prvi pravac je reformiranje domaćeg životnog okruženja ljudi i poslovne okoline za biznis.
- Drugi je razvijanje odnosa sa dijasporom i njeno aktiviranje i korištenje za potrebe razvoja Bosne i Hercegovine.

Ne treba zaboraviti da je proaktivni pristup BiH u građenju održivosti emigracija vezan i za odnos BiH sa zemljama imigracije. Taj odnos izražava se u tri važna aspekta:

- makroekonomska situacija u zemljama imigracije određuje politiku imigracija, pri čemu se u doba recesije poduzimaju restriktivne, a u doba ekonomskog rasta politike ekspanzije imigracija,
- imigracijska politika ograničena je obimom imigracijskih tokova, sa refleksijama na stok migranata u okviru određene zemlje i
- politika imigracija vezana je za ideološka stanja u društvima imigracija, u vrijeme socijalnog konformiteta su restriktivne, a u vrijeme otvorenosti privreda i društvenih konflikata više su ekspanzivne (Massey, 2009).

Ova načela treba imati u vidu i kod procjene odnosa glavnih zemalja imigracije prema emigrantima iz BiH. Općenito, treba računati da će glavne zemlje imigracije zadržati liberalan odnos prema imigraciji i zemalja Zapadnog Balkana, s jedne strane zbog kulturološke sličnosti, s druge strane zbog potreba na tržištu rada i demografske populacije u glavnim zemljama imigracije.

Proaktivni pristup u građenju održivog sistema emigracija treba postaviti u kontekst građenja konkurentnosti BiH u globalnim razmjerama. Svjetski ekonomski forum (World Economic Forum – WEF) u svom Izvještaju o globalnoj konkurentnosti definira konkurentnost kao set politika, institucija i faktora koji određuju nivo produktivnosti zemlje (Schwab, u WEF, 2015).

Konkurentnost je osnova za postizanje produktivnosti, koja osigurava blagostanje ljudi i podizanje njihovog životnog standarda.

Činjenica da ljudi masovno emigriraju iz BiH pokazuje da njena niska konkurentnost i niska produktivnost ne zadovoljava očekivanja za odgovarajućim životnim standardom.

Iz toga možemo dati novi smisao pojmu konkurentnosti. To je proces u kome se osiguravaju uvjeti za život i razvoj biznisa u zemlji na osnovu rastuće produktivnosti i standarda građana.

Konkurentna je ona zemlja u kojoj ljudi žele da žive, u kojoj žele da razvijaju biznise i u kojoj vide perspektivu svog dobrog života. Tim bi elementima trebalo upotpuniti metodologiju svih važećih modela mjerenja konkurentnosti.

Pritom, treba imati u vidu da mnogi elementi ekonomske, socijalne i političke prirode utječu na spremnost ljudi da žive u nekoj zemlji ili da u njoj obavljaju biznis.

Proaktivni pristup održivosti emigracija počiva na pet ključnih stubova:

- Unapređenje kvaliteta života kroz reforme u političkoj, socijalnoj i ekonomskoj sferi, u pravcu koji istovremeno znači i približavanje EU i NATO-u – jačanje ljudskih prava i sloboda, ostvarenje načela socijalne pravde i vladavine prava, jednakosti pred zakonom, jednakim početnim šansama za sve i jednakim uvjetima društvene inkluzije u društvu oslobođenom od korupcije, nepotizma, kriminala i siromaštva, u društvu dinamičnom po svojoj demografskoj vitalnosti, sa snažnim institucijama pravne države;
- Ekonomski rast na osnovama pametnog rasta kroz unapređenje poslovne okoline i uvjeta za poduzetništvo, sa razvijenom fizičkom, poduzetničkom i istraživačko-razvojnom i inovacijskom infrastrukturom, investiranje i zapošljavanje sa fer uvjetima rada koji garantiraju fer plaće i dostojanstvo rada;
- Izgradnja sistema javnih socijalnih usluga koje osiguravaju kvalitet i dostupnost tih usluga svim građanima pod jednakim uvjetima: u zdravstvu, obrazovanju, socijalnoj zaštiti, penzijskom sistemu, javnoj sigurnosti, održivom okolišu;

- Razvijanje odnosa sa dijasporom u cilju unapređenja doznaka, prijenosa znanja i vještina, povećanja doznaka, rasta investicija i razvijanja vanjske trgovine i turizma, ciljanog na dijasporu, kroz razvijanje međusobnog povjerenja svih aktera emigracija: zemalja emigracija, zemalja imigracije, potencijalnih emigranata, BH dijaspore, poslovne zajednice i Evropske unije;
- Promocija programa političkih, socijalnih i ekonomskih reformi i rezultata njihove primjene u javnosti BiH s jedne strane, i programa suradnje sa dijasporom za razvoj BiH i rezultata u toj suradnji, kako bi se poboljšavala percepcija unapređenja političke, socijalne i ekonomske situacije u BiH, kako kod potencijalnih emigranata tako i kod dijaspore.

3.9.3. Scenariji rezultata aktivnosti na postizanju održivosti emigracija u BiH

Aktivnost na postizanju održivosti emigracija objektivno treba staviti u kontekst vremenskog horizonta za ostvarivanje održivih razvojnih ciljeva prema UN agendi 2030.

Vizija BiH u vezi s održivim emigracijama: Prosperitetna i demokratska BiH stalnim reformama društva i države i ubrzanjem puta ka EU i NATO-u osigurava uvjete života i ambijent za poduzetništvo koji minimizira potrebu za prisilnim emigracijama i pruža prilike da se kroz dobrovoljne tekuće emigracije postižu viši standardi za pojedince i porodice, podiže nivo znanja i vještina njenih studenata, stručnih radnika, naučnika i poduzetnika, a svrsishodnim politikama i mjerama potječe i povratak dugotrajnije iseljene dijaspore putem cirkularnih emigracija, potječe štednja u domovini, povraci i zapošljavanje, investiranje i doprinos turizmu i trgovini sa Bosnom i Hercegovinom.

Iz ovakve vizije treba u kvalitativnom i kvantitativnom izrazu definirati ciljeve održivosti emigracija u BiH:

- podizanje demografske vitalnosti i zadržavanje godišnjih emigracija na nivou od oko 0,7% do 1,0% ukupne populacije;

- podizanje nivoa doznaka dijaspore na 15 do 18% BDV-a godišnje i poboljšanje njihove strukture u smislu povećanja doznaka za ekonomske aktivnosti i investicije u BiH;
- aktiviranje povrataka kroz definitivne povratke na dobrovoljnoj bazi i kroz kružne emigracije s ciljem obuhvata povracima 30-40% kontingenta godišnjih emigracija;
- aktiviranje i povećanje transfera vještina i znanja dijaspore u BiH i obima investicija;
- razvijanje projekata unapređenja vanjske trgovine i turizma ciljanog na dijasporu.

Za predviđanje budućnosti u kojoj će se odvijati ostvarenje ovih ciljeva korisno je upotrijebiti metod scenarija. Naime, u uvjetima velikih neizvjesnosti, promjena u okruženju, u postojanju niza rizika, nemoguće je provoditi interpolacije budućnosti na osnovu ekstrapolacije događaja iz prošlosti. Upravo zato se scenario planiranja pokazuje kao prihvatljiv način planiranja budućnosti u eri kada tradicionalno strategijsko planiranje postaje zastarjelo (Mintzberg, 1994).[21]

[21] Interesantan pristup primjeni scenarija u projektiranju budućnosti ostvaren je u studiji FES-a iz 2012. godine „Bosna i Hercegovina 2025: scenariji budućeg razvoja događaja". Studija pokazuje koliko je proces kreiranja scenarija složen i kako scenariji mogu predstavljati dobru osnovu strateškog upravljanja društvenim razvojem u vremenskoj dimenziji. U studiji je prikazano pet scenarija budućnosti BiH: 1) status quo – godine 2025. ustavna struktura BiH i dalje je ostala ista – dva entiteta i Brčko distrikt, 10 kantona u Federaciji BiH, tri konstitutivna naroda, 'ostali' i građani. Iako su neke provedene reforme omogućile BiH da stekne status kandidatkinje, država i dalje zavisi od interesa političara. Zemlja je u lošoj ekonomskoj situaciji u poređenju sa susjednim zemljama i suočena je s nepodnošljivom javnom potrošnjom, ogromnim unutarnjim i vanjskim dugom, te kašnjenjem u isplati plaća i socijalnih davanja, 2) funkcionalna decentralizirana država – do 2025. godine BiH je funkcionalna decentralizirana država članica EU sa vladavinom prava, poštivanjem ljudskih prava i ekonomijom u procvatu, što je rezultat značajnih ustavnih promjena. Novouspostavljene političke elite uspjele su prevladati prepreke starog političkog sistema, koji je bio zasnovan na partikularnim etničkim interesima, i stvoriti novu strukturu s jasnom socioekonomskom politikom koja služi interesima građana, 3) funkcionalna centralizirana država – godine 2025. BiH je funkcionalna centralizirana država, članica EU. Centralizirani politički sistem, uspostavljen nakon nasilnih sukoba i kasnije međunarodne vojne intervencije, omogućio je pojednostavljenje donošenja odluka, što je rezultiralo političkim, ekonomskim

Scenariji rezultata na postizanju održivosti emigracija temelje se na sljedećim aktivnostima:

- Aktivnosti vlasti BiH koje uključuju reforme za poboljšanje političke, socijalne i ekonomske perspektive života građana i ekonomije BiH, kojima bi se stvorili uvjeti za smanjenje emigracije, povećanje povrataka i rast transfera znanja i vještina, te investicija dijaspore u BiH i razvoj trgovine i turizma ciljanog ka dijaspori;
- Aktivnosti vlasti BiH koje se odnose na razvijanje odnosa sa dijasporom kroz strategije i programe uključivanja dijaspore u razvoj zemlje, potječući dijasporu na dobrovoljne povratke, rast novčanih doznaka prema BiH, prijenos znanja i vještina, investiranje i razvijanje trgovine i turizma sa aktivnom ulogom dijaspore, uključujući u tim aktivnostima vlade BiH i partnerstvo s međunarodnim razvojnim agencijama koje djeluju u BiH na pitanjima emigracija (UNDP, IOM, USAID, Švicarska agencija za međunarodni razvoj, GIZ, SIDA i druge);
- Aktivnosti vlasti BiH usmjerene na razvijanje partnerstva sa glavnim zemljama imigracije iz BiH i Evropskom unijom, s ciljem razvijanja strategija i programa održivog finansiranja transfera znanja i vještina, edukacije za domaće i inozemna tržišta rada, jačanje udjela u fondovima IPA u periodu 2021–2027, odnosno

---

reformama pravosuđa. Zakoni o ljudskim pravima se provode, ekonomija napreduje, stopa nezaposlenosti opada, a socijalna kohezija jača, 4) ponovno regionalno povezivanje – godine 2025. BiH je dio EU, zajedno sa Srbijom, Hrvatskom, Crnom Gorom, Makedonijom i Kosovom. Kao rezultat toga, stvorena je nova politička paradigma, a podjela na nacionalnoj ili etničkoj osnovi postala je besmislena. Pošto nacionalističke ideologije nisu bile u stanju ponuditi ništa novo osim iste stare mantre o etničkoj podjeli, tlu, krvi i historijskim sjećanjima, ljudi su postepeno počeli tražiti alternativu. Ponovno regionalno povezivanje postalo je modus operandi kojim se prihvataju tačke povezivanja, a ne razdvajanja i 5) disolucija – godine 2025. Bosna i Hercegovina više ne postoji u svom prethodnom obliku. Tinjajući etnički sukob koji je trajao decenijama kulminirao je disolucijom BiH na tri zasebne države pod okriljem međunarodne zajednice kako bi se spriječio nasilni sukob. Te nove zemlje usredotočene su na unutarnje strukturalne promjene na njihovom putu ka evropskim integracijama. Ekonomije novih zemalja funkcioniraju zahvaljujući prilivu direktnih stranih investicija i međunarodnoj pomoći (Pasch, 2012).

pristupa BiH i drugih zemalja Zapadnog Balkana strukturalnim fondovima EU nakon stjecanja statusa kandidata.

Iz interaktivnog djelovanja vlasti, dijaspore i zemalja imigracije, odnosno EU, te rezultata tih aktivnosti, kreirana su četiri moguća scenarija budućeg razvoja emigracija u BiH do 2030. godine.

Scenario 1: Aktivne reforme, partnerstvo sa dijasporom i zemljama imigracija (EU)

Ostvaruje se visok nivo aktivnosti na provođenju reformi, sa vidljivim rezultatima koji doprinose poboljšanju političke, socijalne i ekonomske situacije i sa jačanjem pozitivne percepcije stanovništva o perspektivama života u BiH.

S druge strane, takvi rezultati doprinose ubrzanju puta BiH ka EU i NATO-u i BiH stječe status kandidatkinje za članstvo u EU, što joj omogućava širi pristup IPA fondovima, sa uključivanjem tri nove komponente IPA programa.[22] Na osnovu novih rješenja i politika proširenja zemlje, kandidati imaju djelimičan pristup strukturalnim fondovima, što povećava obim sredstava za finansiranje u socijalne programe i infrastrukturu. Sve to dovodi i do rasta investicija, zapošljavanja i plaća i smanjenja pritiska za iseljavanje.

Istovremeno, stvaraju se povoljniji uvjeti za povratke, na kružnoj i definitivnoj osnovi, kao i za veće investicije dijaspore u BiH i poslovne aranžmane na razvoju vanjske trgovine i turizma u koji se uključuje dijaspora iz BiH.

U partnerstvu sa zemljama imigracije i EU ostvaruju se brojni programi edukacije, ulaganja u poduzetničku infrastrukturu, izgradnju humanog kapitala, razvoj start-ups i osiguravaju sredstva investiranja u socijalni

[22] Radi se o: 1) novcu za regionalni razvoj – namijenjen finansiranju infrastrukturnih projekata u području okoliša i transporta, promociji konkurentnosti, ujednačenog regionalnog razvoja te pripremi za Evropski fond za regionalni razvoj, 2) novcu za razvoj ljudskih potencijala – namijenjen za pripremu kohezivne politike i 3) novcu iz Evropskog socijalnog fonda, te za ruralni razvoj – namijenjen za pripremu zajedničke poljoprivredne politike.

standard u javnom sektoru. Kao rezultat boljih životnih uvjeta popravlja se demografska slika i bilježi porast nataliteta i vitalnosti demografske strukture. Promocija rezultata reformi i suradnje sa dijasporom i zemljama imigracija i EU doprinosi stvaranju pozitivne percepcije i očekivanja i lokalnog stanovništva i dijaspore u razvijanju svih elemenata održivosti emigracija iz BiH.

Scenario 2: Izostanak reformi, partnerstvo sa dijasporom i zemljama imigracija (EU)

Kao rezultat etničkih tenzija i konfrontacija izostaju ozbiljnije reforme, iako zemlje imigracije i EU nude programe suradnje u područjima važnim za unapređenje kvaliteta života i poboljšanja poslovne okoline. Ekonomski rast je slab, investicije u privredu su niske, kapacitet domaće ekonomije za zapošljavanje i rast plaća slabi. Nema nikakvog napretka u pristupu EU i NATO-u, nejasne su političke perspektive zemlje, javni sektor se finansira sa deficitima i zaduživanjem.

Pritisci za iseljavanjem su konstantni, povraci su slabi, a novčane doznake iz dijaspore znatno doprinose ekonomskoj i socijalnoj održivosti u zemlji. Ima dosta inicijativa za investiranjem, ali nepovoljna poslovna okolina onemogućava njihovu realizaciju.

Promocija projekata suradnje sa dijasporom, zemljama imigracije i EU ne daje rezultate u promjeni percepcije i očekivanja dijaspore u vezi s povracima, investiranjem i novčanim doznakama, jer izostaju reforme koje bi omogućile poboljšanje života u BiH i unapređenje poslovne okoline za privlačenje investitora iz dijaspore.

Scenario 3. Aktivne reforme, slabo partnerstvo sa dijasporom i zemljama imigracija (EU)

Reforme u političkoj, socijalnoj i ekonomskoj sferi daju rezultate u podizanju ekonomskog rasta, investicija i zapošljavanja. Lagano se mijenja percepcija potencijalnih učesnika u emigracijama i smanjuju emigracijske aspiracije. Zemlja dobiva status kandidatkinje za članstvo u EU i ima pristup svim komponentama IPA programa. Omogućen je i njen pristup strukturalnim fondovima po načelima uvjetovanja (conditionality model).

Međutim, zbog izostanaka efektivnih strategija i programa suradnje sa dijasporom, izostaje uključivanje dijaspore u razvoj i zato nema povrataka, osim u manjoj mjeri onih na kružnoj osnovi, izostaje prijenos znanja i vještina i investicije. Transferi u vidu gotovinskih doznaka dijaspore stagniraju, a nema ni programa razvoja vanjske trgovine i turizma u partnerstvu sa dijasporom.

Zbog izostanka suradnje sa zemljama imigracije i EU nema programa edukacije i razvoja poduzetničke infrastrukture u BiH, niti potrebnih dopunskih sredstava za investicije u socijalni sektor i razvoj humanog kapitala. Promocija rezultata reformi u unapređenju uvjeta života i poboljšanju poslovne okoline daju rezultate u smanjenju emigracijskih aspiracija, ali izostanak suradnje sa dijasporom ne mijenja nepovoljnu percepciju BiH u pogledu prilika za povratak, investiranje, prijenos vještina i znanja i razvoj projekata turizma i vanjske trgovine.

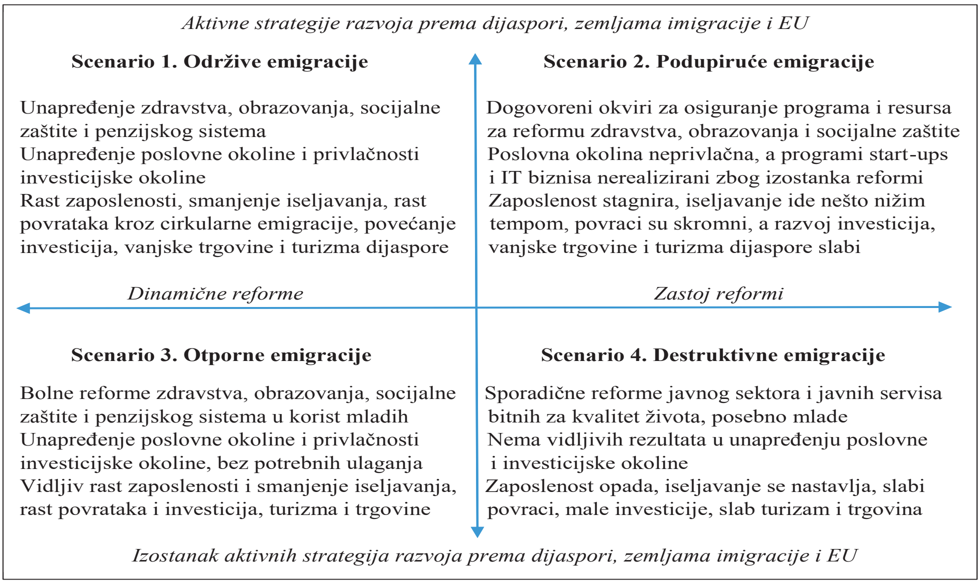
Scenario 4: Izostanak reformi i partnerstva sa dijasporom i zemljama imigracija (EU)

Etničke tenzije i nedostatak demokratskog pritiska na vlasti zbog masovnog iseljavanja najproduktivnijeg i najvitalnijeg dijela stanovništva blokiraju reforme i dovode do realnog pada životnog standarda, stagnacije ekonomskog rasta na ekstremno niskom nivou, oko 2%, koji ne omogućava finansiranje javnih potreba.

Nagovještavaju se povećanja poreza, koja će dovesti do daljih blokada ekonomskog rasta i ubrzanja emigracija. Izostanak efektivnih strategija suradnje sa dijasporom, zemljama imigracija i EU nadopunjuje sumornu sliku stanja u kome se jedina veza sa dijasporom ostvaruje kroz opadajuće gotovinske doznake, a izostaju povraci, investicije i drugi oblici aktivnog angažmana dijaspore u razvoju zemlje. Promocija je neefektivna i svodi se na nerealna obećanja i pozive za investiranje na bazi oportunističkog pristupa koji apelira na isprazni patriotizam, a ne nudi ništa korisno i privlačno za dijasporu, zemlje imigracije i EU.

Prikaz sadržaja četiri scenarija daje se na slici 53.

Slika 53. Četiri scenarija održivosti emigracija u BiH do 2030.

Izvor: Vlastita konstrukcija autora

Kako se može zaključiti iz uvida u četiri scenarija održivosti emigracija, prvi je onaj koji osigurava optimalnu održivost emigracija. Taj scenarij najviše je udaljen od realnog stanja društva, ekonomije i emigracija iz BiH i zahtijeva najveći nivo transformacije, kako u unutarnjim reformama u zemlji, tako i u uspostavljanju suradnje sa dijasporom, zemljama imigracija i EU. Ovaj scenarij zahtijeva proaktivan pristup vlasti, poslovne zajednice, političkih partija, nevladinih organizacija i opće javnosti u zemlji. Pored političke volje, ograničavajući faktori za dostizanje tog scenarija su znanje, vrijeme, organiziranost institucija i spremnost na suradnju dijaspore, zemalja imigracije i EU.

Četvrti scenario, nazvan destruktivnim emigracijama, najviše odgovara postojećem stanju društva, ekonomije i emigracija iz BiH. On je vjerna slika oportunističkog pristupa koji prepušta da se u uvjetima dinamičnih promjena u okruženju, koje emitiraju velike prijetnje po održivost emigracija, nastavlja djelovanje po maksimi Business as usual. On vodi destrukciji u demografskom smislu, smanjenju broja stanovnika, starenju i gubitku vitalnog sadržaja u demografskoj supstanci i gubitku ekonomske

osnovice društva, sa refleksijama na slom socijalnog sistema koji u konceptu društva, blagostanja i ekonomije u BiH ima izuzetan značaj za opstanak i razvoj.

Realan život i aktivnost vlada odvijat će se između ova dva ekstremna scenarija emigracija. To znači upornu borbu da se izbjegne prijetnja destruktivnog scenarija i da se djelovanje približi što je moguće više održivom modelu emigracija. I sama nastojanja za postizanjem podupirućih ili otpornih emigracija podrazumijevaju ogroman društveni angažman u reformama i u razvijanju suradnje sa dijasporom, zemljama imigracija i EU.

Nastojanja za postizanjem što višeg nivoa održivosti emigracija bit će srž svih makroekonomskih, razvojnih i sektorskih politika. Zato nije fraza da emigracije i suradnju sa dijasporom treba uključiti u sve te politike i na svim nivoima vlasti, od državnog, preko entitetskog i kantonalnog u Federaciji BiH do lokalnog nivoa.

Nikada do sada Bosna i Hercegovina nije bila stavljena pred tako velika iskušenja kao što je to učinila masovna emigracija najproduktivnijeg stanovništva. Pritisci i emigracijske aspiracije stanovništva će rasti, a velika dijaspora može biti ili svjedokom entropije jednog društva, ili pokretačka snaga podizanja tog društva i njegovog usmjeravanja u pravcu socijalnog i ekonomskog blagostanja.

Na sceni je najgora moguća kombinacija socijalnih, političkih i ekonomskih izazova u zemlji zarobljenoj nacionalizmom, korupcijom, kriminalom, bezvlašćem i nesposobnim institucijama države.

Nacionalistička vlast zabavljena je vlastitim interesima i mitovima i nerealnim vizijama prosperiteta za svoje narode; reforme za bolji život i ekonomiju, koje su ujedno uvjet za napredak ka EU i NATO-u, zamrznute su institucijama vođenim interesom nacionalnih političkih elita i velikim trošenjem javnog novca u neproduktivne svrhe. Teški problemi emigracija dominantno su rezultat loše vlasti, pa treba postići nevjerovatan društveni

preokret da ta vlast počne efikasno djelovati na podizanju održivosti emigracija u BiH.

3.10. Model pametnih emigracija (smart emigrations)

Aktivan pristup održivosti emigracija podrazumijeva sistemski pristup, za koji se predlaže model pametnih emigracija.

Model pametnih emigracija u BiH treba harmonizirati s Agendom 2030 za ostvarivanje održivih ciljeva razvoja BiH do 2030. godine, koja će biti planski prevedena u strategije razvoja entiteta u BiH za period 2021–2027. Okvir za ostvarenje ciljeva održivog razvoja BiH kontekstualno je vezan za pitanja:

- demografije, emigracija, obrazovanja i ljudskog kapitala,
- ekonomskog rasta i zapošljavanja,
- socijalne zaštite, socijalne kohezije, smanjenja siromaštva i ranjivosti marginaliziranih socijalnih grupa,
- javnih finansija/fiskalnog položaja BiH,
- inkluzivne uprave, vladavine prava i ljudskih prava.

Svaki od ovih kontekstualnih elemenata ima izravne ili neizravne efekte na održivost emigracija u BiH. Za postizanje ciljeva održivog rasta u BiH predlažu se četiri smjera djelovanja (UNDP, 2019):

- Smjer pametnog rasta, sa četiri akceleratora rasta: jačanje inovativnosti i poduzetništva za proizvodnju utrživih proizvoda i usluga (tradable goods and services), zeleni rast usmjeren na borbu protiv klimatskih promjena (dekarbonizacija, energetska efikasnost, obnovljivi izvori energije), održivo upravljanje okolinom (održiv zrak, tlo, voda, prostor) sa cirkularnom ekonomijom kao osnovom upravljanja otpadom, i efikasnije upravljanje prirodnim resursima (šume, vode, rude, prostor);

- Smjer investiranje u nove socijalne ugovore, sa četiri akceleratora: efikasna politika zapošljavanja, adekvatna politika socijalne zaštite, zasnovana na potrebama, unapređenje kvaliteta i inkluzivnosti obrazovanja i osiguranje pristupa efikasnoj zdravstvenoj zaštiti;
- Smjer stvaranja ljudskog kapitala BiH za 21. stoljeće, sa pet akceleratora: smanjenje jaza između produkcije sektora obrazovanja i potreba privrede i javnog sektora u pogledu vještina i znanja, veća podrška istraživanju, razvoju i inovacijama, transformacija brain drain u brain gain, poboljšavanje kvaliteta i pristupa obrazovanju i unapređenje zdravlja kao faktora ljudskog kapitala;
- Dobra uprava i upravljanje javnim sektorom, sa dva akceleratora: izgradnja sposobnog, efikasnog, otvorenog, odgovornog i inkluzivnog javnog sektora i ostvarivanje vladavine prava i pravne države.

U svim smjerovima razvoja atribut pametni implicira primjenu dostignuća 3. i 4. tehnološke revolucije kroz istraživačko-razvojne i inovacijske aktivnosti u ekonomiji, socijalnoj i sferi javne uprave.

Pametan razvoj ukazuje na potrebu transformacije u odnosu na postojeće stanje u svim oblastima djelovanja u BiH: od ekonomije zasnovane na masovnoj potrošnji resursa i emisiji polutanata (prirodni, energija iz ugljikovodika, kapital) ka ekonomiji zasnovanoj na znanju, inovacijama, obnovljivoj energiji i energetskoj efikasnosti; od obrazovnih institucija okrenutih procesima ka obrazovanju zasnovanom na funkcionalnosti obrazovanja, okrenutom potrebama tržišta rada; od uništavanja otpada ka korištenju otpada kao dragocjenog resursa u cirkularnoj ekonomiji; od devastacije prirodnih resursa ka njihovom održivom korištenju; od ekstraktivnih institucija koje rade u korist vladajućih političkih elita ka inkluzivnim institucijama koje rade u korist građana i ekonomije.

U tom kontekstu, pametne emigracije možemo definirati kao proces u kome se dio ostvarenog ljudskog kapitala u BiH, doprinosom resursa i institucija javnog i privatnog sektora, transferira u inozemstvo, uz

sudjelovanje i koordinaciju široke mreže institucija, kompanija, pojedinaca i međunarodnih razvojnih institucija u svrhu organiziranog nastupa na tržištu rada i na životnim destinacijama zemalja imigracije, s ciljem daljnjeg unapređenja tog kapitala i njegovog maksimalnog korištenja za potrebe razvoja u BiH kroz povratke i transfer doznaka, vještina, znanja i inovacija, te investiranje i prijenos proizvodnje uključivanjem u lance vrijednosti globalnih i regionalnih kompanija i korištenje strukturalnih fondova EU za razvoj javnog sektora, javne infrastrukture i razvoj poduzetništva u BiH.

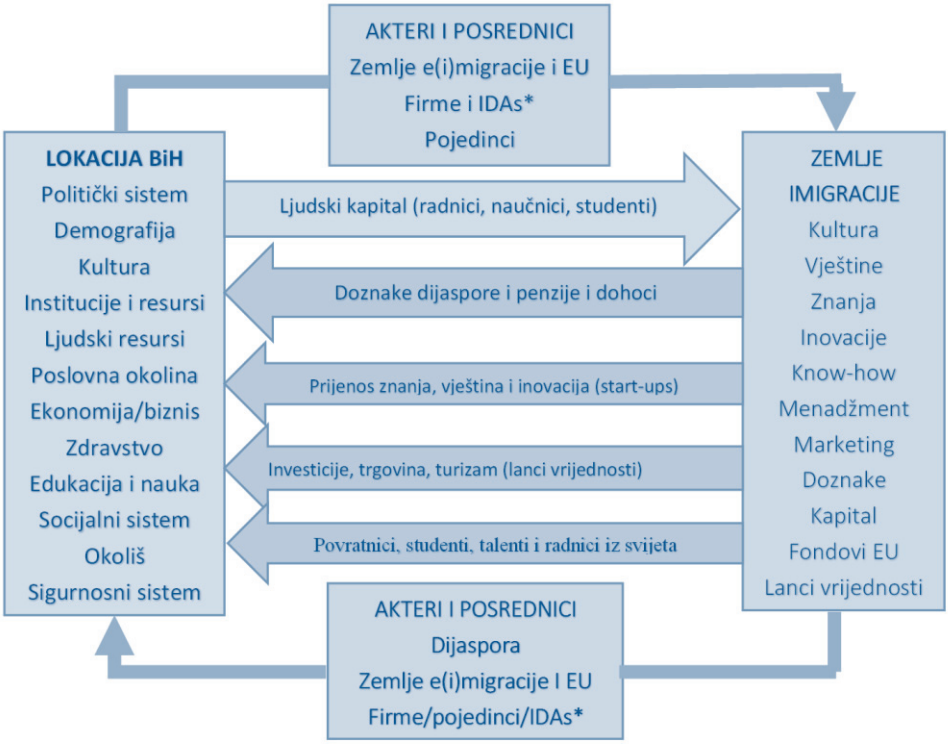
Akteri procesa pametnih emigracija mogu se svrstati u tri grupe: pojedinci i njihove organizacije u dijaspori, koji donose autonomne odluke o emigraciji, povracima, prijenosu znanja ili investiranju u BiH, biznis organizacije u BiH koje su nosioci potražnje za radom i partneri u povracima, transferu vještina i investiranju i javne institucije u BiH i zemljama imigracije. Svi ovi akteri trebaju djelovati umreženo i biti u partnerskom odnosu.

Pametne emigracije trebaju doprinositi ostvarenju održivih ciljeva razvoja BiH; konkretnijem ekonomskom rastu kroz jačanje poduzetništva, istraživanje, razvoj i inovacije; te podizanju razine ljudskog kapitala. Na bazi stečenih znanja i vještina, te ekonomske neovisnosti, emigracijska populacija postavlja nove više standarde i za kvalitet socijalne sfere i za efikasnost javne uprave u zemlji.

Model pametnih emigracija utemeljen je na interakciji faktora lokacije Bosne i Hercegovine i imigrantskih destinacija, uglavnom zemalja EU, preko migrirajućeg ljudskog kapitala.

Četiri su podsegmenta tog kapitala, prema kriteriju potencijala, u stvaranju efekata produktivnosti njihovog rada. Model pametnih emigracija BiH prikazan je na slici 54.

Slika 54. Model pametnih emigracija i njegovi elementi

Izvor: Konstrukcija autora; IDAs (Međunarodne razvojne agencije)

Prvi podsegment obuhvata naučnike i visokoeducirane stručnjake, čije emigracije imaju za BiH obilježja odliva mozgova. U toj kategoriji posebno frekventni su profili doktora medicine i stomatologije, informatičari, inženjeri, dizajneri, konstruktori. Manji broj ljudi iz te populacije obuhvata akademce u inozemstvu, a osnovni strateški cilj je postići visoke stope povrata te populacije, odnosno preokrenuti jednostrani brain drain ka početnom, odnosno rastućem brain gainu.

Drugi podsegment čine kvalificirani emigranti, čije se vještine u zemljama emigracije značajno usavršavaju i koji u mnogim sektorima u BiH mogu naći kvalitetno zapošljavanje.

Treći podsegment čine poduzetnici, koji su u zemljama imigracije razvili vlastite ili biznise u partnerstvu s lokalnim poduzetnicima. Oni imaju visok

potencijal investiranja bilo kroz nove investicije, bilo kroz prijenos proizvodnje u domovinu.

Četvrti podsegment čine talenti, i to 1) talenti na nivou doktorskog i postdiplomskog obrazovanja, 2) talenti u poduzetništvu i 3) talentirani studenti. Za njih je potrebno razviti veoma sofisticirane politike privlačenja, koje bi mogle rezultirati visokim dobicima za ekonomiju BiH (brain gains).

Koliko je važno razvijati politike privlačenja talenata i kakva je okolina za privlačenje talenata u pojedinim zemljama može se vidjeti iz prikaza u boksu 6.

Boks 6. Sposobnost zemlje za privlačenje talenata

Dugoročno najozbiljnije posljedice po ekonomski i socijalni razvoj BiH može stvoriti visok odliv talenata. Cilj privlačenja stranih talenata, koji je srž politika inovacija i unapređenja ljudskog kapitala razvijenih zemalja, za nas nije realna opcija, ali bi ga zato trebalo staviti u fokus politike za zadržavanje talenata u BiH.

OECD je u maju 2019. objavio listu zemalja OECD-a prema faktorima atraktivnosti za talente, pri čemu su posebno izdvojene tri grupe talenata, rođenih van zemlje u kojoj su poduzetnici, ili u kojoj rade ili studiraju: 1) radnici na nivou doktorskog i postdiplomskog nivoa obrazovanja, 2) talenti u poduzetništvu i 3) talentirani studenti. OECD indikatori privlačnosti zemalja za talente (OECD Indicators of Talent Attractiveness) sadrže sedam elemenata čije su vrijednosti pretvorene u kompozitni indeks: 1) kvalitet prilika (naprimjer koliko je uposlenih talenata u nekoj zemlji), 2) dohodak i porezi (koliki dohodak ostvaruju talenti i kako se on oporezuje), 3) budući izgledi za strane talente (mogu li dobiti državljanstvo ili unaprijediti status sa privremenog na stalni boravak), 4) porodična okolina (pravo ženidbe, status rođene djece, testovi PISA Math, javna ulaganja za socijalne potrebe porodice), 5) razvoj vještina (pristup internetu, ulaganja u R&D, patentni propisi), 6) inkluzija (udio stranaca u radnoj populaciji, odnos prema imigrantima, jednakost spolova) i 7) kvalitet života (indikatori *Better Life Index*).

Najprivlačnije zemlje OECD-a za talentirane naučnike su Australija, Švedska, Švicarska, Novi Zeland i Kanada, za poduzetnike Kanada, Novi Zeland, Švicarska, Švedska i Norveška, a za studente Švicarska, Norveška, Njemačka, Finska i SAD. Ovi pokazatelji, koliko mogu implicirati nezadovoljstvo talenata statusom u BiH, toliko mogu biti i korisna osnova za aktivne politike privlačenja talenata u BiH.

OECD, 2019

U rezimeu, pametne emigracije u BiH su:

- Integrirana strateško-politička perspektiva BiH, u kojoj emigracije figuriraju kao esenca i element svih makro, razvojnih i tekućih ekonomskih politika (da li treba posebno oporezivati povratnike iz emigracija, kao primjer);
- Jedan od važnih strateških pravaca za ostvarenje transformacijskog rasta BiH na osnovama Agende 2030 za ostvarenje globalnih održivih ciljeva koji se odnose na rast životnog standarda, inovacije, borbu protiv klimatskih promjena, energetsku efikasnost i obnovljive izvore energije, cirkulatornu ekonomiju, izgradnju ljudskog kapitala i visoku socijalnu inkluziju;
- Proaktivno orijentirane, sa svrhom osiguranja strateške pozicije BiH u globalnim, evropskim i regionalnim emigracijama kao zemlje emigracije, ali i kao imigracijske destinacije čiju privlačnost treba strateški izgrađivati;
- Usmjerene na postizanje optimuma u ostvarenju ciljeva ključnih društvenih interesnih grupa u zemlji: onih koji odlaze, onih koji ostaju, poslovne zajednice i države;
- Zasnovane na paradigmi uzajamnih koristi emigracija kao globalnog fenomena za zemlje emigracije i zemlje imigracije, u kojoj ih BiH tretira ne samo kao prijetnju, nego i priliku za razvoj;
- Partnerski fundirane u odnosu na Evropsku uniju (politike emigracija i politike mobilnosti) i regiju JIE, i adaptirane na bilateralnoj međudržavnoj i regionalnoj osnovi (uključujući pokrajine, kantone, lokalnu razinu gradova i općina);
- Resursno oslonjene na javna sredstva različitih nivoa vlasti BiH, javno-privatno partnerstvo, strukturalne fondove, projekte mobilnosti studenata i akademaca (Erasmus program), fondove za istraživanje i inovacije (Horizon 2020), IPA fondove (konceptualno prevaziđeni), resurse međunarodnih razvojnih agencija (IDA's) i multilateralnih i drugih finansijsko-razvojnih institucija (Svjetska banka, EBRD, EIB i druge).

3.11. Zaključci o izazovima, posljedicama i upravljanju održivim emigracijama

Sistem vlasti zasnovan na konceptu podjele između nacionalnih političkih elita, bez konsenzusa o sadržaju i pravcima razvoja zemlje i institucija države, bez reformi koje bi jačale ekonomiju i socijalni razvoj, smanjivale korupciju i organizirani kriminal i ubrzavale put BiH ka euroatlantskim integracijama, realnost je ove zemlje.

Takav politički sistem drži bosanskohercegovačko društvo u stanju apatije, a BiH u statusu „zarobljene države“ (TI BiH, 2018).[23]

Politička nestabilnost i neizvjesnost u zemlji, socijalna nepravda i izostanak vladavine prava te visoka socijalna nejednakost i razlike u šansama i koristima socijalnog napretka za pojedine kategorije građana čine Bosnu i Hercegovinu sve manje poželjnom destinacijom za život.

Makroekonomski pokazatelji razvoja ukazuju na skromne stope ekonomskog rasta, zasnovanog uglavnom na rastu potrošnje koja posljednjih godina jenjava. Ekonomski rast ne omogućava dovoljne resurse za investiranje, zapošljavanje i razvoj socijalnog sektora, prema potrebama građana BiH. Visok obim migracija koje obuhvataju kompletne porodice doveo je do pada nezaposlenosti, dok je rast zaposlenosti bio dosta skroman.

[23] Fenomen zarobljene države se može definisati kao skup procesa i njihovih ishoda čiji je krajnji cilj kontrola javnih sredstava i manipulisanje njima u korist partikularnog ciljanog individualnog interesa ili grupnih interesa.
Termin „zarobljena država“ su prvobitno skovali stručnjaci Svjetske banke 2000. godine tokom istraživačkog rada na transformacionim procesima u kontekstu post-socijalističkih društava Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza. Analizirajući odnos između države i preduzeća krajem 1990-ih, primijetili su da je „poslije samo jedne decenije tranzicije, strah od države Levijatana zamijenila nova bojazan zbog moćnih oligarha koji manipulišu političarima, oblikuju institucije i kontrolišu medije“ i koji „modeluju politička, regulatorna i pravna okruženja [...] kako bi unaprijedili i zaštitili svoja preduzeća nauštrb društvenog interesa“. U „zarobljenoj ekonomiji“, kao što će biti prikazano u ovoj analizi slučaja, političko i pravno okruženje se oblikuju tako da u najvećoj mjeri idu na ruku preduzeću koje je agent zarobljavanja, a na štetu ostalih preduzeća (Transparency International, Bosna i Hercegovina, 2018, str. 4).

U 2019. u odnosu na 2014. godinu povećan je broj zaposlenih za 34,3 hiljade osoba, dok je broj nezaposlenih smanjen za 150,6 hiljada osoba. Sve se to dešava u okviru smanjenja radne snage za 116,3 hiljada osoba, tačno onoliko koliko je razlika između porasta broja zaposlenih i smanjenja broja nezaposlenih osoba.

Demografska slika BiH u tragičnom je pogoršanju. Smanjuju se svi indikatori vitalnosti, povećava se broj starih i stopa ovisnosti. Smanjuje se natalitet, broj učenika i studenata opada, a time i broj odjeljenja, pa se povećava broj nastavnog kadra kojem prijeti otkaz.

Plaće bilježe minimalan rast – kao rezultat visokih poreskih opterećenja i niske produktivnosti te nastojanja poduzetnika za maksimalizacijom profita. Na tržištu rada osjeća se nestašica ponude određenih profila zanimanja, koja ugrožava nove investicije i funkcioniranje postojećih firmi, ugroženih masovnim emigracijama stručne radne snage. Pritisci za rast plaća sve su veći, a veliki broj firmi neće biti u stanju povećati plaće bez radikalnijih poreskih reformi, kojih nema na vidiku. Osim tradicionalnog pristupa zadržavanja radnika putem rasta plaća, treba u kompanijama otpočeti primjene inovativnih metoda promocije ljudskih resursa kroz unapređenje uvjeta rada, pružanje prilika za napredovanje i usavršavanje uposlenih i posebno kroz forme dioničarstva uposlenih, odnosno omogućavanje ulaska uposlenih u vlasničku strukturu kompanija.

Socijalni sektor je u velikoj krizi i u njemu se kriju brojni uzroci nezadovoljstva koji potječu emigracije. Nizak je kvalitet javnih servisa u zdravstvu, obrazovanju, penzijskom sistemu, socijalnoj zaštiti, komunalnim uslugama i kvalitet okoliša. Loši izgledi za rast potrošnje, investicija, zapošljavanja i izvoza ukazuju na slabe izglede za rast BDP-a, što bi moglo voditi ka većim pukotinama u finansiranju javnog sektora.

Obavljena SWOT analiza pokazala je veoma loše početno pozicioniranje tri ciljna segmenta za poduzimanje javnih politika održivosti migracija: prevencija emigracija, povraci i doznake dijaspore i investicije iz dijaspore. Strategije za djelovanje na postizanju održivosti migracija nude nekoliko

alternativa, od kojih najveće potencijale ima strategija iskorištavanja prilika (investicijski potencijal dijaspore, naprimjer) u vanjskoj okolini kroz jačanje snaga u internoj okolini (unapređenje poslovne okoline u zemlji u smislu privlačnosti za investitore).

Scenariji provođenja aktivnosti na postizanju održivosti migracija kreirani se na alternativama pristupa održivosti migracija, sa dva ekstremno suprotstavljena pola. Jedan je oportunistički pristup, a drugi je proaktivni pristup. Razvijena su četiri scenarija u dvije dimenzije pozicioniranja, i to intenzitet unutarnjih reformi i partnerstvo sa dijasporom i zemljama imigracije i EU. Najviše obećava scenarij održivih migracija, koji počiva na intenzivnim reformama i snažnom partnerstvu sa dijasporom i zemljama imigracije i EU.

Model pametnih emigracija možemo definirati kao proces u kome se dio ostvarenog ljudskog kapitala u BiH, doprinosom resursa i institucija javnog i privatnog sektora, transferira u inozemstvo, uz sudjelovanje i koordinaciju široke mreže institucija, kompanija, pojedinaca i međunarodnih razvojnih institucija u svrhu organiziranog nastupa na tržištu rada i na životnim destinacijama zemalja imigracije.

Cilj tog povezivanja je daljnje unapređenja kapitala i njegovog maksimalnog korištenja za potrebe razvoja u BiH kroz povratke i transfer doznaka, vještina, znanja i inovacija, te investiranje i prijenos proizvodnje uključivanjem u lance vrijednosti globalnih i regionalnih kompanija i korištenje strukturalnih fondova EU za razvoj javnog sektora, javne infrastrukture i razvoj poduzetništva u BiH. Ovaj model je dobar okvir da se odliv mozgova (brain drain) preokrene u dobitke u povratu visokostručne emigracije u BiH (brain gain).

U Bosni i Hercegovini stekla se najgora moguća kombinacija socijalnih, političkih i ekonomskih izazova u zemlji zarobljenoj nacionalizmom, korupcijom, kriminalom, bezvlašćem i nesposobnim institucijama države. Nacionalistička vlast zabavljena je vlastitim interesima i mitovima i nerealnim vizijama prosperiteta za svoje narode; reforme za bolji život i

ekonomiju, koje su ujedno uvjet za napredak ka EU i NATO-u, zamrznute su institucijama vođenim interesom nacionalnih političkih elita i velikim trošenjem javnog novca u neproduktivne svrhe. Objektivno teški problemi emigracija dominantno su rezultat loše vlasti, pa treba postići nevjerovatan društveni preokret da ta vlast počne efikasno djelovati na podizanju održivosti emigracija u BiH.

4. SINTEZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA I PREPORUKE ZA JAVNE POLITIKE ODRŽIVOSTI EMIGRACIJA U BIH

Masovne emigracije iz Bosne i Hercegovine već danas ugrožavaju ekonomski i socijalni prosperitet bosanskohercegovačkog društva. Beskorisni su i tehnološki napredak i ekonomski rast i socijalni progres i integriranje u EU i NATO, ako se ne obnavlja demografska supstanca i socijalna kohezija tog društva. Učiniti emigracije održivim, to je imperativ razvoja Bosne i Hercegovine.

Da bi se to postiglo, pitanja migracija, a posebno emigracija, moraju biti u osnovi svih razvojnih i socijalnih politika u zemlji. Održivost migracija podrazumijeva proaktivne demografske, tehnološke, ekonomske, socijalne i regionalne politike, koje će osigurati da BiH bude privlačno mjesto za život njenih stanovnika, a onda i svih drugih talentiranih i kreativnih ljudi.

Rezultati istraživanja mogu se sintetizirati u nekoliko zaključaka.

4.1. Sinteza rezultata istraživanja

- Masovne emigracije iz BiH imaju obilježja nekontroliranih iseljavanja u posljednjih šest godina. Obim, dinamika i ishodi tih emigracija nisu dovoljno transparentni, pogotovo jer nema

pouzdanih domaćih statističkih izvora o tome kako one teku, koliko je konačnih, koliko kružnih (cirkularnih) i koliko privremenih emigracija. U javnosti se stvara takva percepcija da su emigracije ne samo rješenje za objektivno lošu ekonomsku, političku i socijalnu situaciju u zemlji, nego i put da se u sveukupno blagostanje ljudi uđe bezuvjetnim iseljavanjem, nakon što se u BiH osigura neki ili čak respektabilni nivo obrazovanja, koji povećava šanse za uspjeh na tržištu rada u zemljama imigracije.

- Slabljenje evropske perspektive jedan je od važnih razloga masovnog iseljavanja iz Bosne i Hercegovine, a istaknuto mjesto ima i slabljenje evropske perspektive. Na to utječu i eksterni faktori, posebno vezani za neizvjesnosti buduće konstitucije EU i njene politike proširenja. Primarno su razlozi zaostajanja BiH u procesu evropskih integracija na internom planu. Političari u BiH su za integriranje u Evropsku uniju, ali pod uvjetom da EU primi zemlju onakvu kakva je ona sada – država nacionalnih političkih elita sa ekstraktivnim institucijama koje ne služe građanima i ekonomiji, nerazvijena i ekonomski neproduktivna, zemlja kršenja ljudskih prava i izostanka pravne države, neefikasnog i politički ovisnog sudstva, visoke korupcije i organiziranog kriminala, loših javnih politika i nesposobna da se izloži konkurentskim pritiscima na jedinstvenom tržištu EU. Izostanak napretka prema EU ne samo da potječe emigracije, nego stvara i dodatne probleme u suočavanju s posljedicama emigracija zbog izostanka pristupa evropskim strukturalnim fondovima. Zato sve veću prihvatljivost u javnoj sferi dobivaju ideje da se zemljama Zapadnog Balkana osigura specifičan pristup strukturalnim fondovima EU za podršku investiranju u socijalnom i sektoru infrastrukture. Pristup tim fondovima omogućio bi znatno veća sredstva za investicije od aktualnih IPA fondova.
- Individualna obilježja ljudi sve su manje uzrok emigrantskih aspiracija, a sve više vanjsko okruženje i njegova negativna percepcija u budućnosti – političko, socijalno i ekonomsko okruženje u BiH. Međutim, bilo bi pogrešno shvatiti da programi

suradnje sa dijasporom ne trebaju uvažavati individualna obilježja emigranata.

- Rezultati istraživanja potvrđuju mogućnosti aktivnog upravljanja migracijama u BiH s ciljem postizanja njihove održivosti. Migracije trebaju biti integrirane u razvojne i ekonomske politike na svim nivoima vlasti, posebno u kontekstu pristupa ostvarenju ciljeva održivog razvoja prema UN agendi 2030. Ljudske, tehničke, finansijske i organizacijske resurse za te aktivnosti treba osiguravati u širokoj kombinaciji domaćih i vanjskih resursa znanja, organizacije i kapitala.
- Bosna i Hercegovina je zemlja intenzivnih emigracija kao rezultat djelovanja faktora potiskivanja (push) iz BiH i faktora privlačenja (pull) imigracijskih zemalja. Faktori potiskivanja odnose se na ekonomske, političke i socijalne faktore koji život u BiH čine nepodnošljivim, opterećenim ekonomskom i političkom nesigurnošću za pojedince i njihove porodice. Faktori privlačnosti imigracijskih zemalja, uz liberalizaciju viznog režima EU, nude mogućnost ulaska u sasvim novo, naprednije okruženje, koje je desetinama godina daleko od budućnosti BiH. Zbog neizvjesne budućnosti BiH i faktori istiskivanja i faktori privlačenja integralno će djelovati na dinamičan tempo migracija iz BiH u narednoj deceniji.
- Rastuće migracije dokaz su da BiH ne zadovoljava potrebe i aspiracije njenih građana za boljim životom. Kao tromo društvo u kome izostaju reforme, kao društvo u kome u političkoj sferi dominira nacionalizam, podjele po etničkim dimenzijama ostaju način održavanja vlasti političkih elita, sa svim koristima koje im ta vlast donosi. Potrebne reforme se izbjegavaju jer bi ojačale snage poduzetnički i demokratski, građanski orijentiranih društvenih slojeva. Kočenjem reformi koči se i put ka EU i NATO integracijama, koje predstavljaju najveću nadu većine građana BiH. Zato i sam pristup održivosti migracija u BiH mora poći od potrebe za provođenjem dubokih političkih, socijalnih i ekonomskih reformi u društvu. Ublažavanjem razloga za odlazak

povećavaju se izgledi za aktivne mjere na povratku kroz cirkularne migracije i investiranje dijaspore u BiH.

- Obimna anketa na uzorku od 1.531 ispitanika koji se sprema emigrirati i 1.162 ispitanika iz dijaspore pokazala je da ljudi odlaze iz BiH frustrirani nepravdama i malim šansama za uspjeh pojedinaca i porodica. Oni koji su u dijaspori u velikom procentu su uspješni, dobro integrirani u novo društvo, šalju novčane doznake u domovinu i investiraju dijelom u nekretnine. Istovremeno, imaju percepciju da BiH ne brine o njima i da im se obraća samo kada se traži neka pomoć. Ipak, gaje pozitivne emocije prema BiH i uz određene uvjete bili bi spremni investirati, pa čak i vratiti se u BiH. Povraci su uglavnom prisilni, ali postoje i oni dobrovoljni. Reintegracija povratnika je slaba i često rezultira reemigracijom, koju treba razlikovati od cirkularnih povrataka.
- Nema pouzdanih domaćih statistika emigracija. Ne postoji ni zakonom previđeno odjavljivanje, zadržava se status rezidenta u BiH, iako ljudi odlaze u inozemstvo zastalno. Novorođenčad se ne upisuju u BH knjige rođenih, nego postaju građani stranih zemalja. Tako se gubi i veza sa domovinom. Domaće vlasti institucionalno nisu osposobljene da prate dinamiku i trendove emigracija i isključivo se oslanjaju na međunarodne, odnosno statističke izvore o emigracijama BH rezidenata. Kao da je problem u suvremenoj eri digitalizacije imati link sa Eurostatom ili sa nacionalnim statističkim uredima zemalja glavnih destinacija emigracija i osposobiti domaću statistiku da daje relevantne informacije o emigracijama iz BiH.
- Održivost migracija sadržajno se određuje kao proces upravljanja migracijama s ciljem postizanja njihovog doprinosa rastu životnog standarda građana i konkurentnosti ekonomije BiH. Održivost migracija treba staviti u kontekst Okvira za ostvarenje održivih ciljeva BiH do 2030. godine. Održivost migracija projicira se u tri smjera: smanjivanje odlazaka, povećanje povrataka, posebno kroz cirkularne povratke i doprinos dijaspore kroz novčane doznake i štednju, transfer znanja i vještina, investicije u BiH i unapređenje

trgovine i turizma. Uspješne prakse u upravljanju migracijama niza zemalja (Irska, baltičke zemlje, Indija, Čile...) trebaju biti i putokaz i ohrabrenje za djelovanje u BiH.

- Socijalne posljedice intenzivnih migracija 2014–2019. godine uglavnom se reflektiraju kao negativni utjecaji po bosanskohercegovačko društvo. Najveći negativni utjecaji vidljivi su u području demografskih promjena (depopulacija, starenje stanovništva) i narušavanja ionako krhke socijalne kohezije društva. Procjenjuje se da je broj stanovnika u BiH 2019. godine iznosio oko 2,7 miliona, što znači da je manji za oko 1 milion osoba u odnosu na popis 2013. godine. Posebno su deprimirajući efekti iseljavanja na nivou lokalnih zajednica, u najvećoj mjeri u zajednicama zaustavljenim u razvoju, ali i u onima koje su razvojno dinamične, ali ljudima nisu osiguravale pristojne plaće i očekivani životni standard. Opada broj učenika u osnovnim i srednjim školama i studenata na univerzitetima. Funkcioniranje zdravstva ugroženo je nedostatkom ljekara i pratećeg osoblja. Povećavaju se izdaci za neproduktivno, starije stanovništvo. Slabi humani kapital i ukupni socijalni kapital.
- Ekonomske posljedice emigracija u aktualnom trenutku ne pokazuju izravne negativne efekte. Međutim, neizravni efekti uglavnom su negativni i prijete da srednjoročni izravni efekti prerastu u negativne. Nastavlja se skroman ekonomski rast, potrošnja blago raste, a na tržištu rada uočavaju se dinamične promjene. Opada kontingent radne snage i udio nezaposlenih, a raste broj zaposlenih. Međutim, nastavkom ili intenziviranjem emigracija iz BiH, bez poduzimanja potrebnih mjera za podizanje održivosti emigracija, može se očekivati da će obim ekonomskih aktivnosti ući u fazu redukcije, sa svim posljedicama po zapošljavanje, investiranje i finansiranje javne potrošnje.

  Osnovni problem ekonomske održivosti emigracija sadržan je u tome da su mnogi negativni utjecaji već ušli u fazu ograničavanja osnovnih pokretača ekonomskog rasta (potražnje, zaposlenosti, investicija, inovacija, jačanja humanog kapitala i drugih), a njihovo

ponovno aktiviranje može imati tek vremenski odložene efekte. Nema jasne platforme za koncept ekonomije dijaspore, koja bi trebala biti okvir za aktiviranje dijaspore u ekonomskom i socijalnom razvoju Bosne i Hercegovine. Osim nastavka tradicionalnih oblika novčanih doznaka, drugi oblici aktiviranja dijaspore, kao što je prijenos znanja i vještina, povraci i investicije, ne funkcioniraju, odnosno imaju samo sporadično prisustvo u praksi.

- Političke posljedice emigracija prvenstveno se ispoljavaju u slabljenju društvenih pritisaka i inače slabih političkih snaga koje promoviraju reforme u Bosni i Hercegovini, koje su uvjet postizanja održivosti migracija. U tome je vidljiv negativni utjecaj odliva mozgova na pluralizam političkog odlučivanja u BiH. Posebno je značajno da se nekontroliranim emigracijama dovode u pitanje i reforme koje su bitne za ubrzanje puta BiH ka članstvu u Evropskoj uniji i NATO-u. Uz sve to, gotovinske doznake dijaspore rodbini u BiH doprinose komforu vladajućih političkih elita jer smanjuju socijalne pritiske u zemlji i čine njihovu besperspektivnu vladavinu socijalno snošljivijom.

Ukoliko se pravovremeno ne poduzmu mjere za postizanje održivosti migracija, u BiH bi se mogle očekivati još tri posljedice čiji je tok i intenzitet teško odrediti.

Prvo, radi se o jačanju klasnih polarizacija u zemlji. Emigracije stvaraju klasne polarizacije u kojima se radnička klasa iseljava, a prijeti opasnost da i dio kapitalističke (poduzetničke) klase koji traži reforme počne sa povlačenjem kapitala i investicija iz BiH. Tako bi BiH ostala sa jakom političkom klasom i dijelom kapitalističke klase, lojalne vladajućim nacionalnim političkim elitama, i klijentelističkim slojem zaposlenih u javnom sektoru i izdržavanim stanovništvom koje ovisi o javnim prihodima. Oslabila bi politička moć građanskih snaga, sa oslabljenom inovativnom i društveno odgovornom kapitalističko-poduzetničkom klasom, malobrojnijom radničkom klasom i radništvom i još manje zaštićenim prekarijatom.

Drugo, ojačat će nacionalne i regionalne polarizacije, koje će dovesti do daljnje nacionalne homogenizacije u određenim regijama, gradovima i općinama, posebno u demografskom segmentu mladog i produktivnog stanovništva. Mnogi gradovi i sela opustošena su emigracijama i vremenom će nestajati i emocionalna veza sa ostarjelim stanovništvom u tim područjima. Tako se emigracije potencijalno iskazuju kao prijetnja pluralnom i demokratskom društvu BiH.

Treće, nema sistematskih veza države sa dijasporom, pa je i u političkom smislu dijaspora neiskorišteni resurs za unapređenje demokratije i demokratskog odlučivanja u BiH. Potrebno je poduzeti mjere da se elektronskim sistemima glasanja poveća obuhvat dijaspore kroz proces općih i lokalnih izbora i tako osigura participiranje onih društvenih slojeva koji su svojim odlaskom izrazili politički stav o stanju u zemlji. Tako bi se dijaspora i emotivno više vezala za svoju zemlju.

- Realnost migracija i njihovih utjecaja na društvo i ekonomiju pokrenula je dosta kasno institucije BiH na akciju preko aktivnosti Ministarstva ljudskih prava i izbjeglica u pripremanju politika suradnje sa dijasporom, mapiranju dijaspore i novim prijedlogom Strategije suradnje sa dijasporom BiH za period 2019–2024. godine. Projekt „Dijaspora za razvoj" je platforma na kojoj su objedinjene međunarodne razvojne agencije (USAID, Švicarska agencija za razvoj, UNDP) i lokalne zajednice u korištenju potencijala dijaspore za prijenos znanja i vještina i investiranje („Diasporainvest"). U fazi usvajanja je Strategija suradnje sa dijasporom BiH kao multimodalni projekt koji će biti uvezan sa sličnom strategijom u FBiH i Brčko distriktu BiH, dok će RS raditi separatno odgovarajući dokument. Domaće vlasti emigracije shvataju kao nametnuti problem kome treba dati formalni odgovor, pa tako ispada da se migracijama bavi Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i da je time ispunjena obaveza vlasti u vezi s emigracijama. Aktivnost institucija treba proširiti i po dubini (tematski i akcijski pristup) i po širini (uključivanje svih nivoa vlasti

u aktivnosti na postizanju održivosti emigracija), a migracije treba uključiti u sve razvojne i ekonomske politike u zemlji.

- SWOT analiza je pokazala veoma velike prijetnje, a vrlo nizak nivo snaga u BiH za postizanje održivosti migracija. Najbolja strateška pozicija je u segmentu investicija dijaspore, dok je u segmentu prevencije odlazaka i povrataka ona izuzetno nepovoljna. Strateške alternative za postizanje održivosti migracija izuzetno su delikatne jer podrazumijevaju duboke transformacijske promjene u unutarnjoj okolini, uz iskorištavanje prilika u vanjskoj okolini. Model pametnih migracija kreiran je kao mogući strateški pristup upravljanja održivošću migracija i on se temelji na intenziviranju interakcija institucija i biznisa iz BiH sa ciljnim grupama održivih migracija.
- Scenariji ostvarenja vizije održivih emigracija temelje se na dva ekstremno suprotstavljena pristupa migracijama: oportunističkog, u kome se vlasti mire sa emigracijama i njihovim posljedicama, nasuprot proaktivnom u kome vlade u BiH preuzimaju na sebe odgovornost za uzroke i posljedice emigracija i poduzimaju aktivne mjere na podizanju održivosti emigracija u BiH. Četiri scenarija održivosti emigracija postavljena su u dvije dimenzije, i to u intenzitetu reformi u BiH i razvijanju partnerstva vlasti u BiH sa dijasporom i institucijama EU i država imigracije. Najpotentniji scenarij u pogledu mogućnosti postizanja održivosti migracija je scenarij 1 – Održive migracije, koji se temelji na uspješnim reformama u BiH i na partnerstvu sa dijasporom i zemljama imigracija i EU institucijama. Najporazniji je scenarij 4 – Destruktivne emigracije, u kome niti ima reformi, niti je ostvarena suradnja vlasti BiH sa dijasporom i zemljama imigracije i institucija EU. Između ta dva ekstremna scenarija su scenarij 2 – Podupiruće emigracije i scenarij 3 – Otporne emigracije. Scenarij Podupiruće emigracije temelji se na zanemarivanju potrebnih reformi, ali se razvija suradnja sa dijasporom i zemljama imigracija i EU koje podupiru održivost emigracija u BiH. U konačnom, izostaju rezultati u održivosti migracija. U scenariju Otporne migracije

ostvaruju se potrebne reforme, ali izostaje suradnja sa dijasporom i zemljama imigracija i EU. To je otpor vanjskoj okolini emigracija i taj scenarij ne doprinosi očekivanim rezultatima održivosti emigracija. Realnost BiH ukazuje na to da nastavak postojećih politika vodi scenariju 4 – Destruktivne emigracije, kojim se ugrožava budućnost BiH.

- Model pametnih migracija kreiran je kao mogući strateški pristup upravljanja održivošću migracija. Temelji se na intenziviranju interakcija institucija i biznisa iz BiH sa ciljnim grupama održivih migracija. Te ciljne grupe su: 1) naučnici i visokoeducirani stručnjaci, čije emigracije imaju za BiH obilježja odliva mozgova, 2) kvalificirani emigranti, čije se vještine u zemljama emigracije značajno usavršavaju i koji u mnogim sektorima u BiH mogu naći kvalitetno zapošljavanje, 3) poduzetnici, koji su u zemljama imigracije razvili vlastite ili biznise u partnerstvu sa lokalnim poduzetnicima i koji imaju visok potencijal investiranja bilo kroz nove investicije, bilo kroz prijenos proizvodnje u domovinu, 4) talenti, i to a) talenti na nivou doktorskog i postdiplomskog obrazovanja, b) talenti u poduzetništvu i c) talentirani studenti za koje je potrebno razviti veoma sofisticirane politike privlačenja, koje mogu rezultirati visokim dobicima po ekonomiju BiH (brain gains).
- Preporuke su obuhvatile ključne inicijative i aktivnosti na unapređenju politika za održive migracije na svim nivoima vlasti, a usmjerene su ka dijaspori i zemljama recipijentima migranata iz BiH. U nekim segmentima one insistiraju na nestandardnim procedurama i aktivnostima: korištenje strukturalnih i kohezivnih fondova EU za zemlje WB-a zbog neizvjesne evropske perspektive i ugovorni odnos kao okvir za obrazovanje u deficitarnim zanimanjima, naravno, uz temeljito izmijenjen sistem stipendiranja i školovanja deficitarnih stručnjaka, posebno iz tehničkih i prirodnih nauka.
- Na sceni u BiH je najgora moguća kombinacija socijalnih, političkih i ekonomskih izazova u zemlji zarobljenoj nacionalizmom,

korupcijom, kriminalom, bezvlašćem i nesposobnim institucijama države. Nacionalistička vlast zabavljena je vlastitim interesima i mitovima i nerealnim vizijama prosperiteta za svoje narode; reforme za bolji život i ekonomiju, koje su ujedno uvjet za napredak ka EU i NATO-u, zamrznute su institucijama vođenim interesom nacionalnih političkih elita i velikim trošenjem javnog novca u neproduktivne svrhe. Objektivno teški problemi emigracija dominantno su rezultat loše vlasti, pa treba postići nevjerovatan društveni preokret da ta vlast počne efikasno djelovati na podizanju održivosti emigracija u BiH.

4.2. Preporuke za javne politike u domenu održivosti migracija u BiH

Preporuke se odnose na tri ključna područja migracija: 1) unapređenje životnog i poslovnog ambijenta u Bosni i Hercegovini, 2) unapređenje odnosa vlasti privrede BiH sa dijasporom i 3) unapređenje odnosa BiH sa recipijentima migracija (EU i zemlje imigracija).

Sadržaj mjera u okviru tri ključna područja migracija navodi se u nastavku.

4.2.1. Unapređenje kvaliteta života i ekonomije u Bosni i Hercegovini

Osnovni pokretači migracija iz BiH jesu loši uvjeti života i nepovoljno okruženje za poduzetništvo. Zato se ovim smjerom preporuka obuhvataju svi elementi koji determiniraju kvalitet života i poslovne okoline. Njihov finalni efekt je stvaranje novih radnih mjesta, veće plaće, viši kvalitet i dostupnost socijalnih servisa, te povećanje broja poduzetničkih jedinica, kao indikator razvijenosti poduzetništva. Aktivnosti su usmjerene na suštinska pitanja razvoja, bitna za smanjenje obima migracija i povećanje povrataka, odnosno obima investiranja dijaspore na bazi horizontalnih ekonomskih mjera koje jednako doprinose i stimuliraju sve građane i poduzetnike.

U ovom domenu daju se sljedeće preporuke:

- Političke reforme na ubrzanju euroatlantskih i globalnih integracija (NATO, EU, WTO i druge multilateralne organizacije), na provođenju odluka Evropskog suda za ljudska prava i domaćih sudova u vezi izbornog sistema u državi, FBiH i Gradu Mostaru. U sagledavanju novog pristupa članstvu zemalja WB-a veoma je važno osigurati što brži pristup strukturnim fondovima EU, što je za BiH izuzetno značajno za realizaciju javnih investicija u oblasti zdravstva, obrazovanja i poduzetničke, fizičke i komunalne infrastrukture u zemlji.
- Reforme sistema socijalne pravde s ciljem osiguranja jednakih početnih šansi za obrazovanje, rad, bavljenje poduzetništvom, pristup javnim resursima i socijalnu uključenost. Tu se posebno ističe izgradnja efikasnog pravosudnog sistema, koji treba ojačati vladavinu prava i pravne države i borbu protiv korupcije i kriminala, bez ikakve diskriminacije građana i poduzetnika po nacionalnoj, vjerskoj, političkoj ili nekoj drugoj osnovi. Važno je posvetiti pažnju reformi javne uprave s ciljem transformacije javnih institucija u njihovom funkcioniranju u korist građana i ekonomije.
- Model ekonomskog rasta (pametnog rasta) treba usmjeriti ka povećanju ponude utrživih proizvoda i usluga (Tradable Goods and Services), sa rastućom dodanom vrijednošću na bazi inovacija i transformacije ekonomije na zelenu ekonomiju i mjere za smanjenje utjecaja klimatskih promjena sa rastom energetske efikasnosti, udjela obnovljivih izvora energije i dekarbonizacijom (za postizanje održivosti okoliša sa kvalitetnijim zrakom, vodom i tlom, te prilikama za upravljanje otpadom na osnovu cirkulatorne ekonomije). Izvozom pokretan rast treba ojačati faktore supply-side ekonomije i stvoriti uvjete da se ekonomski rast približi nivou potencijalnog rasta sa 5-6% godišnjeg rasta.
- Cilj povećanja plaća treba ostvariti putem tri mjere. Prva se odnosi na smanjenje stopa doprinosa na plaće i proširenje osnovice za

oporezivanje. Druga se odnosi na zakonsko reguliranje minimalne plaće na nivou od 500 do 600 KM mjesečno. Treća se odnosi na efekte djelovanja tržišta rada. Višak potražnje nad ponudom nekih profila radne snage neminovno će voditi rastu njihovih plaća, ali treba uzeti u obzir i efekte izravnanja deficita na tržištu radne snage kroz kvote uvoza radne snage na koje će BiH biti prinuđena u znatno većoj mjeri nego što je to bilo ranijih godina. Osnovno ograničenje rastu plaća ipak je sadržano u produktivnosti na mikronivou, tj. nivou preduzeća u smislu stvaranja bruto dodane vrijednosti po radniku. Zato i pitanju minimalne plaće treba prići sa oprezom, jer veliki broj preduzeća lako može završiti u stečaju s obzirom na to da njihova produktivnost tek dozvoljava isplate plaća na nivou postojećih minimalnih plaća (oko 400 KM neto mjesečno).

- Makroekonomske reforme usmjerene na ubrzanje ekonomskog rasta, sa povećanjem investicija i razvojno poticajnim fiskalnim sistemom, te aktivnim populacijskim politikama s ciljem podizanja nataliteta. Fiskalne reforme trebaju se temeljiti na tzv. fiskalnoj devalvaciji u kojoj će se rasterećenje plaća porezima i doprinosima kompenzirati efektima dodatnog zapošljavanja i ubrzanja ekonomskog rasta. Posebno je važno postići održivost javne potrošnje sa strukturnim promjenama u pravcu smanjenja izdataka za plaće državnih službenika i tekuće rashode, a povećati udio javnih investicija, sredstava za istraživanje, razvoj i inovacije i podršku privredi.
- Reforme poslovne okoline u cilju otklanjanja barijera za investiranje i zapošljavanje i fiskalnim rasterećenjem plaća, kako bi se kroz te i efekte rasta produktivnosti i preraspodjele bruto dodane vrijednosti omogućio rast plaća na nivou dovoljno stimulativnom za zadržavanje stručnih radnika u produktivnim preduzećima u BiH. Posebni aspekti ovih reformi jesu unapređenje sistema javnih nabavki, javno-privatnog partnerstva, razvijanje fizičke i poduzetničke infrastrukture, podizanje apsorpcijskog kapaciteta privrede za usvajanje novih tehnologija i podrška

jačanju poduzetništva (start-ups, obrti, poljoprivredna gazdinstva, samozapošljavanje).

- Uspostavljanje ekonomsko-socijalnog upravljanja na svim razinama: model stipendiranja i finansiranja školovanja i studija deficitarnih kadrova tehničkih i prirodnih nauka iz javnih i privatnih izvora. Sistem treba bazirati na jednakim početnim prilikama za sve kandidate i na ugovorima kojima se regulira obaveza diplomiranih stručnjaka da uz fer uvjete plaća i napredovanja u karijeri (uključujući i specijalizacije u inozemstvu) ostaju na radu u Bosni i Hercegovini određeno vrijeme.
- Uključivanje pitanja migracije u sve razvojne i ekonomske politike, prvenstveno kroz Okvir za ostvarenje održivih ciljeva razvoja BiH prema UN agendi 2030, kroz strategije razvoja entiteta 2021–2027 i programe socioekonomskih reformi entiteta 2019–2022. godine. Treba se usmjeriti na sektorske politike i strategije: populacijska politika, obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita, socijalna inkluzija, penzijski sistem, sigurnost, pametan rast, unapređenje upravljanja prirodnim resursima, unapređenje okoliša, izgradnja humanog kapitala, energetika, transport, digitalizacija i ICT sektor, poljoprivreda, reindustrijalizacija, upravljanje otpadom, ruralni sektor, održivi turizam, trgovinske politike (promocija izvoza i stranih direktnih investicija), inovacijske politike, politike za mlade, stanogradnja za mlade, unapređenje javne uprave i druge politike. Uz ovo, potrebno je osigurati umrežavanje kreiranja i provedbe politika na državnom, entitetskom, kantonalnom i lokalnom nivou.
- Uključivanje svih relevantnih institucija BiH i drugih nivoa vlasti u pripremu politika i programa za privlačenje dijaspore u participaciji na ostvarenju ciljeva održivog razvoja BiH. Tu treba poseban prioritet dati cirkularnim i virtualnim oblicima povrataka u sektorima intenzivnim znanjem kroz outsourcing i uključivanje u lance vrijednosti globalnih i regionalnih kompanija. Slične politike i programe treba usmjeravati ka EU institucijama i glavnim destinacijama BH emigracija.

- Iz javnih i drugih fondova poticati naučna, stručna i popularna istraživanja socijalnih, političkih i ekonomskih aspekata migracija u svrhu kreiranja javnih politika iz oblasti održivih migracija. Osigurati javne debate i angažman nevladinih organizacija, akademskih institucija i asocijacija privrede u pripremi strategije, programa i projekata za unapređenje održivosti migracija, posebno na lokalnom nivou. Istraživanja bi trebalo usmjeriti na makroekonomske analize efekata emigracija, na mogućnosti smanjivanja odlazaka kroz inovativne metode upravljanja ljudskim resursima na bazi dioničarstva uposlenih u kompanijama, na lokalne aspekte emigracija, na stvaranje uvjeta za intenzivniji povratak na bazi kružnih emigracija, na status dijaspore u pogledu poreskog tretmana, na oblike suradnje u oblasti emigracija na regionalnoj razini i na moguću suradnju sa glavnim destinacijama emigracije i sa EU institucijama u cilju podizanja nivoa održivosti emigracija u BiH.

4.2.2. Kreiranje i implementacija aktivnih politika prema dijaspori

U cilju intenziviranja povrataka i investicija, te doznaka, štednje, trgovine i turizma iz dijaspore, potrebno je poduzeti čitav niz mjera koje se moraju temeljiti na uspostavljanju povjerenja i suradnje države i dijaspore. U tim aktivnostima treba izbjeći probleme koordinacije na horizontalnom (državnom) i vertikalnom (različite razine vlasti) nivou.

Preporuke idu u pravcu unapređenja sadržaja, programa i projekata suradnje i implementacije donesenih politika.

- Priprema Strategije upravljanja migracijama za period 2012–2027. godine, koja bi trebala kvalitetno unaprijediti aktivnosti koje su do sada bile obuhvaćene državnim dokumentom „Politike o suradnji sa iseljeništvom“ iz 2018. godine. Ono što Politike nisu imale Strategija bi trebala obuhvatiti, a to su jasni akcijski programi,

nosioci aktivnosti, budžeti za realizaciju akcijskih programa, koordinacija na horizontalnom i vertikalnom nivou vlasti.

- Unapređenje institucionalne suradnje sa dijasporom u provođenju ciljeva Politika suradnje sa dijasporom koji se odnose na uspostavu krovne multietničke organizacije dijaspore u svijetu, širenje mreže konzularnih servisa dijaspori, podršku obrazovnim institucijama, jačanje kulturoloških, sportskih, humanitarnih i drugih sadržaja, razvijanje mreže centara dijaspore u svijetu i organizacijske jedinice za dijasporu u institucijama Bosne i Hercegovine, te na unapređenje koordinacije na horizontalnom i vertikalnom nivou.
- Potreban je snažniji angažman institucija vlasti na reguliranju radnog statusa iseljenika iz BiH i statusa u boravku u zemljama imigracije, uključujući i pitanja dvojnog državljanstva, dozvole boravka i druga. To uključuje zaključenje sporazuma o uvjetima radne emigracije sa zemljama imigracije, posebno u slučajevima privremenih, sezonskih imigracija (sporazum sa Hrvatskom).
- Pripremiti sveobuhvatni program sistematskog statističkog obuhvata emigracija. Moraju se osigurati i redovna godišnja statistička istraživanja emigracije kroz dijeljenje i preuzimanje statističkih informacija iz zemalja imigracije i Eurostata. Aktivnost statističkih institucija u BiH treba osigurati informacije o emigracijama na svim nivoima vlasti u BiH kako bi se mogle poduzimati odgovarajuće mjere na unapređenju održivosti emigracija u BiH.
- Priprema srednjoročnog programa transfera znanja i vještina dijaspore u Bosnu i Hercegovinu, sa akcentom na sektore intenzivirane znanjem i tehnologijama, što uključuje medicinske usluge, ICT sektor, održivi turizam, energetsku efikasnost, upravljanje otpadom i cirkularnu ekonomiju, poduzetništvo, marketing i branding, oblast prevencije klimatskih promjena, upravljanje održivošću okoliša, organsku hranu i druge sektore. Program može uključivati virtualne povratke i koncept thinkness, koji ne uključuje nužno fizičko prisustvo u transferu, a treba rezultirati bazom podataka eksperata iz ovih oblasti i mrežom

Dijaspora ekspert, te mrežom sponzora i korisnika usluga i upravljačkim i finansijskim resursima za pripremu programa, koristeći se početnim rezultatima projekta „Dijaspora za razvoj“.

- Program mapiranja talenata u dijaspori kao prvi korak u pripremi strategije privlačenja i suradnje sa talentima iz oblasti studija, nauke i poduzetništva za koje trenutno postoje ograničene mogućnosti povratka, ali zaslužuju da se sa njima održava komunikacija i da se uključuju u projekte transfera znanja, investiranje i razvoj trgovine i turizma.
- Fokus na dijasporu kao ciljnu grupu u politikama i programima promocije stranih direktnih investicija, uz aktivniju ulogu FIPA-e, sa dva ključna područja djelovanja: prvo, poduzetništvo dijaspore povezano sa povratkom investitora kroz investiranje u greenfield ili akvizicije postojećih firmi u BiH; drugo, strano direktno investiranje dijaspore, u kome investitori zadržavaju boravak u zemlji imigracije. Oba pristupa podrazumijevaju aktivnu ulogu, unapređenje sadržaja i preuzimanje vlasništva BiH nad projektom „Diasporainvest“, uključivanje u lance vrijednosti globalnih ili regionalnih kompanija i temeljit pristup otklanjanju barijera za investiranje i unapređenje svih elemenata investicijske okoline u BiH. Posebna potreba u takvim projektima je da se iz javnih izvora osigura prekvalificiranje i stjecanje potrebnih radnih vještina za radnu snagu koja bi se zaposlila u takvim preduzećima (u okviru harmoniziranih mjera poticaja zapošljavanja).
- Razvijanje politika promocije trgovine dijaspore i programa turizma za dijasporu. Promocija trgovine razvijanjem mreža trgovinskih (izvoznih) kompanija dijaspore i proizvodnih organizacija iz BiH na bazi koncepta etničkog marketinga i trgovine, u kome se razvija poseban brand domaće proizvodnje za zadovoljavanje potreba dijaspore, i kulturološki sličan potrošačima u dijaspori. To podrazumijeva fokus djelovanja BH agencije na promociju izvoza. U razvijanju programa turizma za dijasporu akcenat je na potencijalima skoro dva miliona potencijalnih posjetitelja BiH, za koje je potrebno adaptirati turističku ponudu s

ciljem podizanja zadovoljstva posjetitelja i ostvarenja boljih razvojnih efekata turizma.

- Unapređenje i proširenje mreže donatora iz međunarodnih razvojnih agencija na ostvarenju ciljeva projekta „Dijaspora za razvoj“ na razini općina i gradova s ciljem mapiranja i razvijanja odnosa sa dijasporom i povećanja njenog doprinosa razvoju na lokalnom nivou. U tom smislu, primjeri dobre prakse Švicarske agencije za razvoj i UNDP-a, sa inicijalnih 17 gradova i općina, mogli bi poslužiti kao orijentacija za uključivanje i ostalih u ove napore.

4.2.3. Politike prema evropskim i drugim zemljama: imigracije na bilateralnoj ili regionalnoj osnovi

Zemlje imigracije nastavljaju sa sistematskim politikama privlačenja kvalificirane radne snage i agresivnim marketingom, usmjerenim na popunjavanje deficita u potražnji specifičnih zanimanja (ljekari, srednje kvalificirano medicinsko osoblje, informatičari, inženjeri, konstruktori, kvalificirani radnici i drugi). U tome se posebno ističe Njemačka, sa oko 1,5 miliona nepopunjenih radnih mjesta koncem 2019. godine. Liberalizacija useljavanja nastavit će se u Njemačkoj od 1. marta 2020. godine, kada se strani visokostručni i stručni državljani izjednačavaju sa domaćim u tretmanu na tržištu rada. To ukazuje na snažno intenziviranje pull faktora migracija, za koje je potrebno ponuditi adekvatne odgovore u formi politika i mjera za njihovo provođenje.

Važno je istaći da potražnja za radnom snagom u Njemačkoj i drugim vodećim zemljama imigracije u Evropi nije pokretana isključivo ekonomskim rastom, nego i demografskim debalansima u smislu starenja stanovništva. Zato se čak i u uvjetima recesije može očekivati nastavak rasta potražnje za radnom snagom.

U nastavku slijede mjere koje bi trebalo poduzimati prema evropskim i drugim zemljama imigracije.

- Priprema platforme za pristup institucijama EU i zemljama glavnih emigrantskih destinacija u cilju intenziviranja cirkularnih migracija za stručnjake iz BiH iz oblasti medicine, informatike, turizma, organske hrane, te aktivnosti iz domena antiklimatskih promjena, upravljanja okolišom, a posebno iz oblasti cirkularne ekonomije.
- Priprema politika i programa za ubrzaniji i masovniji transfer proizvodnje iz zemalja imigracije u sektorima u kojima BiH može osigurati potrebnu konkurentnost i zadovoljiti uvjete stranih investitora, posebno u pogledu potreba za radnom snagom na takvim projektima (resource led investments, kojima se investicije usmjeravaju ka raspoloživoj radnoj snazi). Ove aktivnosti podrazumijevaju uključivanje komorskih i drugih asocijacija privrede i FIPA-e.
- Pripreme za ustanovljenje centara za obuku u kojima se obrazuju radnici i stručnjaci na osnovu modela partnerstva za globalne vještine, u suradnji sa partnerima iz zemalja imigracija, zainteresiranih za određene profile stručnjaka. Pripreme bi trebale osigurati i izrade studija izvodljivosti i prijedloge finansiranja takve obuke. Paralelno, treba istražiti mogućnosti za dodatno obrazovanje na osnovama dualnog obrazovanja, uz tehničku i finansijsku podršku zemalja budućih recipijenata radne snage iz BiH (primjeri iz oblasti obrazovanja srednjeg medicinskog kadra – medicinskih sestara pokazuju da je u mnogim sredinama utrostručen broj upisanih zbog namjera da se po završetku školovanja isele u Njemačku).
- Budući da su migracije regionalni fenomen i da se odvijaju u uvjetima neizvjesne evropske perspektive zemalja regije, čini se potrebnim kreiranje regionalne platforme i organiziranje mini samita regije sa temom kako zajedničkom akcijom prema EU i drugim područjima imigracija postići održivost migracija. Prioritetni cilj tih aktivnosti je otklanjanje negativnih posljedica emigracija i poduzimanje hitnih mjera za preveniranje zadovoljavanja potreba zemalja regije koje stvaraju masovne emigracije. To uključuje osiguranje razvojnih sredstava za

investicije u socijalni sektor u zemljama regije (obrazovanje, zdravstvo, penzijski fondovi, socijalna zaštita) i investicija za podršku ostanku i reintegraciji povratnika, odnosno prijenosa vještina i investicija u start-ups i poduzetničku infrastruktura na nivou dodatnih potreba koje izazivaju migracije (u formi povećanja IPA fondova za period 2012–2027, u formi omogućavanja pristupa strukturalnim fondovima EU ili posebnim namjenskim sredstvima koja se utvrđuju na bilateralnoj osnovi).

- Razmotriti mjere za regulaciju tržišta rada u BiH u uvjetima poremećaja koje masovne emigracije stvaraju na pojedinim supsegmentima tržišta rada, što uključuje informacije o potrebama i mogućim kvotama za uvoz radne snage, ali i za potrebe profesionalne edukacije za zadovoljavanje dugoročne potražnje na tržištu rada.

5. LITERATURA

1. Acemoglu, A. et al. (2019): Democracy Does Cause Growth, Journal of Political Economy, vol. 127, no. 1

https://economics.mit.edu/files/16686

2. Birka, I. (2019): Can Return Migration Revitalize the Baltics? Estonia, Latvia, and Lithuania Engage Their Diasporas, with Mixed Results,

Dostupno na: *https://www.migrationpolicy.org/article/can-return-migration-revitalize-baltics-estonia-latvia-and-lithuania-engage-their-diasporas*

3. Boly, A. et al (2013): Diaspora investments and firm export performance in selected sub-Saharan African countries, UNIDO, Vienna

4. Brezis, E. S. (2016): Why Migrate: For Study or for Work? Economies 4, 17; doi: 10.3390/economies4030017

5. Clemens, A. M. (2017): Migration is a Form of Development: The Need for Innovation to Regulate Migration for Mutual Benefit. United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN-DESA) Technical Paper, No. 2017/8

6. Clemens, M. (2011): Economics and Emigration: Trillion-Dollar Bills on the Sidewalk? CGD Working Paper 264. Washington, D. C.: Center for Global Development

http://www.cgdev.org/content/publications/detail/1425376

7. Čičić, M. et al. (2019): Studija o emigracijama, Bosna i Hercegovina, ANUBiH, Sarajevo

8. De Haas, H. (2011): The determinants of international migration Conceptualising policy, origin and destination effects, Working papers, No 32/2011, International Migration Institute and Oxford University, Oxford

9. De Haas, H. (2014): Migration Theory, Working papers, No 100/2014, International Migration Institute and Oxford University, Oxford

10. Draženović, I., Kunovac, M. and Pripužić, D. (2018). Dynamics and Determinants of Emigration: The Case of Croatia and the Experience of New EU Member States. Public Sector Economics, 42(4): 415–447.

11. EPSC (European Political Strategy Centre) (2017): Ten Trends Shaping Migration. Brussels: European Union

12. FES (2018): Studija o mladima, Bosna i Hercegovina, 2018/2019, Sarajevo

13. Freeman, S. F. (2007): Effects of ESOP Adoption and Employee Ownership: Thirty years of Research and Experience, Graduate Division, School of Arts and Sciences Center for Organizational Dynamics, Working Paper, #07-01 January 4, 2007, University of Pennsylvania Scholarly Commons

14. Gelb, S. and Krishnan, A. (2018): Technology, Migration and the 2030 Agenda for Sustainable Development. Briefing Note. Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC)

15. Gross, D. M. i Schmitt, N. (2006): Why do Low- and High-Skill Workers Migrate? Flow Evidence from France, CESIFO Working Paper, No. 1797

16. Hagen-Zanker, J. (2008): Why do people migrate? A review of the theoretical literature, Maastricht: Maastricht Graduate School of Governance

17. Halilović, H., Hasić, J., Karabegović, Dž., Karamehić-Muratović, A. i Oruč, N. (2018): Mapiranje dijaspore iz Bosne i Hercegovine (Migranti iz BiH u Australiji, Austriji, Danskoj, Njemačkoj, Italiji, Holandiji, Sloveniji, Švedskoj, Švicarskoj i Sjedinjenim Američkim Državama), Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH (MHRR), Sarajevo

http://populari.org/wp-content/uploads/2018/05/pub_odlazak_ljudi_sa_balkana.pdf

https://migrantknowledge.org/2019/10/16/diaspora-knowledge-transfer/

https://www.ba.undp.org/content/dam/bosnia_and_herzegovina/docs/Operations/Projects/CPR/D4D/Diaspora_prodocExcerptWEB%20BIH2017.pdf

https://www.economist.com/special-report/2019/11/14/

18. IMF (2009): The IMF Balance of Payments and International Investment Position Manual (BPM6). Washington: IMF

19. IMF (2019): Lifting Growth in the Western Balkans The Role of Global Value Chains

20. International Organization for Migration (IOM). 2017. World Migration Report 2018. Geneva: IOM

21. IRI Institut za razvoj i inovacije (2019): Troškovi emigracije mladih, Beograd

22. Klapić, H. and Fazlović, S. (2019): The indicators and implications of demographic aging in Bosnia and Herzegovina, ICEI, Sixth Scientific Conference with international participation „Economy of integration“, ICEI 2019, (E)migrations and Competitiveness of South-Eastern European Countries, University of Tuzla, Faculty of Economics Tuzla

23. Kļave, E. and Šūpule, I. (2019): Return Migration Process in Policy and Practice. In: Kaša, R. and Mieriņa, I (Eds). The Emigrant Communities of Latvia – National Identity, Transnational Belonging, and Diaspora Politics. Cham, Switzerland: Springer Nature Switzerland AG

24. Kotler, P. et al. (2001): Principles of Marketing, Third European Edition, Prentice Hall, London

25. Krasteva, A. ed al. (2019): Maximising the development impact of labour migration in the Western Balkans, The European Union's IPA Programme for Balkans region

26. Kurekova, L. (2011): Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows, Paper prepared for Interdisciplinary conference on Migration. Economic Change, Social Challenge, April 6-9, 2011, University College London

27. Landesmann, M., Mara, I. (2016):. Massive Migration and its Effect on Human Capital and Growth: The Case of Western Balkan and Central and Eastern European Countries, WIIW Balkan Observatory Working Papers 124, The Vienna Institute for International Economic Studies, Vienna

28. Lucas, R. (1990): Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries? The American Economic Review, Vol. 80, No. 2, Papers and Proceedings of the Hundred and Second Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1990), pp. 92–96.

29. Massey, D. S. (2009): The Political Economy of Migration in an Era of Globalization, in the Book Martinez, S. (2009): International Migration and Human Rights, University of California Press Berkeley and Los Angeles, California

30. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH (priređivač) (2015): Migracije u funkciji razvoja, Sarajevo

31. Mintzberg, H. (1994): The Rise and Fall of Strategic Planning, Financial Times, London

32. Mueller, C. (2019): Research on Diaspora Knowledge Transfer within a Temporary Return Program, Migrant Knowledge

https://migrantknowledge.org/2019/10/16/research-on-diaspora-knowledge-transfer-within-a-temporary-return-program/

33. Newland, K. and Plaza, S. (2013): What We Know about Diasporas and Economic Development. Migration Policy Institute Policy Brief No. 5

34. OECD Migration policy Attractiveness for talented people, Migration Policy Debates, April 2019, Paris

35. Pasch, P. (ur.) (2012): Bosna i Hercegovina 2025: scenarij budućeg razvoja događaja, FES Sarajevo

36. Peračković, K. (2005): Sociološki pristup u istraživanju procesa povratnih migracija, Društvena istraživanja, Vol. 15, No. 3, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 475–498.

37. Pereira, C., Azevedo, J. ed. (2019): New and Old Routes of Portuguese Emigration Uncertain Futures at the Periphery of Europe, IMISCOE, Spring Open, Lisbon

38. Priebe (2019): Expert Report on Rule of Law issues in Bosnia and Herzegovina, EU Commission, Brussels

39. Ryan, L. (2018): Differentiated embedding: Polish migrants in London negotiating belonging over time, Journal of ethnic and migration studies, 2018 Vol. 44, No. 2, 233–251.

https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1341710

40. Simpson, B. N. (2017): Demographic and Economic Determinants of Migration – Push and Pull Factors Drive the Decision to Stay or Move. IZA World of Labor, No. 2017: 373.

41. Kanton Sarajevo (2019): Strategija prema mladima Kantona Sarajevo 2019–2023, Sarajevo

42. The Economist, Special Issue: Migration, London 2019.

43. Todaro, P. M. and Smith, S. C.(2015): Economic Development, UK Pearson, London

44. Transparency International (2018): Zarobljena država: efekat zarobljene države u ekstraktivnoj industriji na osnovu analize slučaja „Birač", Zvornik, Banja Luka

45. Trebilcock, M. J., Sudak, M. (2006): Political economy of emigration and immigration, New York School of Law, New York

46. UNDP, Uvrštavanje koncepta migracija i razvoja u relevantne politike, planove i aktivnosti u Bosni i Hercegovini (BiH): Dijaspora za razvoj, Razvojni dokument (druga faza, decembar 2016 – decembar 2020)

47. UNDP Ured u BiH (2019): Okvir za ostvarenje ciljeva održivog razvoja u BiH prema UN agendi 2030, Sarajevo

48. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019): World Population Prospects 2019, Online Edition

49. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division (2017). Trends in International Migrant Stock: The 2017 revision (United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2017).

50. Vlada Federacije BiH (2019): Zajedničke socioekonomske reforme za period 2019–2022. godine, Sarajevo

51. Vračić, A. (2018): The way back: Brain drain and prosperity in the Western Balkans, European Council on Foreign Relations, ECFR, Policy Brief, Brussels

52. Vuletić, D. (2019): Globalni i regionalni poredak: Nova dinamika Evrope, čemu se BiH može nadati? Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo

53. WEF – World Economic Forum (2015): Global Competitiveness Report 2015, Geneve

54. Župarić-Iljić (2016): Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju, Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung

Čekajući Godoa: COVID-19 i emigracija iz Bosne i Hercegovine

Da, u ovoj golemoj zbunjenosti, samo jedna stvar je jasna. Čekamo da dođe Godo...

(S. Beckett)

Pojava zdravstveno-ekonomske krize izazvane korona virusom i diskontinuitet razvoja stvara stanje u društvenom i ekonomskom razvoju koje je Samuelson nazvao ekonomijom neizvjesnosti.

U takvim uvjetima, teško je ostvariti preokret od pozitivističkog koncepta emigracija (postojeći politički, socijalni i ekonomski kontekst emigracija) ka normativističkom (kontekst emigracija kakav je zacrtan vizijom, ciljevima, politikama i mjerama datim u studiji o održivosti emigracija u BiH).

Možemo dodati da se i društveni, pa i cjelokupni razvoj može definirati kao neizvjesnost razvoja. Nemamo dovoljno znanja o uzrocima krize, nemamo informacija koje bi nas usmjeravale, niti emprijskih iskustava jer ova kriza proizlazi iz zdravstvene krize, a u pogledu posljedica i mogućnosti oporavka i izlaska iz recesije i depresije uglavnom dominira pesimizam, utemeljen na strahu od pojave drugog vala pandemije ili nekih novih globalnih potresa (pandemija, klimatskih i prirodnih katastrofa i drugih poremećaja).

Sekvence krize – ekonomski pad, recesija, depresija, oporavak i rast

Kriza izazvana korona virusom imat će, prema mišljenju mnogih, veće destruktivne posljedice po ekonomski rast i zaposlenost od financijske krize 2008. godine.

U pogledu toka krize, sve više se iskazuju uvjerenja da će, umjesto oblika slova V (nagli pad i brzi oporavak), kriza imati oblik slova U (pad, trajnija depresija i onda rast), a u znatnoj manjini su oni koji predviđaju tok krize prema obliku slova L (nagli pad sa neizvjesnim oporavkom).

Međunarodni monetarni fond (MMF), u svom pregledu ekonomskog razvoja iz aprila 2020. godine (World Economic Outlook), smatra da će u 2020. godini globalna ekonomija imati pad od 3%, a da će 2021. uslijediti oporavak i rast od 5,8%. U tome bi SAD imale pad od 5,9% i rastoporavak od 4,7%, Kina rast od 1,2%, odnosno rast od 9,2%, zemlje Europske monetarne unije (EMU) pad od 7,5% i rast od 4,7% (Njemačka pad od 7,0% i rast od 5,2%, Italija pad od 9,1% i rast od 4,8% respektivno). Za zemlje cCentralne i Iistočne Europe (CEIE) predviđa se pad od 5,2% u 2020. i rast od 4,2% u 2021. godini. Za Bosnu i Hercegovinu (BiH) predviđa se pad od 5% i rast od 3,5%, što znači da se izlazak iz depresije može postići tek 2022. godine.

Razvoj krize bi se mogao odvijati ukroz pet faza. Prva faza je razvoj zdravstvene krize, koja dovodi do izolacije i prekida ekonomskih i društvenih aktivnosti. Druga faza se odnosi na ekonomski pad zbog pada tražnje i prekida lanaca vrijednosti kompanija i zaključavanja ekonomije. U trećoj fazi se ekonomija otvara ekonomija, nakon što pandemija doživljava vrhunac. U četvrtoj fazi dolazi do oporavka ekonomije njenim aktiviranjem ekonomije, otpočinjanjem izvoznih aktivnosti i oživljavanjem tražnje. Peta faza je ekonomski rast, koji označava izlazak iz depresije.

Iz svega je jasno da BiH već u drugom kvartalu 2020. bilježi ekonomski pad i da će on nakon što se ispolji u dva uzastopna kvartala prerasti u recesiju. Istovremeno, to će značiti ulazak u depresiju, koja označava stanje u kome je BDP ispod nivoa na kome je započet pad i koji traje sve dok ne započne ekonomski rast. Oporavak može početi nakon otvaranja ekonomije i stavljanja pandemije pod kontrolu, negdje potkraj 2020. godine, čime bi se označio i izlazak iz recesije.

Izlazak iz depresije bi se mogao očekivati koncem 2021. godine, tako da bi ekonomski rast mogao biti pokrenut početkom 2022. godine. Uz sav optimizam, razvoj krize će u velikoj mjeri zaovisiti od oporavka ekonomija glavnih izvoznih tržišta BiH.

Odgovor bosanskohercegovačke vlasti na krizu COVID-19

Ovdje se prisjećamo misli J. M. Keynesa o tome da svaka državna intervencija u ekonomiji mora osigurati načela ekonomske funkcionalnosti, socijalne pravednosti i prava pojedinaca.

U kontekstu navedene paradigme, dajemo osvrt na medicinske, ekonomske, socijalne i političke aspekte upravljanja krizom u BiH i nihove veze sa vizijom, ciljevima, politikama i mjerama za postizanje održivosti emigracija iz BiH.

Medicinski aspekt krize

U suprostavljanju COVID-19, u BiH je već od marta 2020. godine primijenjen i do konca maja 2020. zadržan rigidni sistem izolacije, zabrane kretanja i blokade ekonomskih aktivnosti, što svakako ima svoju ekonomsku cijenu. Danas se javljaju kritički pogledi, prema kojima je trebalo održavati liberalniji sistem zdravstvene kontrole pandemije, a rigidnost usmjeriti prema starijoj populaciji sa odgovarajućim mjerama kontrole.

Relativno zadovoljavajući rezultati u suprostavljanju pandemiji pokazuju opravdanost razvoja javnog zdravstva, koje je, mada u velikim financijskim teškoćama, svojim ljudskim, tehničkim i bolničkim kapacitetima bilo u stanju odgovoriti potrebama liječenja koje nisu izlazile iz nekih standardnih okvira epidemije. U djelovanju na prevenciji i liječenju pacijenata oboljelih od korona virusa ostvarena je potrebna koordinacija između entitetskih institucija u BiH, a u F BiH između federalnih i kantonalnih institucija. Ipak, bilo je incidentnih situacija u kojima se nije znao „algoritam puta pacijenta oboljelog od korona virusa“”. Rezultati u kontroli pandemije se razlikuju po entitetima i pružaju osnovu za zaključak da je decentralizirani sustav upravljanja pandemijom u F BiH imao prednosti u odnosu na centralizirani sustav u RS-u.

Veliku mrlju na medicinski aspekt krize, i pored stručnog i požrtvovanog rada medicinskog osoblja, bacile su koruptivne radnje vladinih institucija u oba entiteta.

Za takve radnje stvoreni su povoljni uvjeti proglašavanjem inače nužnog stanja prirodne nesreće u F BiH i manje potrebne vanredne situacije u RS-u, čime su se našli i razlozi za obustavljanje procedura javnih nabavki predviđenih Zakonom o javnim nabavkama BiH.

Važno je istaći da je korona kriza iscrpila resurse zdravstva i da će u narednom periodu, i pod utjecajem smanjenih prihoda za zadravstveno osiguranje, sektor zdravstva biti i dalje u teškoćama, što će utjecati na nizak kvalitet i dostupnost zdravstvenih usluga za građane, kojima se cinično nudi alternativa privatnog zdravstva, umjesto neodložnih reformi javnog zdravstva.

Ekonomski aspekt krize

Kriza je pogodila ekonomiju BiH padom bruto domaćeg proizvoda (BDP), industrijske proizvodnje., izvoza i javnih prihoda, rastom nezaposlenosti, nelikvidnosti i prijetnji stečajeva. Pad plaća za stotine hiljada zaposlenih i svođenje egzistencije desetine hiljada ljudi na naknade sa Zavoda za zapošljavanje obaraju životni standarda i prijete masovnim siromaštvom.

Vlade u BiH nisu sačinile nikakve procjene efekata COVID-19 na ekonomiju i socijalni sektor, niti ciljeve intervencija u ekonomiji i obim potrebnih sredstava za te intervencije. Čak ni zakoni koji su predloženi, kao što je Zakon o ublažavanju ekonomskih posljedica korona virusa u F BiH, nemaju ni obrazloženja ni proračuna efekata koji se njime žele postići.

Za ublažavanje utjecaja krize poduzete su ili se planiraju tri grupe mjera. Prve su mjere subvencioniranja plaća i kamata na kredite. Drugu grupu čine mjere relaksiranja fiskalnih obaveza privrede, odnosno pomjeranje obaveza uplate direktnih poreza. Treću grupu čine mjere kreditne podrške, a obuhvataju reprogram i moratorijum na kredite građana i privrednih društava pogođenih krizom, šemu državnih garancija sa Kreditnim fondom u F BiH vrijednosti 100 miliona KM za obim kreditiranja od 500 miliona KM za mala i srednja poduzeća. Ukupan obim državnih intervencija iznosi oko 2 milijardi KM ili oko 6% BDP-a, što se ne čini dovoljno robusnim za ublažavanje posljedica krize i za podržavanje oporavka i ekonomskog rasta.

U uvjetima niskog fiskalnog kapaciteta, ispravno primijenjeni model fiskalne ekspanzije stvara deficit javne potrošnje od oko 5% BDP-a, koji se

namjerava pokriti primarno vanjskim zaduženjem. Izvjestan faktor otpornosti ekonomije BiH mogao bi biti javni sektor sa visokom javnom potrošnjom, koja nije umanjena rebalansiranjem budžeta i koja iznosi oko 43% BDP-a, i glomazni korporativni javni sektor, koji, i pored svoje neefikasnosti, može održati visok nivo stabilnosti u značajnim sektorima (elektroenergetika, telekomunikacije, transport, naoružanje i putna i komunikacijska infrastruktura). Dodatni izvori anticikličnog djelovanja leže u visokom obimu javnih investicija u elektroenergetiku, autoceste i komunalnu privredu, koji bi mogli podržavati rast tražnje u prevazilaženju recesije sa dodatnih oko 2 milijarde KM.

Rigidno zatvaranje ekonomije u aprilu 2020. godine oborilo je BDP za oko 15% i sa nastavkom niske industrijske, turističke i trgovačke aktivnosti stvara se visoka destrukcija poduzetničke strukture, posebno mikro, malih i srednjih poduzeća i obrta. Ukoliko bi se javio drugi val pandemije, trebalo bi izbjeći zaključavanje ekonomije, a mjere kontrole usmjeriti samo na kritične segmente populacije i društvenog života.

U zaključku se može reći da su vlade u BiH ponudile, sa velikim zakašnjenjem, blage lijekove za ublažavanje posljedica krize, što je posebno pogodilo mikro i mala poduzeća i obrte. Gorući problem krize i postkriznog oporavka bit će nezaposlenost sa oko 30 do 50 hiljada radnika, koji ostaju bez posla u različitim fazama krize (oko 5% uposlenih). Pravo je pitanje koliki će dio privatnog sektora preživjeti krizu i koliki će biti njegovi kapaciteti da generira oporavak i ekonomski rast. Ekonomski oporavak bi trebalo temeljiti na oživljavanju izvoza roba i usluga, te rastu investicijske i opće potrošnje, dok će privatna potrošnja imati spor oporavak, zbog razloga koji se sve više odnose na loša očekivanja i neizvjesnost budućnosti. Tako se jasno opovrgavaju pogledi međunarodnih institucija o brzom oporavku ekonomije BiH.

Socijalni aspekti krize

Vlade su pokazale socijalnu neosjetljivost u poduzimanju mjera protiv krize. U F BiH „korona zakonom" nisu uvaženi prijedlozi za povećanje minimalne plaće i njeno izjednačavanje sa nivoom u RS-u, za dodjelu jednokratne pomoći trajnije nezaposlenim osobama, a odloženo je korigiranje penzija prema indikatorima rasta i inflacije iz prethodne godine.

Vlade su se fokusirale na redovno servisiranje obaveza iz socijalnog dijela budžeta (penzije, socijalna davanja, obrazovanje, zdravstvo, javne službe), ali su ostale potpuno neosjetljive na ogromnu populaciju nezaposlenih i prekarijat, koji je u krizi izložen dodatnom siromaštvu, a nije zaštićen nikakvim mjerama vlada. Uz sve to, zaposleni u javnom sektoru i politička elita sa visokim plaćama i privilegijama ostala je potpuno pošteđena bilo kakvih restriktivnih mjera, barem u početnoj fazi ekonomskog pada.

Dok se može i prihvatiti takav pristup za uposlene sa nižim nivoom plaća, socijalno je neprihvatljivo zadržavanje privilegiranog položaja političke elite. Ta se elita se našla u prilikama da koristi dodatni obim javnog novca namijenjen državnim intervencijama na ublažavanju krize, što je dodatna prijetnja razbuktavanju korupcije i netransparentnosti njegovog korištenja novca, a za šta već postoje brojne indicije navedene u nabavkama medicinskih sredstava.

Medicinska i socijalna kriza prerastat će u socijalnu krizu većih razmjera u mjeri u kojoj bude napredovala kriza i iscrpljivali se javni fondovi, a odlagao ekonomski oporavak. Tome će posebno doprinositi povratak radnika iz BiH koji gube poslove u Hrvatskoj u turizmu i u ostalim zemljama imigracije, posebno radnici na nekvalificiranim poslovima. Sve to će u uvjetima smanjenih mogućnosti za emigracije činiti velike socijalne pritiske i na sektor javnih socijalnih usluga. Neizvjesno je kakve političke promjene iz toga mogu proizaći, ali je jasno da će život u BiH biti teži i da će snažno poticati emigrantske aspiracije, a dobrovoljne povratke činiti nevjerojatnim. Ne treba isključivati ni socijalne nemire.

Politički aspekt krize

Politički otpori reformama udaljavaju BiH i od perspektiva ekonomskog i socijalnog razvoja i euroatlantskih integracija. Nacionalističke elite na vlasti opstruiraju reforme jer one ugrožavaju same osnove na kojima počiva njihova moć, a to su nacionalne konfrontacije, koje stvaraju efekt homogenizacije oko nacionalističkih političkih partija, i ekonomski sistem zasnovan na kontroli javnog sektora i privilegijama za ortački dio kapitalističke klase.

Pred pojavu korona virusa politička kriza u BiH se usijavala – skrpljene koalicije nisu bile u stanju da pokrenu bilo kakve političke inicijative – nema dogovora o provođenju odluka Europskog suda za ljudska prava i

domaćih sudova o izbornim pravima, nema dogovora o formiranju Vlade F BiH, nema rješenja za 14 pitanja iz Mišljenja Europske komisije o kandidatskom statusu BiH, RS najavljuje blokadu institucija BiH i traži novu strukturu Ustavnog suda BiH, neke institucije BiH, kao IGA Agencija za izvozne garancije, se nalazie pred likvidacijom, nema proračuna institucija BiH za 2020. godinu. Nema nikakvih novih perspektiva europskih integracija ni nakon majskog EU samita EU 2020. i Zagrebačke deklaracije.

U suprostavljanju krizi, vlasti u BiH su krenule na jedino moguć, ali neizvjestan put stvaranja javnih dobara kroz državnu intervenciju. Neizvjesnost jer proces vode vlade bez sposobnosti postizanja kompromisa, bez javnog integriteta i kredibiliteta, koje ne vode računa o interesima građana i ekonomije, umjesto da se u ovoj situaciji, kako kaže Stiglitz, iskažu kao posebno javno dobro, jer koristi dobre vlade može koristiti i onaj ko je podržava i onaj ko je protiv nje.

Postojeće koalicije nacionalističkih stranaka u BiH se nalaze pred raspadom. Ako se to i ne desi, čeka nas težak i mučan period postizanja rješenja koja bi ovu zemlju pokrenula ka oporavku i izvlačenju iz teške zdravstvene, ekonomske, socijalne i političke krize. Do tada, politička kriza će dodatno poticati pritiske za emigracijama kroz rastuću političku neizvjesnost i nesigurnost za ekonomsku, socijalnu i sigurnosnu budućnost ljudi u BiH.

Odnos vlasti Bosne i Hercegovine prema dijaspori u doba korone

Kriza izazvana korona virusom pogodila je i vodeće zemlje bosansko-hercegovačke imigracije. L. Visentini govori o potrebi novih politčkih i socijalnih paradigmi sa radnim slojevima u fokusu. Oko 30% uposlenih u Europi dobili su otkaze, oko 50% uposlenih osjećaju skraćeno radno vrijeme, dok 15% njih očekujue otkaze u bliskoj budućnosti (Social Europe).

Međutim, jake europske socijalne države osiguravaju održiv socijalni sistem, sa kompenzacijama plaća i socijalnih naknada za radnike pogođene krizom. Među onima koji su pogođeni krizom veliki je broj radnika dijaspore. Veći broj njih, posebno onih sa niskim kvalifikacijama, su izgubili su poslove i vraćaju se kući. Posebno su se u teškom položaju našli naši radnici u Hrvatskoj i Sloveniji, zemaljama koje je kriza duboko

pogodila. Naši radnici su i žrtve radikalizacije u zemljama koje su glavnim imigracijskim destinacijama. Ekstremisti ih tjeraju kući jer nema posla ni za domaće radnike. To posebno važi za radnike niže i srednje kvalifikacije, barem u periodu dok ekonomski rast ne uzme maha. Za visokostručne radnike iz BiH neće biti problema, oni će čak imati povećanu tražnju, kao što je to slučaj u zdravstvu, IT biznisu i drugim rastućim biznisima.

Prvi znaci krize ogledaju se u padu novčanih doznaka od dijaspore zbog izostanka dolazaka u BiH, otkaza i pada plaća. Skoro jedna četvrtina doznaka ostvaruje se prilikom dolaska dijaspore roditeljima ili porodici, odnosno rodbini. U tom je smislu ohrabrujuća najava liberalizacije kretanja i prelazaka granice, koja bi omogućila da dijaspora obavi posjete porodicama u BiH, jer bi to značilo i veći priliv novčanih doznaka. No, i pored svega, doznake bi mogle imati pad u prvoj godini krize od 20 do 25% u odnosu na 2019. godinu. Doznake su padale uvijek nakon kriza, a oporavak je dolazio nakon 4- do 5 godina.

U dosadašnjem toku krize, ne vidi se neka tješnja suradnja institucija vlasti u BiH sa dijasporom. Ono što se uočava je funkcioniranje interaktivnog portala za dijasporu BiH u organizaciji Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, na kome su primjetne debate o medicinskim i ekonomskim aspektima borbe protiv COVID-19 i sugestije kako iskustva zemalja u kojima živi naša dijaspora iskoristiti u BiH. Također, na portalu diasporainvest.ba objavljeni su rezultati istraživanja o posljedicama pandemije COVID-19 na dijasporske investicije u BiH. Navodi se da većina kompanija planira zapošljavanje i investicije, ali da očekuju podršku u pokriću troškova plaća i doprinosa i sredstva za likvidnost i investicije, te savjetodavne usluge.

Nema vidljive institucionalne suradnje sa dijasporom u pitanjima suradnje na polju zdravstva i ekonomije. Čak ni tradicionalni oblici suradnje, koji se odnose na humanitarnu podršku, u ovoj situaciji su izostali, najviše zbog nametnute izolacije i prekida komunikacija. Međutim, nema opravdanja za pasivan stav institucija vlasti BiH prema dijaspori u vrijeme korona krize.

To nam samo ukazuje koliko je teško očekivati neke značajnije promjene u bliskoj budućnosti na provođenju vizije, ciljeva, politika i mjera za unapređenje održivosti emigracija iz BiH.

Naša dijaspora nastojat će ostati u zemljama imigracije dok god je to moguće. Razlozi su u pouzdanom sistemu socijalne zaštite i u očekivanjima da će ekonomski oporavak uslijediti brzo nakon što pandemija COVID-19 bude pod kontrolom. Oni imaju povjerenje u institucije država njihovih imigrantskih destinacija. Sa druge strane, vjerojatno je da će otpočinjanjem ekonomskog oporavka i rasta u glavnim destinacijama naših emigracija jačati faktori privlačnosti za potencijalne emigrante iz BiH.

Nove prilike iz krize za jačanje veza sa dijasporom se odnose na prilike za jačanje domaće proizvodnje hrane i pića, farmaceutskihike proizvoda i medicinskih sredstava i uključivanje u lance vrijednosti europskih kompanija, koje će zbog razloga sigurnosti i fleksibilnosti proizvodnje realocirati proizvodnju iz azijskih destinacija i novu proizvodnju usmjeravati ka europskoj periferiji, uključujući i BiH, kao zemlju skorog kandidata za članstvo u EU i buduću članicu EU. U ukupnom globalnom prestrukturiranju, tome treba dodati i prilike koje će stvarati kineska ekspanzija ka Europi u okviru globalnog projekta Pojas i put i inicijative 17+1.

Sve je to je maglovita perspektiva zbog izostanka političkih, ekonomskih i socijalnih reformi.

Nova normala (New normal) u Bosni i Hercegovini

U svijetu vlada jedinstven stav da ništa neće biti isto poslije krize kao prije krize. Govori se o „novoj normali”, novim modelima razvoja i paradigmama razvoja. Bečki institut za međunarodnu ekonomiju uočava srednjoročne i dugoročne trendove poslije korona krize u sljedećem:

- potrošački oprez će nadrasti negativne utjecaje akutne faze krize,
- kamatne stope i stope inflacije bit će zadugo niske,
- predstoje viši i možda progresivniji porezi,
- rast će uloga države u ekonomskom životu,
- povećavaju se prilike za lociranje proizvodnje u susjedstvu (near-shoring), out-sourcing usluga i digitalizaciju,

- nakon kraćeg prekida, obnovit će se oskudica rada i napori za automatizacijom,
- nikada veća fragmentacija ekonomija unutar Istočne Europe i
- ostaje važna ekonomska uloga Kine u regionu (WIIW, 2020).

Za nas „noviju normalu" predstavljaju već godinama odlagane reformske agende. Sve one imaju za cilj podizanje životnog standarda i konkurentnosti ekonomije BiH. Ali, one reforme koje se tiču europskih integracija su posebno značajne jer BiH nema mogućnosti da kao mala otvorena ekonomija nađe svoje mjesto u globalnoj ekonomiji i odupre se rastućim nastojanjima razbijanja multilateralizma bez Europske Uunije.

Čekajući Godoa

Korona virus je razorio svjetsku, ali i ekonomiju BiH. „Ekonomija 90%",“ kako je naziva londonski Economist, znači da će svijet ostati bez 10% potrošnje, proizvodnje, tržišta, dohotka i zaposlenosti, a život u takvim uvjetima ne može biti bezbrižan.

Dok svijet pokazuje visoku snagu vođstva i razmišlja o reformama, u BiH političke nacionalističke elite udaljavaju zemlju od bilo kakvog političkog kompromisa i reformi. Na bazi povećanog obima javnog novca, radi suprostavljanja krizi, rastu i prijetnje rasplamsavanja korupcije i kriminala u sprezi političkih elita i tajkunske kapitalističke klase. Nacionalističke elite idu u zaduživanje, ne posvećujući nikakvu pažnju racionalizacijama javnog sektora, niti empatiji prema siromašnim.

Nema nikakve suradnje vlasti sa dijasporom, čime bi se pokazalo da je dijaspora dio BiH i faktor njenog društvenog i ekonomskog razvoja.

Sa sigurnošću se može ustvrditi da će smirivanjem pandemije i ekonomskim oporavkom u zemljama EU, uprkos rastućoj automatizaciji i digitalizaciji društva i ekonomije, doći do rasta tražnje za radnom snagom, što će snažno aktivirati pull faktore emigracije. Sa druge strane, blokada reformi učinit će život u BiH nakon krize još neizvjesnijim i potaći push faktore emigracija sa rastom emigrantskih aspiracija u zemlji. Neizvjesno je u kojoj će mjeri vlasti BiH i poslovni sektor iskoristiti prilike za razvoj koji

new normal stvara za BiH. Svejedno, očekivanja brzog oporavka i ekonomskog rasta u BiH nemaju čvrstu osnovu.

Reforme ostaju na čekanju, ali nada ostaje. Čekajući Godoa.

Sarajevo, 25. maj 2020.

www.fes.ba